

श्रीशुकचरितचक्रो विजयतेतनाम

श्री श्रीमद्भगवद्गीता ।

गीताप्रविष्टम्

श्रीमद्वक्तिविनोद-देवस्यानुजया

श्रीधाममायापुरनवदीपनिवासकिङ्कम-

श्रीविमलाप्रसाद सिद्धान्तसरस्वती

सम्पादिता प्रकाशिता च ।

श्रीधाममायापुर ब्रह्मपत्तनस्थिते श्रीभागवतयज्ञे

श्रीयोगेश्वरचक्र हासदारान्निधेन

१२८ श्रीचैतन्याक्षे

केशवे मुद्रिता ।

সূচীপত্রম্ ।

প্রথমোধ্যায়ঃ	১-৫	পৃষ্ঠা
দ্বিতীয়োধ্যায়ঃ	৫-১২	
তৃতীয়োধ্যায়ঃ	১২-১৬	
চতুর্থোধ্যায়ঃ	১৬-২০	
পঞ্চমোধ্যায়ঃ	২০-২৩	
ষষ্ঠোধ্যায়ঃ	২৩-২৭	
সপ্তমোধ্যায়ঃ	২৭-৩০	
অষ্টমোধ্যায়ঃ	৩০-৩৩	
নবমোধ্যায়ঃ	৩৩-৩৬	
দশমোধ্যায়ঃ	৩৬-৪০	
একাদশোধ্যায়ঃ	৪০-৪৫	
দ্বাদশোধ্যায়ঃ	৪৫-৪৭	
ত্রয়োদশোধ্যায়ঃ	৪৭-৫১	
চতুর্দশোধ্যায়ঃ	৫১-৫৩	
পঞ্চদশোধ্যায়ঃ	৫৩-৫৫	
ষোড়শোধ্যায়ঃ	৫৫-৫৮	
সপ্তদশোধ্যায়ঃ	৫৮-৬০	
অষ্টাদশোধ্যায়ঃ	৬১-৬৭	

श्रीश्रीगुरुचरितचन्द्रो विजयतेतमां ।

श्रीश्रीमद्भगवद्गीता ।

—:~*~:—

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डुानीकं व्याढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं ।

व्याढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासो भैमार्ज्जुनसमा युधि ।

युधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजिङ्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उद्भमोजश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्त्राकण्डु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

ভবান্ ভীষ্মশ্চ কর্ণশ্চ কৃপশ্চ সমিতিঞ্জয়ঃ ।

অশ্বথামা বিকর্ণশ্চ সোমদত্তিজয়দ্রথঃ ॥ ৮ ॥

অন্যে চ বহবঃ শূরাঃ মদর্থে ত্যক্তজীবিতাঃ ।

নানাশস্ত্রপ্রহরণাঃ সর্বে যুদ্ধবিশারদাঃ ॥ ৯ ॥

অপর্যাপ্তং তদস্মাকং বলং ভীষ্মাভিরক্ষিতং ।

পর্যাপ্তং ত্বিদমেতেষাং বলং ভীমাভিরক্ষিতং ॥ ১০ ॥

অয়নেষু চ সর্বেষু যথাভাগমবস্থিতাঃ ।

ভীষ্মমেবাভিরক্ষন্তু ভবন্তুঃ সর্ব এব হি ॥ ১১ ॥

তস্য সংজনয়ন্ হর্ষং কুরুবৃদ্ধঃ পিতামহঃ ।

সিংহনাদং বিন্দ্যোচ্চৈঃ শঙ্খং দধৌ প্রতাপবান্ ॥ ১২ ॥

ততঃ শঙ্খাশ্চ ভৈর্যাশ্চ পণবানকগোমুখাঃ ।

সহসৈবাত্যহন্তু স শব্দস্তমুলোহ্ভবৎ ॥ ১৩ ॥

ততঃ শ্বেতৈর্হৈয়ুর্ক্রে মহতি স্যন্দনে স্থিতৌ ।

মাধবঃ পাণ্ডবশ্চৈব দিব্যৌ শঙ্খৌ প্রদধাতুঃ ॥ ১৪ ॥

পাঞ্চজন্যং হৃষীকেশো দেবদত্তং ধনঞ্জয়ঃ ।

পৌণ্ড্রং দধৌ মহাশঙ্খং ভীমকর্মা বৃকোদরঃ ॥ ১৫ ॥

অনন্তবিজয়ং রাজা কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ।

নকুলঃ সহদেবশ্চ স্নগোষমণিপুষ্পকৌ ॥ ১৬ ॥

কাশ্যশ্চ পরমেস্বাসঃ শিখণ্ডী চ মহারথঃ ।

ধৃষ্টদ্যুম্নো বিরটিশ্চ সাত্যকিশ্চাপরাজিতঃ ॥ ১৭ ॥

দ্রুপদো দ্রৌপদেয়াশ্চ সর্বশঃ পৃথিবীপতে ।

সৌভদ্রশ্চ মহাবাহুঃ শঙ্খান্ দধুঃ পৃথক্ পৃথক্ ॥ ১৮ ॥

স ঘোষো ধার্ম্যুর্দ্রাষ্ট্রাণাং হৃদয়ানি ব্যদারয়ৎ ।

বভশ্চ পৃথিবীকৈব তুমুলোহ্ভ্যানুনাদয়ন্ ॥ ১৯ ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुर्बुध्न्या पाण्डवः ।

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महौपते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेहृद्यत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योऽस्यमानानवेक्षेहं व एतेहत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेयुक्ते प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयिष्या रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भौश्रद्वेणप्रमुखतः सर्वेषां महौपते ।

उवाच पार्थ पश्येतां समवेतान् कुरूनिधि ॥ २५ ॥

तत्रापश्येत्स्थितान् पार्थः पितृन्थ पितामहान् ।

आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

तान् समीक्ष्य स कौश्लेयः सर्वान् बभूववस्थितान् ।

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमान् सज्जमान् कृष्ण युयुत्सून् समवस्थितान् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

पाण्डुवः अंसते हस्तांश्चक्रे चैव परिदहते ॥ २९ ॥

ন চ শকোম্যবস্থাভুঃ ভ্রমতীব চ মে মনঃ ।
 নিমিত্তানি চ পশ্যামি বিপরীতানি কেশব ॥ ৩০ ॥
 ন চ শ্রেয়োহনুপশ্যামি হস্তা স্বজনমাহবে ।
 ন কাঙ্ক্ষ্যে বিজয়ং কৃষ্ণ ন চ রাজ্যং সুখানি চ ॥ ৩১ ॥
 কিং নো রাজ্যেন গোবিন্দ কিং ভোগৈর্জীবিতেন বা ।
 যেসামর্থে কাঙ্ক্ষিতং নো রাজ্যং ভোগাঃ সুখানি চ ॥ ৩২ ॥
 ত ইমেহবস্থিতা যুদ্ধে প্রাণাংস্ত্যক্ত্বা ধনানি চ ।
 আচার্য্যাঃ পিতরঃ পুত্রাস্তথৈব চ পিতামহাঃ ॥ ৩৩ ॥
 মাতুলাঃ শ্বশুরাঃ পৌত্রাঃ শ্যালাঃ সম্বন্ধিনস্তথা ।
 এতান্ন হস্তমিচ্ছামি স্নতোপি মধুসূদন ॥ ৩৪ ॥
 অপি ত্রৈলোক্যরাজ্যস্য হেতোঃ কিম্মু মহীকৃতে ।
 নিহত্য ধার্ত্তরাষ্ট্রান্নঃ কা প্রীতিঃ স্যাজ্জনর্দন ॥ ৩৫ ॥
 পাপমেবাপ্রয়েদস্মান্ ভবিত্তানাভ্যাধিনঃ ।
 তস্মান্নার্হা বয়ং হস্তং ধার্ত্তরাষ্ট্রান্ সবান্ধবান্ ।
 স্বজনং হি কথং হস্তা সুখিনঃ স্যাম মাধব ॥ ৩৬ ॥
 যদ্যপ্যেতে ন পশ্যন্তি লোভোপহতচেতসঃ ।
 কুলক্ষয়কৃতং দোষং মিত্রদ্রোহে চ পাতকম্ ॥ ৩৭ ॥
 কথং ন জ্ঞেয়মস্মাভিঃ পাপাদস্মান্নিবন্তিতুম্ ।
 কুলক্ষয়কৃতং দোষং প্রপশ্যন্তির্জনর্দন ॥ ৩৮ ॥
 কুলক্ষয়ে প্রাণশ্চান্তু নু লধর্ম্মাঃ সনাতনাঃ ।
 ধর্ম্মো নক্টে কুলং কৃৎস্নমধর্ম্মোহভিভবত্যান ॥ ৩৯ ॥
 অধর্ম্মাভিভবাং কৃষ্ণ প্রদূষ্যন্তি কুলদ্রিয়ঃ ।
 স্ত্রীণু দুস্তাস্থ ঋকোঁয় জায়তে বর্ণসঙ্করঃ ॥ ৪০ ॥
 সঙ্করে নরকায়েব কুলস্নানাং কুলস্য চ ।

প্রথমোধ্যায়ঃ ।

পতন্তি পিতরো হেমাং লুপ্তপিণ্ডাদক্রিয়াঃ ॥ ৪১ ॥

দৌষেরেতেঃ কুলঘানাং বর্ণসঙ্করকারকৈঃ ।

উৎসাদন্তে জাতিধর্ম্মাঃ কুলধর্ম্মাশ্চ শাশ্বতাঃ ॥ ৪২ ॥

উৎসন্নকুলধর্ম্মাণাং মনুষ্যাণাং জনার্দন ।

নরকে নিয়তং বাসো ভবতীত্যনুশুশ্রমঃ ॥ ৪৩ ॥

অহো বত মহৎপাপং কর্ত্বুং ব্যবসিতা বয়ং ।

যদ্রাজ্যসুখলোভেন হন্তুঃ স্বজনমুক্ততাঃ ॥ ৪৪ ॥

যদি মামপ্রতীকারমশস্ত্রং শস্ত্রপাণয়ঃ ।

ধার্ত্তরাষ্ট্রা রণে হন্যস্তন্মে ক্ষেমতরং ভবেৎ ॥ ৪৫ ॥

সঞ্জয় উবাচ ।

এবমুক্ত্বার্জ্জুনঃ সংখ্যে রথোপস্থ উপাविशৎ ।

বিসৃজ্য সশরং চাপং শোকসংবিগ্নমানসঃ ॥ ৪৬ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শাতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জ্জুন সংবাদে মৈন্যদর্শনো নাম প্রথমোধ্যায়ঃ ।

দ্বিতীয়োধ্যায়ঃ ।

—:~*~:

• সঞ্জয় উবাচ ।

তং তথা কৃপয়াবিকটমশ্রুতপূর্ণাকুলেক্ষণং ।

বিষীদন্তমিদং বাক্যমুবাচ মধুসূদনঃ ॥ ১ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

কুতস্ত্বা কশ্মলমিদং বিষমে সমুপস্থিতং ।
 অনাৰ্য্যজুস্টমস্বর্গ্যমকীৰ্ত্তিকরমজ্জুন ॥ ২ ॥
 ক্ৰৈব্যং মাস্ম গমঃ পার্থ নৈতৎ ত্বয়্যুপপদ্যতে ।
 ক্ষুদ্রং হৃদয়দৌৰ্বল্যং ত্যক্তে^১ ত্বিষ্ঠ পরন্তপ ॥ ৩ ॥

অজ্জুন উবাচ ।

কথং ভীশ্মমহং সংখ্যে দ্রোণঞ্চ মধুসূদন ।
 ইষুভিঃ প্রতিযোৎস্যামি পূজার্হাবরিসূদন ॥ ৪ ॥

গুরুনহত্বা হি মহানুভাবান্ শ্রেয়ো ভোক্তুং তৈক্ষ্যমপীহ লোকে ।
 হত্বার্থকামাংস্তু গুরুনিহৈব ভুঞ্জীয় ভোগান্ রুধিরপ্রদিক্তান্ ॥ ৫ ॥
 ন চৈতদ্বিদ্বাং কতরনো গরীয়ো যদ্বা জয়েম যদি বা নো জয়েয়ুঃ ।
 যানেব হত্বা ন জিজীবিষামস্তেহবস্থিতাঃ প্রমুখে ধার্ত্তরাষ্ট্রাঃ ॥ ৬ ॥
 কার্পণ্যদোষোপহতস্বভাবঃ পৃচ্ছামি ত্বাং ধর্ম্মসংযুতচেতাঃ ।
 যচ্ছে যঃ স্যামিষিচতং ক্রহি তন্মে শিষ্যস্তেহং শাধি মাং ত্বাং প্রপন্নং ॥ ৭ ॥
 ন হি প্রপশ্যামি মমাপনুদ্যাৎ যচ্ছোকমুচ্ছোষণমিন্দ্রিয়াণাম্ ।
 অবাধ্য ভূমাবসপত্নমৃদ্ধং রাজ্যং সুরাণামপি চাধিপত্যং ॥ ৮ ॥

সঙ্কয় উবাচ ।

এবমুক্ত্বা হৃষীকেশং গুড়াকেশঃ পরন্তপঃ ।
 ন যোৎস্য ইতি গোবিন্দমুক্ত্বা তুষণীং বভূব হ ॥ ৯ ॥
 তমুবাচ হৃষীকেশঃ প্রহসন্নিব ভারত ।
 সেনয়োরুভয়োর্মধ্যে বিষাদস্তমিদং বচঃ ॥ ১০ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

অশোচ্যানন্বশোচস্বং প্রজ্ঞাবাদাংশ্চ ভাষসে ।
 গতাসূনগতাসূংশ্চ নানুশোচন্তি পণ্ডিতাঃ ॥ ১১ ॥

নহেবাহং জাতু নামং ন ত্বং নেমে জনাধিপাঃ ।

নচৈব ন ভবিষ্যামঃ সর্বৈব বয়মতঃপরং ॥ ১২ ॥

দেহিনোহাগ্নিন্ যথা দেহে কৌমারং যৌবনং জরা ।

তথা দেহান্তরপ্রাপ্তিধীরস্তত্র ন মৃহ্যতি ॥ ১৩ ॥

মাত্রাস্পর্শাস্তু কোন্তেষ শীতোষ্ণসুখদুঃখদাঃ ।

আগ্নাপাণিনোহনিত্যাস্তাং স্তিতিক্ষস্ব ভারত ॥ ১৪ ॥

যং হি ন ব্যথয়ন্ত্যেতে পুরুষং পুরুষর্ষভ ।

সমদুঃখসুখং ধীরং সোহয়তহাষ কল্প্যতে ॥ ১৫ ॥

নাসতো বিদ্যতে ভাবো নাভাবো বিদ্যতে সতঃ ।

উভয়োরপি দৃক্টোহন্তস্বনয়ো স্তদ্বদর্শিত্বিঃ ॥ ১৬ ॥

অবিনাশি তু তাদ্বন্ধি যেন সর্বমিদং ততং ।

বিনাশমব্যয়স্যাস্ত্য ন কশ্চিৎ কৰ্ত্তুমর্হতি ॥ ১৭ ॥

অন্তবন্ত ইমে দেহা নিত্যশ্চোক্তাঃ শরীরিণাঃ ।

অনাশিনোহপ্রমেরস্ত তস্মাদ্ যুধ্যস্ব ভারত ॥ ১৮ ॥

য এনং বেত্তি হস্তারং যশ্চৈনং মন্যতে হতং ।

উভৌ তৌ ন বিজানীতো নাযং হস্তি ন হন্যতে ॥ ১৯ ॥

ন জায়তে ত্রিয়তে বা কদাচিন্নাথং ভূহা ভবিতা বা ন ভূযঃ ।

অজ্ঞো নিত্যঃ শাস্বতোহয়ং পুরাণো ন হন্যতে হন্যমানে শরীরে ॥২০॥

বেদািবনাশিনং নিত্যং য এনমজমব্যয়ং ।

কথং স পুরুষঃ পার্থ কং ঘাতয়তি হস্তি কং ॥ ২১ ॥

বাসাংসি জীর্ণানি যথা বিহায় নবানি গৃহ্নাতি নরোহপর্যাণি ।

তথা শরীরানি বিহায় জীর্ণান্য়ানি সংযাতি নরানি দেহী ॥ ২২ ॥

নৈনং ছিন্দাস্তি শস্ত্রাণি নৈনং দহতি পাবকঃ ।

ন চৈনং ক্লেদয়ন্ত্যাপো ন শোষয়তি মারুতঃ ॥ ২৩ ॥

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

অচ্ছদোহমদাহোহমক্রেত্বোহশোম্য এব চ ।

নিত্যঃ সৰ্বগতঃ স্বাগুবচলোহযং সনাতনঃ ।

অব্যক্তোহমচিন্ত্যোহমবিকার্যোহমমুচ্যতে ॥ ২৪ ॥

তস্মাদেবং বিদিত্বেনং নানুশোচিতুমর্হসি ॥ ২৫ ॥

অগ চৈনং নিত্যজাতং নিত্যং বা মন্যসে যুতং ।

তথাপি ত্বং মহাবাহো নৈনং শোচিতুমর্হসি ॥ ২৬ ॥

জাতস্য হি ক্রবোধুভূক্ষাং জন্ম মৃত্যু চ ।

তস্মাদপবিহার্যেহর্থে ন ত্বং শোচিতুমর্হসি ॥ ২৭ ॥

অব্যক্তাদীনি ভূতান ব্যক্তমধ্যান ভারত ।

অব্যক্তনিধং শ্বেব তত্র কা পরিদেবন ॥ ২৮ ॥

আশ্চর্য্যবৎ পশ্যাত্ কশ্চিত্তেন শ্চর্য্যবদ্ভক্তিং শ্বেথব চান্যঃ ।

আশ্চর্য্যবদ্ভৈনন্য শ্চর্য্যোহি শ্চর্য্যাপোন যেন ন চৈব কশ্চিতং ॥২৯॥

দেহী নিত্যমব্যক্তোহে দেহে সৰ্বস্য ভারত ।

তস্মাৎ সৰ্বদাৎ ভূতান না ত্বং শোচিতুমর্হসি ॥ ৩০ ॥

স্বধর্ম্মাপি চাবেক্ষ্য ন বিকম্পিতুমর্হসি ।

ধর্ম্ম্যাক্মি যুদ্ধাচ্ছে যোহন্যং ক্ষমাশ্চ ন বিদ্যতে ॥ ৩১ ॥

যদৃচ্ছয়া চোপপন্নং স্বর্গদ্বারমপায়তং ।

সুখিনঃ ক্ষত্রিয়াঃ পার্থ লভন্তে যুদ্ধমাদৃশং ॥ ৩২ ॥

অথচেত্বমিমং ধর্ম্ম্যং সংগ্রামং ন কথিষ্যসি ।

ততঃ স্বধর্ম্মং কীর্ত্তিঞ্চ হিত্বা পাপমবাপ্স্যসি ॥ ৩৩ ॥

অকীর্ত্তিঞ্চাপি ভূতানি কথয়িষ্যন্তি তেহব্যথাং ।

সস্তাবিতস্য দ্বাকীর্ত্তির্ম্মরণাদতিরচ্যতে ॥ ৩৪ ॥

ভষাদ্রণাদুপরতং মংস্তুস্তে ত্বাং মহারথাঃ ।

যেষাঞ্চ ত্বং বহুমতো ভূত্বা যাশ্চসি লাঘবং ॥ ৩৫ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यामि तवाहिताः ।

निन्दन्तुस्तव सामर्थ्यं ततो ह्युःखतरं नु किं ॥ ७७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिह्वा वा भोक्त्यसे महीम् ।

तस्माद्बुद्धिर्षु कौन्तेय युक्ताय कृतनिश्चयः ॥ ७८ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युक्ताय बुज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ७९ ॥

एषा तेऽतिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे द्विमांशु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ८० ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ८१ ॥

व्यवसायात्त्रिका बुद्धिरैकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ८२ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्याविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ८३ ॥

कामाद्भानः स्वर्गपराः जन्मकर्मफलप्रदाः ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ८४ ॥

भोगैश्वर्याप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां ।

व्यवसायात्त्रिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ८५ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्बन्धो नित्यसद्ब्रह्मैव निर्योगक्रेम आत्मानम् ॥ ८६ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लूतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ८७ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्बुधा ते सदोस्तु कर्मणि ॥ ८८ ॥

যোগস্থঃ কুরু কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ধনঞ্জয় ।
 সিদ্ধ্যসিদ্ধ্যাঃ সমো ভূত্বা সমত্বং যোগ উচ্যতে ॥ ৪৮ ॥
 দুরেণ হ্যবরং কৰ্ম্ম বুদ্ধিযোগাদ্বনঞ্জয় ।
 বুদ্ধৌ শরণমস্থিচ্ছ কৃপণাঃ ফলহেতবঃ ॥ ৪৯ ॥
 বুদ্ধিযুক্তো জহাতীহ উভে স্কৃতদুষ্কৃতে ।
 তস্মাৎ যোগায় যুজ্যস্ব যোগঃ কৰ্ম্মস্থ কৌশলং ॥ ৫০ ॥
 কৰ্ম্মজং বুদ্ধিযুক্তা হি ফলং ত্যক্ত্বা মনীষিণঃ ।
 জন্মবন্ধবিনিমুক্তাঃ পদং গচ্ছন্ত্যনাময়ম্ ॥ ৫১ ॥
 যদা তে মোহকলিলং বুদ্ধিৰ্ব্যাতিতরিষ্যতি ।
 তদা গন্তাসি নির্বেদং শ্রোতব্যস্য শ্রুতস্ত চ ॥ ৫২ ॥
 শ্রুতিবিপ্রতিপন্নো তে যদা শ্বাস্যতি নিশ্চলা ।
 সমাধাবচলা বুদ্ধিস্তদা যোগমবাস্যসি ॥ ৫৩ ॥

অৰ্জুন উবাচ ।

স্থিতপ্রজস্য কা ভাষা সমাধিস্থস্য কেশব ।
 স্থিতধীঃ কিং প্রভাষেত কিমাসীত ব্রজেত কিম্ ॥ ৫৪ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ

প্রজহাতি যদা কামান্ সৰ্ব্বান্ পার্থ মনোগতান্ ।
 আত্মন্যেবাত্মনা তুষ্টঃ স্থিতপ্রজস্তদোচ্যতে ॥ ৫৫ ॥
 দুঃখেষু নুদ্বিগ্নমনাঃ সুখেষু বিগতম্পৃহঃ ।
 বীতরাগভয়ক্রোধঃ স্থিতধীমু নিরুচ্যতে ॥ ৫৬ ॥
 যঃ সৰ্ব্বত্রানভিন্নেহস্তত্তৎ প্রাপ্য শুভাশুভং ।
 নাভিনন্দতি ন ঘোষ্টি তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৭ ॥
 যদা সংহরতে চায়ং কূৰ্ম্মোহঙ্গানীব সৰ্ব্বশঃ ।
 ইন্দ্রিয়াণীন্দ্রিয়ার্থেভ্যস্তস্য প্রজ্ঞা প্রতিষ্ঠিতা ॥ ৫৮ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोहपास्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥
 यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथानि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत गतपरः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
 ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गां सङ्गायते कामः कामां क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
 क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशोऽबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
 रागद्वेषविमूढैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आश्रयैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
 प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बाह्वः पर्यावतिष्ठते ॥ ६५ ॥
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कृतः सुखम् ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुबिधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुनावमिवास्तुति ॥ ६७ ॥
 तस्माद् यस्य महानाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो गुणे ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

বিধায় কামান্ যঃ সৰ্বান্ পুমাংশ্চরতি নিস্পৃহঃ ।

নির্মমো নিরহঙ্কারঃ স শান্তিমধিগচ্ছতি ॥ ৭১ ॥

এষা ব্রাহ্মী স্থিতিঃ পার্থ নৈনাং প্রাপ্য বিমূহ্যতি ।

স্থিত্বাস্থামস্তকালেহপি ব্রহ্মনিৰ্বাণম্ভুচ্ছতি ॥ ৭২ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈষাসিক্যাং
ভীষ্মপৰ্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে সাংখ্যযোগো নাম দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ।

তৃতীয়োধ্যায়ঃ ।

—†*†—

অৰ্জুন উবাচ ।

জ্যায়সী চেৎ কশ্মণস্তে মত্তা বুদ্ধিজ্ঞানার্দ্দিন ।

তৎ কিং কশ্মণি ঘোরে মাং নিযোজযাসি কেশব ॥ ১ ॥

ব্যামিশ্রেণৈব বাক্যেন বুদ্ধিং মোহযসীব মে ।

তদেকং বদ নিশ্চিত্য যেন শ্রেয়োহহমাপ্নুয়াং ॥ ২ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

লোকেহস্মিন্ দ্বিবিধা নিষ্ঠা পুরা প্রোক্তা মযানঘ ।

জ্ঞানযোগেন সাংখ্যানাং কশ্মযোগেন যোগিনাং ॥ ৩ ॥

ন কশ্মণামনারস্ত্যমৈকশ্ম্যং পুরুষোহশ্নুতে ।

ন চ সন্ন্যাসনাদেব সিদ্ধিং সমধিগচ্ছতি ॥ ৪ ॥

নহি কশ্চিত্ কণমপি জাতু তিষ্ঠত্যকশ্মকুৎ ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्तु मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढास्त्रा मिथ्याचारः न उच्यते ॥ ६ ॥

यस्तुन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते हर्षजुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मजायो ह्यकर्मणः ।

शरीरमात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

यज्जार्थां कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

सहयज्जाः प्रजाः सृक्तुं पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष बोहस्तुं क्तकामधुकु ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तुः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इत्तान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ज्भाविताः ।

तैर्दानं प्रदायैतेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ज्शिक्षाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिञ्चिदैः ।

भुङ्क्ते ते ह्यव पापा ये पचन्त्यात्मकारणां ॥ १३ ॥

अनादुवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसन्तुवः ।

यज्ज्तादुवति पर्जन्या यज्ज्जः कर्मसमुत्तुवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मादुवन् विद्मि ब्रह्माकरसमुत्तुवन् ।

तन्मां सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ज्जे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ न जीवति ॥ १६ ॥

यस्त्यात्तरतिरेव स्यात् आत्मात्पुंश्च मानवः ।

आज्ञानेव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वदुतेषु कश्चिदर्थं व्याश्रयः ॥ १८ ॥

तस्यादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्ता ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्नुता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तददेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्तु कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम बन्धुनिवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सृजेयुरिमे लोका न कुर्यात् कर्म चेदहं ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांसुथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदजानां कर्मसंश्रितां ।

योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविद्युतात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तद्विस्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणागुणेषु वर्तन्त इति श्रुत्वा न संजते ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंयुताः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

তানকৃৎস্নবিদো মন্দান্ কৃতস্নবিম্ব বিচালযেৎ ॥ ২৯ ॥
 ময়ি সর্বাণি কৰ্ম্মাণি সংন্যস্যাধ্যাত্মচেতসা ।
 নিরাশীর্নিস্মমো ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগতজ্বরঃ ॥ ৩০ ॥
 যেমে মতমিদং নিত্যমনুতিষ্ঠন্তি মানবাঃ ।
 শ্রদ্ধাবস্তোহনসূযস্তো মুচ্যন্তে তেহপি কৰ্ম্মভিঃ ॥ ৩১ ॥
 যে ত্বেতদভ্যসূযস্তো নানুতিষ্ঠন্তি মে মতং ।
 সৰ্বজ্ঞানবিমূঢ়াংস্তান্ বিদ্ধি নষ্টানচেতসঃ ॥ ৩২ ॥
 সদৃশং চেষ্টতে স্বশ্রাঃ প্রকৃতেজ্ঞানবানপি ।
 প্রকৃতিং যান্তি ভূতানি নিগ্রহঃ কিং করিষ্যতি ॥ ৩৩ ॥
 ইন্দ্রিয়শ্চেন্দ্রিয়স্বার্থে রাগদ্বेषৌ ব্যবস্থিতৌ ।
 তয়োৰ্ বশমাগচ্ছেত্তৌ হ্যস্মা পরিপস্থিনৌ ॥ ৩৪ ॥
 শ্রেয়ান্ স্বধৰ্ম্মো বিগুণঃ পরধৰ্ম্মাৎ স্ননুষ্ঠিতাৎ ।
 স্বধৰ্ম্মে নিধনং শ্রেয়ঃ পরধৰ্ম্মো ভয়াবহঃ ॥ ৩৫ ॥

অৰ্জুন উবাচ ।

অথ কেন প্রযুক্তোহয়ং পাপকরতি পুরুষঃ ।
 অনিচ্ছন্নপি বাসেৰ্য বলান্নিব নিয়োজিতঃ ॥ ৩৬ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

কাম এষ ক্রোধ এষ রজোগুণসমুদ্ভবঃ ।
 মহাশনো মহাপাপমা বিদ্ব্যনমিহ বৈরিণং ॥ ৩৭ ॥
 ধূমেনাব্রিষতে বহ্নির্যথাদর্শো মলেন চ ।
 যথোল্লেনাবৃত্তো গৰ্ভস্তথা তেনেদমাবৃত্তং ॥ ৩৮ ॥
 আবৃত্তং জ্ঞানমেতেন জ্ঞানিনো নিত্যবৈরিণা ।
 কামরূপেণ কোন্তেয় দুস্পূরেণানলেন চ ॥ ৩৯ ॥
 ইন্দ্রিয়াণি মনো বুদ্ধিরস্মাধিষ্ঠানমুচ্যতে ।

এতৈর্বিমোহয়তোষ জ্ঞানমাবৃত্য দেহিনং ॥ ৪০ ॥

তস্মাত্ত্বমিন্দ্রিয়াণ্যাদৌ নিযম্য ভরতর্ষভ ।

পাপমানং প্রজহি হ্যেনং জ্ঞানাবিজ্ঞাননাশনং ॥ ৪১ ॥

ইন্দ্রিয়াণি পরাণ্যাহুরিন্দ্রিয়েভ্যঃ পরং মনঃ ।

মনসস্তু পরাবুদ্ধিবুদ্ধৈর্দেহঃ পরতস্তু সঃ ॥ ৪২ ॥

এবং বুদ্ধেঃ পরং বুদ্ধা সংসৃত্যাত্মানমাত্মনা ।

জহি শত্রুং মহাবাহো কামরূপং দুরাসদং ॥ ৪৩ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে কর্মযোগো নাম তৃতীয়োধ্যায়ঃ ।

চতুর্থোধ্যায়ঃ ।

—*—

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

ইমং বিবস্বতে যোগং প্রোক্তবানহমব্যয়ং ।

বিবস্বান্ মনবে প্রাহ মনুরিন্ধ্রুকবেহব্রবীৎ ॥ ১ ॥

এবং পরম্পরা-প্রাপ্তমিমং রাজর্ষয়ো বিদুঃ ।

স কালেনেহ মহতা যোগানকটঃ পরস্তপ ॥ ২ ॥

স এবায়ং ময়া তেহৃৎ যোগঃ প্রোক্তঃ পুরাতনঃ ।

ভক্তোহসি মে সখা চেতি রহস্যং হ্যেতদুত্তমং ॥ ৩ ॥

অর্জুন উবাচ ।

অপরং ভবতো জন্ম পরং জন্ম বিবস্বতঃ ।

কথমেতদ্বিজানীয়াং ত্বমাদৌ প্রোক্তবানিতি ॥ ৪ ॥

श्रीभगवाणुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चाञ्छुन ।
 तान्यहं वेद सर्वाणि न ह्यं वेत्थ परस्तप ॥ ५ ॥
 अज्ञोऽपि सन्नव्यात्मा हृतानामीश्वरोऽपि सन् ।
 प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय सम्बुभाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥
 यदा यदा हि धर्मस्तु ग्मानिर्भवति भारत ।
 अज्ञानमधर्मस्तु तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥
 परिक्रामाणस्य साधूनां विनाशाय च ह्यकृतां ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय सम्बुभामि युगे युगे ॥ ८ ॥
 जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 तत्कृत्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽञ्छुन ॥ ९ ॥
 वाङ्मनागन्धयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
 बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं ।
 मम बन्धुानुबन्धुंस्तु मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥
 काञ्चन्तुः कर्माणां सिद्धिं षजन्तु इह देवताः ।
 किंप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥
 चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥
 न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
 इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्नाते ॥ १४ ॥
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि युमुक्चुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्याहं पूर्वैः पूर्वतरुं कृतम् ॥ १५ ॥
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা ।

তত্তে কৰ্ম প্রবক্ষ্যামি যজ্ঞস্তত্ত্বা মোক্ষ্যসেহ শুভাৎ ॥ ১৬ ॥

কৰ্মণো হ্যপি বোদ্ধব্যং বোদ্ধব্যঞ্চ বিকৰ্মণঃ ।

অকৰ্মণশ্চ বোদ্ধব্যং গহন্য কৰ্মণো গতিঃ ॥ ১৭ ॥

কৰ্মণ্যকৰ্মা যঃ পশ্যেদকৰ্মণি চ কৰ্মা যঃ ।

স বুদ্ধিমান্ মনুষ্যেষু স যুক্তঃ কুৎসকৰ্মকুৎ ॥ ১৮ ॥

যস্য মৰ্কে সমারম্ভাঃ কামসংকল্পবর্জিতাঃ ।

জ্ঞানার্থিদৃষ্টকৰ্মাণং তমাহুঃ পণ্ডিতং বৃধাঃ ॥ ১৯ ॥

ভ্যক্ত্ব। কৰ্মফলাসঙ্গং নিত্যভূতো নিরাশ্রয়ঃ ।

কৰ্মণ্যভিপ্রবৃত্তোহপি নৈব কিঞ্চিং কৰোতি সঃ ॥ ২০ ॥

নিরাশীৰ্ষতচিত্তাত্মা ত্যক্তমৰ্কপরিগ্রহঃ ।

শারীরং কেবলং কৰ্ম কুৰ্ব্বমাশ্নোতি কিঞ্চিৎ ॥ ২১ ॥

যদৃচ্ছালাভসম্ভ্রমে দ্বন্দ্বাভীতো বিমৎসরঃ ।

সমঃ সিদ্ধাবসিকৌ চ কৃত্বাপি ন নিষধ্যতে ॥ ২২ ॥

গতমঙ্গস্য মুক্তস্য জ্ঞানাবস্থিতচেতসঃ ।

যজ্ঞায়াচরতঃ কৰ্ম সমগ্রং প্রবিলীয়তে ॥ ২৩ ॥

ব্রহ্মার্পণং ব্রহ্মহবিব্রহ্মায়ৌ ব্রহ্মণা ছতং ।

ব্রহ্মৈব তেন গম্ভব্যং ব্রহ্মকৰ্মসমাধিনা ॥ ২৪ ॥

দৈবমেবাপরে যজ্ঞং যোগিনঃ পর্য্যপাসতে ।

ব্রহ্মায়াবপরে যজ্ঞং যজ্ঞেনৈবোপজুহ্বতি ॥ ২৫ ॥

শ্রোত্রাদীনীন্দ্রিয়ানাং সংযমায়িষু জুহ্বতি ।

শব্দাদীন্ বিষয়ানশ্চ ইন্দ্রিয়ায়িষু জুহ্বতি ॥ ২৬ ॥

মৰ্কাণীন্দ্রিয়কৰ্মাণি প্রাণকৰ্মাণি চাপরে ।

আত্মসংযমযোগার্থৌ জুহ্বতি জ্ঞানদীপিতে ॥ ২৭ ॥

ব্রহ্মযজ্ঞান্তপোযজ্ঞা যোগযজ্ঞান্তথা পরে ।

वाध्यायज्ञानयज्ज्ञाश्च यत्रयुः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने क्षुब्धति प्राणं प्राणेहपानं तथापरे ।

प्राणपानगतौ क्रद्धा प्राणायामपरायणाः ।

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु क्षुब्धति ॥ २९ ॥

सर्केहप्येते यज्जविदो यज्जकपितकल्मषाः ।

यज्जश्लिष्टायुतभुङ्क्षो यान्ति ब्रह्मसनात्मनम् ॥ ३० ॥

मायं लोकौहस्त्यायज्जग् कूतोहः कुरुसङ्गम ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्जा विवृता ब्रह्मणे गृधे ।

कर्मज्ञानं विद्धि तान् सर्कानेव त्रैधा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

श्रेयान् देव्यामयाद्यज्जात्र् ज्ञानयज्जं परन्तप ।

सर्कं कर्माधिनं पार्प ज्ञाने परिममाप्यते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तु क्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ज्ञात्रा न पुनमोहमेव याम्यसि पात्रव ।

येन भूतान्शेषेण देक्ष्यस्यात्प्रणुणो मयि ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापिभ्यः सर्केभ्यः पापकृत्रमः ।

सर्कं ज्ञानधवेनैव रज्जनं संस्तुरिमासि ॥ ३६ ॥

वथैधांसि समिद्धोहग्निर्भस्मसां कुरुतेऽज्जन ।

ज्ञानाग्निः सर्ककर्मणि भस्मसां कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्संशयं योगसंसिद्धिः कालेनात्मानि विन्दति ॥ ३८ ॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तुङ्गश्चाश्रद्धवानश्च संशयात्त्वा विनश्यति ।

নাযং লোকোহস্তি ন পরো ন স্বখং সংশয়াত্মনঃ ॥ ৪০ ॥

যোগসংন্যস্তকর্মাণং জ্ঞানসংচ্ছিন্নসংশয়ং ।

আত্মবস্তুং ন কৰ্ম্মানি নিবধ্বস্তি ধনঞ্জয় ॥ ৪১ ॥

তস্মাদজ্ঞানসম্বৃতং হৃৎস্থং জ্ঞানাসিনাত্মনঃ ।

ছিত্ত্বনং সংশয়ং যোগমাত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠু ভারত ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াম্ যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে জ্ঞানযোগো নাম চতুর্নোহধ্যায়ঃ ।

পঞ্চমোধ্যায়ঃ ।

উবাচ ।

সংন্যাসং কৰ্ম্মণাং কৃষ্ণ পুনর্যোগঞ্চ শংসসি ।

যচ্ছেষ এতয়োরেকং তন্মে ক্রহি সুনিশ্চিতং ॥ ১ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

সন্ন্যাসঃ কৰ্ম্মযোগশ্চ নিঃশ্রেয়সকরাবুভৌ ।

তয়োস্ত্ব কৰ্ম্মসংন্যাস্নাং কৰ্ম্মযোগো বিশিষ্যতে ॥ ২ ॥

জ্ঞেয়ঃ স নিত্যসংন্যাসী যো ন ঘেষ্টি ন কাঙ্কতি ।

নির্দ্বন্দ্বো হি মহাবাহো স্বখং বদ্ধাং প্রমুচ্যতে ॥ ৩ ॥

সাংখ্যযোগৌ পৃথগ্ভালাঃ প্রবদন্তি ন পণ্ডিতাঃ ।

একমপ্যাস্থিতঃ সম্যগুভয়োবিদ্বতে ফলং ॥ ৪ ॥

যৎ সাংখ্যৈঃ প্রাপ্যতে স্থানং তদ্যোগৈরগ্নি পম্যতে ।

একং সাংখ্যঞ্চ যোগঞ্চ যঃ পশ্যতি স পশ্যতি ॥ ৫ ॥

সংন্যাসস্তু মহাবাহোঃ^১ দুঃখমাপ্তুমযোগতঃ ।

যোগযুক্তো যুনিব্রহ্ম ন চিরেণাধিগচ্ছতি ॥ ৬ ॥

যোগযুক্তো বিশুদ্ধাত্মা বিজিতাত্মা জিতেन्द्रিয়ঃ ।

সৰ্বভূতাত্মভূতাত্মা কুৰ্বন্নপি ন লিপ্যতে ॥ ৭ ॥

নৈব কিঞ্চিৎ কৰোমীতি যুক্তো মন্যেত তদ্বিৎ ।

পশ্যন্ শৃণ্বন্^২ জিহ্বমগ্নন্ গচ্ছন্ স্বপন্ স্বসন্ ।

প্রলপন্ বিসৃজন্ গৃহ্নন্ মিমিষমিমিষন্নপি ।

উদ্ভ্রিয়ণীন্দ্রিয়ার্শেষু বর্তন্ত ইতি ধারয়ন্ ॥ ৮ ॥

ব্রহ্মণ্যাধায় কৰ্ম্মানি সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰোতি যঃ ।

লিপ্যতে ন স পাপেন পদ্মপত্রমিবাস্তসা ॥ ৯ ॥

কায়েন মনসা বুদ্ধ্যা কেবলৈরিন্দ্রিয়ৈরপি ।

যোগিনঃ কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বন্তি সঙ্গং ত্যক্ত্বা অশুদ্ধয়ে ॥ ১০ ॥

যুক্তঃ কৰ্ম্মফলং ত্যক্ত্বা শান্তিমাশ্নোতি নৈষ্ঠিকীং ।

অযুক্তঃ কামকারেণ ফলে সক্তো নিবধ্যতে ॥ ১১ ॥

সৰ্বকৰ্ম্মানি মনসা সংন্যস্তাস্তে স্তখং বশী ।

নবদ্বারে পুরে দেহী নৈব কুৰ্ব্বন্ন কারয়ন্ ॥ ১২ ॥

ন কৰ্ত্ত্বং ন কৰ্ম্মানি লোকস্য সৃজতি প্রভুঃ ।

ন কৰ্ম্মফলসংযোগং স্বভাবস্তু প্রবর্ততে ॥ ১৩ ॥

নাদভে কস্মচিৎ পাপং ন চৈব স্কৃতং বিভুঃ ।

অজ্ঞানেনাস্বিতং জ্ঞানং তেন মুহন্তি জন্তবঃ ॥ ১৪ ॥

জ্ঞানেন তু তদজ্ঞানং ঘেষাং নাপিতমাত্মনঃ ।

তেষামাদিত্যবজ্জ্ঞানং প্রকাশয়তি তৎপরং ॥ ১৫ ॥

तद् द्रव्यसुखात्मानसुखमिष्टास्तु परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्वन्द्वकल्याणाः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

श्वनि चैव श्वपाके च पशुताः समदर्शिनिः ॥ १९ ॥

इहैव तैज्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १८ ॥

न ब्रह्मस्येत् प्रियं प्राप्य नोद्दिजेत् प्राप्य चाप्रियं ।

स्मिरबुद्धिरसंयुतो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ १९ ॥

बाह्यस्पर्शेषसक्त्या विन्दत्यात्मानि यत् सुखं ।

न ब्रह्मयोगयुक्त्या सुखमकर्मण्युते ॥ २० ॥

ये हि संस्पर्शज्ञा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवस्तुः कोऽन्तय न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

शक्रेतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुधी नरः ॥ २२ ॥

योऽहंस्तः सुखोऽसुरारामस्तथास्तज्ज्ञेतिरेव यः ।

न योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मदूतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्याणाः ।

छिन्नबुद्ध्या यतात्मानः सर्वदूतहिते रताः ॥ २४ ॥

कामक्रोधविभूतानां यतीनां यतचेतसां ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितान्नां ॥ २५ ॥

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवास्तुरे क्रवाः ।

प्राणापानेऽसौ कृत्वा नासात्सुवचारिणो ॥ २६ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्निर्भ्रान्तपरायणः ।

किञ्चिच्छाभयक्रोधो यः सदा युक्त एव सः ॥ २७ ॥

ভোক্তারং যজ্ঞতপসাং সৰ্বলোকমহেশ্বরং ।

স্বহৃদং সৰ্বভূতানাং জ্ঞাত্বা মাং স্মৃতিমুচ্ছতি ॥ ২৮ ॥ শ্লোক

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈষ্ণাসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে সংন্যাসযোগো নাম পঞ্চমোধ্যায়ঃ ।

ষষ্ঠোধ্যায়

—•••—

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

অনাশ্রিতঃ কৰ্মফলং কাৰ্য্যং কৰ্ম করোতি যঃ ।

স সংন্যাসী চ যোগী চ ন নিরখিন' চাক্রিয়ঃ ॥ ১ ॥

যং সম্যাসমিতি প্রাহুর্যোগং তং বিদ্ধি পাণ্ডব ।

ন হ্যসংন্যস্তসংকল্পো যোগী ভবতি কশ্চন ॥ ২ ॥

আরুৰুক্ষোর্মুর্নৈর্যোগঃ, কৰ্ম কারণমুচ্যতে ।

যোগারুঢ়স্য তস্যৈব শমঃ কারণমুচ্যতে ॥ ৩ ॥

যদা হি নেন্দ্রিয়ার্থেষু ন কৰ্মস্বনুষজ্জতে ।

সৰ্বসংকল্পসংন্যাসী যোগারুঢ়স্তদোচ্যতে ॥ ৪ ॥

উদ্ধরেদাত্মনাত্মানং নাত্মানমবসাদয়েৎ ।

আত্মৈব হ্যাত্মনো বন্ধুরাত্মৈব রিপুৰাত্মনঃ ॥ ৫ ॥

বন্ধুরাত্মাত্মনস্তস্য যেনৈবাত্মাত্মনা জিত্বঃ ।

• অনাত্মনস্ত শত্রুস্তে বর্তেতাত্মৈব শত্রুবৎ ॥ ৬ ॥

জিতাত্মনঃ প্রশান্তস্ত পরমাত্মা সমাহিতঃ ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ १ ॥
 ज्ञानविज्ञानतृप्त्या कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्ट्राश्रमकाकनः ॥ ८ ॥
 अहमिन्द्रायुदासो नमस्यद्द्वेष्यवद्भुषु ।
 साधुर्वापि च पापेषु समबुद्धिविशिष्यते ॥ ९ ॥
 योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एककीं यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
 शुचौ देशे प्रातिষ্ঠाप्य शिरमामनमात्मानः ।
 नाभ्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
 तत्रैकाग्रं मनःकृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमातुविशुद्धये ॥ १२ ॥
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
 प्रणस्तान्ना विगतभारंश्चाचारिभ्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
 नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकाग्रमनश्नतः ।
 न चातिशयश्नीलस्य आग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
 यदा विनियतं चिन्तमातुन्येवावतिष्ठते ।
 निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेष्टते सोपमा मूर्ता ।

যোগিনো যতচিত্তস্য যুঞ্জতো যোগমাত্মনঃ ॥ ১৯ ॥

যত্রোপরমতে চিত্তং নিরুদ্ধং যোগসেবয়া ।

যত্র চৈবাআনাত্মানং পশ্যন্নাত্মনি ভূষ্যতি ॥ ২০ ॥

সুখমাত্যস্তিকং যত্বু ক্তি গ্রাহমতীন্দ্রিয়ং ।

বেত্তি যত্র ন চৈবাযং স্থিতশ্চলতি তত্ত্বতঃ ॥ ২১ ॥

যং লক্ণ। চাপরং লাভং মন্যতে নাধিকং ততঃ ।

যন্মিন্ স্থিতো ন দুঃখেন গুরুণাপি বিচাল্যতে ॥ ২২ ॥

তং বিগ্ৰাদ্ধুঃখসংযোগবিরোগং যোগসংশ্রিতং ।

স নিশ্চয়েন মোক্তব্যো যোগোহনিকিঞ্চিৎচেতসা ॥ ২৩ ॥

সংকল্পপ্রভবান্ কামাংস্ত্যক্ত্ব। সর্কানশেষতঃ ।

মনসৈবেন্দ্রিয়গ্রানং বিনিষম্য সমস্ততঃ ॥ ২৪ ॥

শনৈঃ শনৈরূপরমেদবুদ্ধ্যা ধৃতিগৃহীতয়া ।

আল্পসংস্থং মনঃ কৃত্বা ন কিঞ্চিদপি চিত্তয়েৎ ॥ ২৫ ॥

যতো যতো নিশ্চলতি মনশ্চঞ্চলমস্থিরং ।

ততস্ততো নিয়ম্যেতদাত্মন্যেব বশং নয়েৎ ॥ ২৬ ॥

প্রশান্তমনসং ছেনং যোগিনং সুখযুক্তমম্ ।

উপৈতি শান্তরজসং ব্রহ্মভূতমকল্মষম্ ॥ ২৭ ॥

যুঞ্জয়েৎ সদাত্মানং যোগী বিগতকল্মষঃ ।

সুখেন ব্রহ্মসংস্পর্শমত্যস্তং সুখমশ্নুতে ॥ ২৮ ॥

সর্বভূতস্বমাত্মানং সর্বভূতানি চাত্মনি ।

ঈকতে যোগযুক্তাত্মা সর্বত্র সমদর্শনঃ ॥ ২৯ ॥

যো যাং পশ্যতি সর্বত্র সর্বক ময়ি পশ্যতি ।

তস্মাহং ন প্রপশ্যামি স চ মে ন প্রপশ্যতি ॥ ৩০ ॥

সর্বভূতস্থিতং যো যাং ভজত্যেকস্বমাস্থিতঃ ।

সৰ্বথা বৰ্ত্তমানোহপি স যোগী ময়ি বৰ্ত্ততে ॥ ৩১ ॥

আত্মোপম্যেন সৰ্বত্র সমং পশ্যতি যোহৰ্জুন ।

সুখং বা যদি বা দুঃখং স যোগী পরমো মতঃ ॥ ৩২ ॥

অৰ্জুন উবাচ ।

যোহয়ং যোগস্তুয়া শ্রোক্তুঃ সাম্যেন মধুসূদন ।

এতস্মাহং ন পশ্যামি চকলত্বাৎ স্থিতিং স্থিরাং ॥ ৩৩ ॥

চকলং হি মনঃ কৃষ্ণ প্রমাথি বলবদ্ভূতং ।

তস্মাহং নিগ্রহং মনো বায়োরিব স্তু দুষ্করম্ ॥ ৩৪ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

অসংশয়ং মহাবাহো মনো দুর্নিগ্রহং চলম্ ।

অভ্যাসেন তু কোন্তেয় বৈরাগ্যেণ চ গৃহ্যতে ॥ ৩৫ ॥

অসংযতাত্মনা যোগো দুস্প্রাপ ইতি মে মতিঃ ।

বশ্যাত্মনা তু যততা শক্যোহবাণ্ডু মুপায়তঃ ॥ ৩৬ ॥

অৰ্জুন উবাচ ।

অযতিঃ শ্রদ্ধয়োপেতে যোগাচ্চলিতমানসঃ ।

অপ্রাপ্য যোগসংসিদ্ধিং কাং গতিং কৃষ্ণ গচ্ছতি ॥ ৩৭ ॥

কচ্চিম্নোভয়বিল্লেখশ্চিহ্নাভ্রমিব নশ্যতি ।

অপ্রতিষ্ঠো মহাবাহো বিযুটো ব্রহ্মণঃ পথি ॥ ৩৮ ॥

এতন্মে সংশয়ং কৃষ্ণ ছেত্তু মইস্যশেষতঃ ।

হৃদন্যঃ সংশয়স্যাস্য ছেত্তা ন হ্যুপপদ্যতে ॥ ৩৯ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

পার্থ নৈবেহ নাশুত্র কিনাশস্তস্য বিদ্যতে ।

ন হি কল্যাণীকুৎ কশ্চিদনু গতিং তাত গচ্ছতি ॥ ৪০ ॥

প্রাপ্য পুণ্যকৃতং লোকানুবিদ্ধা শাস্বতীঃ সমাঃ ।

শুচীনাং শ্রীমতাং গেহে যোগভ্রষ্টোহভিজায়তে ॥ ৪১ ॥

অথবা যোগিনামেব কুলে ভবতি ধীমতাং ।

এ তদ্ধি দুর্লভতরং লোকে জন্ম যদিদৃশং ॥ ৪২ ॥

তত্র তং বুদ্ধিসংযোগং লভতে পৌর্বদৈহিকং ।

যততে চ ততো ভুয়ঃ সংসিদ্ধৌ কুরুনন্দন ॥ ৪৩ ॥

পূর্বাভ্যাসেন তেনৈব হ্রিয়তে হ্রবশোহপি সঃ ।

ছিন্নাসুরপি যোগস্য শব্দভ্রষ্টাতিবর্ততে ॥ ৪৪ ॥

প্রযত্নাদ্ভ্যতমানস্ত্ব যোগী সংশুদ্ধকিলিষঃ ।

অনেকজন্মসংসিদ্ধস্ততো ষাতি পরাং গতিং ॥ ৪৫ ॥

তপস্বিত্যোহধিকো যোগী জ্ঞানিত্যোহপি মতোহধিকঃ ।

কস্মিন্যশ্চাধিকা যোগী তস্মাদ্যোগী ভবার্জুন ॥ ৪৬ ॥

যোগিনামপি সর্বেষাং মদগতেনান্তুরাত্মনা ।

শ্রদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ ॥ ৪৭ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং

ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে

শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে ধ্যানযোগো নাম ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ।

সপ্তমোধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবৎস্বাচ ।

যয্যাসক্তমনাঃ পার্থ যোগং যুঞ্জন্মানাশ্রয়ঃ ।

অসংশয়ং সমগ্রং মাং যথা জ্ঞাস্যসি তচ্ছৃণু ॥ ১ ॥

জ্ঞানং তেহং সবিক্রান্তমিদং বক্ষ্যাম্যশেষতঃ ।

যজ্জ্ঞান্ন নেহ ভূয়োহতজ্জ্ঞানতব্যানবশিষ্যতে ॥ ২ ॥

মনুষ্যাণাং সহস্রেষু কশ্চিদ্ভ্যততি সিদ্ধয়ে ।
 যততামপি সিদ্ধানাং কশ্চিৎশ্চ বে'স্ত তদ্ব্রতঃ ॥ ৩ ॥
 ভূমিরাপোহনলো বায়ুঃ খং মনোবুদ্ধিরেব চ ।
 অহঙ্কার ইতীযং মে ভিন্না প্রকৃতিরষ্টকথা ॥ ৪ ॥
 অপরেযমিতস্তৃণ্ডাং প্রকৃতিং বিদ্ধি মে পরাম্ ।
 জীবভূতাং মহাবাহো যযেদং ধার্ষ্যতে জগৎ ॥ ৫ ॥
 এতদ্যোবীনি ভূতানি সর্বাণীতু্যপধারয় ।
 অহং কৃৎস্নস্য জগতঃ প্রভবঃ প্রলয়স্তথা ॥ ৬ ॥
 মন্তঃ পরতরং নাম্যং কিঞ্চিদস্তু ধনঞ্জয় ।
 মায সর্কমিদং প্রোতং সূত্রে মণিগণা ইব ॥ ৭ ॥
 রসে'ং কামপ'খ কৌ'স্তয় প্রভাশ্মি শাসনৃয্যযোঃ ।
 প্রণবঃ সর্ক'দেঘ শকঃ খে পৌরুষং নৃণু ॥ ৮ ॥
 পুণ্যো গন্ধ্য পৃথিব্যাং তেজস্চাস্মি বিভাবসৌ ।
 জীবনং সর্কভূতেষু তপস্চাস্মি তপস্বিবু ॥ ৯ ॥
 বাজং ঘাং সর্কভূতানাং বিদ্ধি পার্থ সনাতনং ।
 বুদ্ধিবুদ্ধিমতামস্মি তেজস্তুজস্বিনামহং ॥ ১০ ॥
 বলং বলবতাং চাহং কামরাগাববর্জিতম্ ।
 ধর্মাবিরুদ্ধো ভূতেষু কামোহস্মি ভরতর্ষভ ॥ ১১ ॥
 যে চৈব সাত্বিকা ভাবা রাজসাস্তামসাশ্চ যে ।
 মন্ত এবতি তান্ বিদ্ধি নহং তেষু তে ময়ি ॥ ১২ ॥
 ত্রিভিগু'ণময়েভ'বৈরেভিঃ সর্কমিদং জগৎ ।
 মোহিতং নাভিজানাতি মায়েভ্যঃ পরমব্যয়ং ॥ ১৩ ॥
 দৈবী হ্যেমা গুণময়ী মম মায়া ছুরত্যয়া ।
 'মায়েব যে প্রপদ্যন্তে মায়ামেতাং ভরন্তি তে ॥ ১৪ ॥

न मां हृक् तिनो मृता प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
 चतुर्विधा तद्गुणेषु मां जमाः स्मृतिमोहज्जन ।
 आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनो ह्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥
 उदारः सर्व एवैते ज्ञानीश्चात्रैव मे मतम् ।
 आश्रितः स हि युक्तश्चा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥
 बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
 बाह्यदेवैः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
 कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते ह्युदेवताः ।
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तु स्यात्पराधनमीहते ।
 लभते च ततः कामां मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥
 अस्तु वस्तु फलं तेषां तद्व्यवस्थामेधसां ।
 देवान् देवयज्ञो यांति मनुजान् यांति मामपि ॥ २३ ॥
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समवृतः ।
 मृदो ह्यं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥
 वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाञ्जन ।
 भविष्याणि च भूतानि मांस्तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

উচ্ছাদ্বেষসমুৎথেন বন্ধমোহেন ভারত ।

সর্বভ তানি সন্মোহং সর্গে যাস্তি পরস্তপ ॥ ২৭ ॥

যেষাম্ভুগতং পাপং জনানাং পুণ্যকশ্মণাং ।

তে বন্ধমোহনির্মুক্তা ভজন্তে মাং দৃঢ়ব্রতাঃ ॥ ২৮ ॥

জরামরণমোক্ষায় মামাশ্রিত্য যতন্তি যে ।

তে ব্রহ্ম তদ্বিদুঃ কৃৎস্নমধ্যাত্মং কৰ্ম চাখিলং ॥ ২৯ ॥

সাম্পূৰ্ণতাধিদৈবং মাং সাধিয়ন্তক্কে যে বিদুঃ ।

প্রয়াগকালেহপি চ মাং তে বিদুযুক্তচেতসঃ ॥ ৩০ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে বিজ্ঞানযোগো নাম সপ্তমোহধ্যায়ঃ ।

অষ্টমোধ্যায়ঃ ।

—*—

অৰ্জুন উবাচ ।

কিন্তুদব্রহ্ম কিমধ্যাত্মং কিং কৰ্ম পুরুষোত্তম ।

অধিত্ব তঞ্চ কিং প্রোক্তমধিদৈবং কিমুচ্যতে ॥ ১ ॥

অধিবক্তঃ কথং কোহত্র দেহেন্মিন্ মধুসূদন ।

প্রয়াগকালে চ কথং জ্ঞেয়োহসি নিয়তাত্মভিঃ ॥ ২ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

অক্ষরং পরমং ব্রহ্ম স্বভাবোহধ্যাত্মমুচ্যতে ।

ভূতভাবোদ্ভবকরো বিসৰ্গঃ কৰ্মসংজ্ঞিতঃ ॥ ৩ ॥

अधिभूतं करो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं ।

आधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभूताश्चर ॥ ४ ॥

अमुकाले च मामेव स्मरन् युक्तुः कलेवरं ।

यः प्रयाति स मदुभावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यस्तु कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौश्लेय सदा तदुभावाविहः ॥ ६ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मानमेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तु ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या ~~मोक्षयुक्ते~~ वनेन चैव ।

ब्रह्मोन्मथे प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १० ॥

यदस्मिन् वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मर्ष्यां चरन्ति तन्ने पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराण संघम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

युक्तुं गायान्मनः प्राणमाश्रितो योगधारणां ॥ १२ ॥

उमित्येकास्मिन् ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो यां स्मरति नित्यशः ।

तस्मात् सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्तु योगिनः ॥ १४ ॥

यामुपेत्य पुनर्जन्तुः खलु मया शतं ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संविद्धिं परमात्मतां ॥ १५ ॥

আত্রক্ষভুবনাল্লোঁকাঃ পুনরাবর্তিনোহর্জুন ।
 মামুপেত্য তু কৌন্তেয় পুনর্জন্ম ন বিদ্যতে ॥ ১৬ ॥
 সহস্রযুগপর্যন্তমহর্ষদু ব্রহ্মণো বিদুঃ ।
 রাত্রিঃ যুগসহস্রাস্তাং তেহহোরাত্রবিদো জনাঃ ॥ ১৭ ॥
 অব্যক্তাদ্ ব্যক্তয়ঃ সর্বাঃ প্রভবন্ত্যহরাগমে ।
 রাত্র্যাগমে প্রলীয়ন্তে তত্রৈবাব্যক্তসংজ্ঞকে ॥ ১৮ ॥
 ভূতগ্রামঃ স এবায়ং ভূত্বা ভূত্বা প্রলীয়তে ।
 রাত্র্যাগমেহবশঃ পার্থ প্রভবত্যহরাগমে ॥ ১৯ ॥
 পরস্তুস্মাত্তু ভাবোহ্যোঃ ব্যক্তোহব্যক্তাং সনাতনঃ ।
 যঃ স সর্কেষু ভূতেষু নশ্যৎসু ন বিনশ্যতি ॥ ২০ ॥
 অব্যক্তোহক্ষর ইত্যুক্তস্তমাহুঃ পরমাং গতিং ।
 যং প্রাপ্য ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পরমং মম ॥ ২১ ॥
 পুরুষঃ স পরঃ পার্থ ভক্ত্যা লভাস্তু নশ্যমা ।
 যশ্চাস্ত্রঃস্থানি ভূতানি যেন সর্কমিদং ততং ॥ ২২ ॥
 যত্র কালে স্থনারুত্তিমায়ুত্তিকৈব যোগিনঃ ।
 প্রযাতা যান্তি তং কালং বক্ষ্যামি ভরতর্ষভ ॥ ২৩ ॥
 অগ্নিজ্যোতিরহঃ শুক্লঃ ষথাসা উত্তরায়ণং ।
 তত্র প্রযাতা গচ্ছন্তি ব্রহ্ম ব্রহ্মবিদো জনাঃ ॥ ২৪ ॥
 ধূমো রাত্রিস্তথা কৃষ্ণঃ ষথাসা দক্ষিণায়নং ।
 তত্র চান্দ্রমসং জ্যোতির্যোগী প্রাপ্য নিবর্ততে ॥ ২৫ ॥
 শুক্লকৃষ্ণে গতী হেতে জগতঃ শাস্বতে মতে ।
 একয়া যাত্যানারুত্তিমশ্চয়া বর্ততে পুনঃ ॥ ২৬ ॥
 নৈতে স্মৃতা পার্থ জানন্ যোগী যুহতি কশ্চন ।
 তস্মাৎ সর্কেষু কালেষু যোগযুক্তো ভবাস্তু ন ॥ ২৭ ॥

वेदेषु षष्ठेषु तपःसु चैव दानेषु षण्णुण्यफलं प्रदिक्तं ।

अज्ञेति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
 तीर्थपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्म-योगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

—*—

श्रीभगवान् उवाच ।

इदंस्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं षड्भूतानां मोक्षसेहं शुभात् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं ॥ २ ॥

अश्रद्धमानाः पुरुषाधर्म्यास्तु परस्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्तुनि ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वानि न जानीष्यन्ति न चाहं तेषु स्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्यान्ने योगमैश्वरं ।

भूतधरं च भूतहो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो मुहान् ।

तथा सर्वानि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

सर्वानि भूतानि कौन्तेय प्रकृतिं कर्तुं भाविकां च ।

କଳ୍ପକ୍ରମେ ପୁନଃକ୍ରମାନ୍ କଳ୍ପାନ୍ଦୌ ବିସ୍ମଞ୍ଜାମ୍ୟହଃ ॥ ୯ ॥
 ଏକୃତିଃ ସ୍ଵାମବକ୍ତୃତ୍ୟା ବିସ୍ମଞ୍ଜାମି ପୁନଃ ପୁନଃ ।
 ଭୂତଗ୍ରାମଗିମଃ କୃତ୍ସ୍ନମବଶଃ ଏକୃତେର୍ବିଶାଂ ॥ ୧୦ ॥
 ନ ଚ ମାଂ ତାନି କର୍ମାଣି ନିବଧ୍ନନ୍ତି ଧନଞ୍ଜୟ ।
 ଉଦାସୀନବଦାସୀନମସକ୍ତଂ ତେଷୁ କର୍ମସୁ ॥ ୧୧ ॥
 ମୟାଧ୍ୟକ୍ଷେଣ ଏକୃତିଃ ସୂୟତେ ସଚରାଚରଂ ।
 ହେତୁନାନେନ କୌଣ୍ଡେୟ ଜଗଦ୍‌ଦ୍ଵିପରିବର୍ତ୍ତତେ ॥ ୧୨ ॥
 ଅବଜାନନ୍ତି ମାଂ ଯୁତ୍ଵା ମାନୁଷୀଃ ତନୁମାତ୍ରିତଂ ।
 ପରଂଭାବମଜାନନ୍ତୋ ମମ ଭୂତମହେଶ୍ଵରମ୍ ॥ ୧୩ ॥
 ମୋହାଶା ମୋହକର୍ମାଣୋ ମୋହଜ୍ଞାନା ବିଚେତସଃ ।
 ରାକ୍ଷସୀମାତ୍ସୁରୀକୈଃବ ଏକୃତିଂ ମୋହିନୀଃ ତ୍ରିତାଃ ॥ ୧୪ ॥
 ମହାତ୍ମାନସ୍ତୁ ମାଂ ପାର୍ଥ ଦୈବୀଃ ଏକୃତିମାତ୍ରିତାଃ ।
 ଭଜନ୍ତ୍ୟନନ୍ତମନସୋ ଜ୍ଞାତ୍ଵା ଭୂତାଦିମବ୍ୟୟମ୍ ॥ ୧୫ ॥
 ସତତଂ କୀର୍ତ୍ତୟନ୍ତୋ ମାଂ ଯତସ୍ତସ୍ତଚ୍ଚ ଦୃଢ଼ଭ୍ରତାଃ ।
 ନମନ୍ତସ୍ତସ୍ତଚ୍ଚ ମାଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ନିତ୍ୟଯୁକ୍ତା ଉପାସତେ ॥ ୧୬ ॥
 ଜ୍ଞାନସଞ୍ଜେନ ଚାପ୍ୟନ୍ତେ ଯଜନ୍ତୋ ମାୟୁପାସତେ ।
 ଏକତ୍ଵେନ ପୃଥକ୍ତ୍ଵେନ ବହୁଧା ବିଶ୍ଵତୋୟୁଧଂ ॥ ୧୭ ॥
 ଅହଂ କ୍ରତୁରହଂ ଯଜ୍ଞଃ ସ୍ଵଧାହମହମୌଷଧଂ ।
 ମନ୍ତ୍ରୋହୁହମହମେବାଜ୍ୟମହମଗ୍ନିରହଂ ହୃତଂ ॥ ୧୮ ॥
 ପିତାହମସ୍ତୁ ଜଗତୋ ମାତା ଧାତା ପିତାମହଃ ।
 ବେଦ୍ୟଂ ପବିତ୍ରାୟୋକ୍ତାର ଶ୍ଵକ୍ ସାମ୍ପଦ୍ଵରେଷ ଚ ॥ ୧୯ ॥
 ଗତିର୍ଭୃତୀ ଏତ୍ଵଃ ସାକ୍ଷୀ ନିବାସଃ ଶରଣଂ ସୁହୃତଃ ।
 ଏତବଃ ପ୍ରେମୟଃ ସ୍ଵାନଂ ନିଧାନଂ ବୀଜମବ୍ୟୟଂ ॥ ୨୦ ॥
 ତପାମ୍ୟହମହଂ ବର୍ଷଂ ନିଗୃହାୟୁଂଶୁକ୍ରାମି ଚ ।

অমৃতকৈবলমৃত্যুশ্চ সনসচ্চাহমর্জুন ॥ ১৯ ॥

ত্রৈবিণ্ডা মাং সোমপাঃ পুতপাপা যজ্ঞৈরিক্ত্বা স্বর্গতিং প্রার্থয়ন্তে ।
তে পুণ্যমাসাং স্বরেন্দ্রলোকমশ্ৰুস্তি দিব্যান্ দিবি দেবভোগান্ ॥২০॥
তে তং ভুক্ত্বা স্বর্গলোকং বিশালং ক্ষীণে পুণ্যে মর্ত্যলোকং বিশস্তি ।
এবং ত্রয়ীধর্মমনুপ্রপন্ন গতাগতং কামকামা লভন্তে ॥ ২১ ॥

অনন্যাশ্চিস্তয়ন্তো মাং যে জনাঃ পর্যুপাসতে ।

তেষাং নিত্যভিযুক্তানাং যোগক্ষেমং বহাম্যহং ॥ ২২ ॥

যেহপ্যন্যদেবতা ভক্তা যজন্তে শ্রদ্ধয়াশ্বিতাঃ ।

তেহপি মামেব কৌন্তেয় যজন্ত্যবিধিपूर्वকং ॥ ২৩ ॥

অহং হি সর্কষজ্ঞানাং ভোক্তা চ প্রভুরেব চ ।

ন তু মামভিজানস্তি তত্ত্বেনাতশ্চ্যবস্তি তে ॥ ২৪ ॥

যাস্তি দেবব্রতা দেবান্ পিতৃন্ যাস্তি পিতৃব্রতাঃ ।

ভূতানি যাস্তি ভূতেজ্যা যাস্তি মদ্যাজিনোহপি মাং ॥ ২৫ ॥

পত্রং পুষ্পং ফলং তোয়ং যো মে ভক্ত্যা প্রযচ্ছতি ।

তদহং ভক্ত্যুপহৃতমশ্বামি প্রযতান্ননঃ ॥ ২৬ ॥

যৎ করোষি যদশ্বাসি যজ্জুহোষি দদাসি যৎ ।

যত্তপশ্বসি কৌন্তেয় তৎকুরুষ্ব মদর্পণং ॥ ২৭ ॥

৩০ গাণ্ডভফলৈরেবং মোক্ষ্যসে কর্মবন্ধনৈঃ ।

সংন্যাসযোগযুক্তাত্মা বিমুক্তো মামুপৈষ্যসি ॥ ২৮ ॥

সমোহহং সর্কষভূতেষু ন মে ঘেষ্যোহস্তি ন প্রিয়ঃ ।

যে ভজন্তি তু মাং ভক্ত্যা মায়ি তে তেষু চাপ্যহং ॥ ২৯ ॥

অপি চেৎ স্তুরাচারো ভজতে মামনন্যতাক্ ।

সাধুরেব স মন্তব্যঃ সম্যথ্যবসিতো হি সঃ ॥ ৩০ ॥

ঈ-প্রং ভবতি ধর্মাত্মা শঙ্কহাস্তিৎ নিগচ্ছতি ।

কৌন্তেয় প্রতিজামীহি ন মে ভক্তঃ প্রণশ্যতি ॥ ৩১ ॥

মাং হি পার্থ ব্যপাশ্রিত্য যেহপি স্নাঃ পাপয়োনিয়ঃ ।

দ্বিয়ৌ বৈশ্যাস্তথা শূদ্রাস্তেহপি যান্তি পরাং গতিং ॥ ৩২ ॥

কিং পুনত্রাক্রমাঃ পুণ্যা ভক্ত্যা রাজর্ষয়স্তথা ।

অনিত্যমস্থখং লোকমিমং প্রাপ্য ভজস্ব মাং ॥ ৩৩ ॥

মনুনা ভব মন্ত্ৰেণ মদ্যাজী মাং নমস্কুরু ।

মামেবৈষ্যসি যুক্তৈবমাত্মানং মহাপরায়ণঃ ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীমহাভাবতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে রাজগুহ্যযোগো নাম নবমোহধ্যায়ঃ ॥

দশমোধ্যায়ঃ ।

—*—

শ্রীভগবানুবাচ ।

স্বয়ং এব মহাবাহো শৃণু মে পরমং বচঃ ।

যত্তেহং প্রীয়মাণায় বক্ষ্যামি হিতকাম্যয়া ॥ ১ ॥

ন মে বিদুঃ সুরগণাঃ প্রভবং ন মহর্ষয়ঃ ।

অহমাদিহি দেবানাং মহর্ষীগণক সর্বশঃ ॥ ২ ॥

যো মামজমনাদিঞ্চ বেত্তি লোকমহেশ্বরং ।

অসংযুতঃ স মর্ত্যেষু সর্বপাপৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ ৩ ॥

বুদ্ধিজ্ঞানিমসংমোহঃ ক্রমা সত্যং দমঃ শমঃ ।

স্থখং দুঃখং ভবোহভাবো ভয়কাভয়মেব চ ॥ ৪ ॥

আহিংসা সমতা তুষ্টিস্তপোদানং যশোহযশঃ ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्निधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्तपूर्वै चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा ज्ञाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगैश्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽहं बिकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

अहं सर्वं प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्छिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परम्परं ।

कथयन्तश्च मां नित्यं त्वयस्ति च रमस्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ज्ञानज्जं तमः ।

नाशयाम्यात्प्रभावश्चो ज्ञानदीपेन भावता ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यामादिदेवमज्जं विभुम् ॥ १२ ॥

आहूत्वाम् षयः सर्वै देवैर्षिनारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयंैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्त्रे यन्मां वदसि केशव ।

नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानव्यः ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मानात्मानं वेत्थ ह्यं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देव देव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुं महंश्लेषेण दिव्या ह्यङ्गविभूतयः ।

यात्किंविभूतिर्जिह्वैर्कानिमांस्तुं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
 केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १९ ॥
 विस्तरेणात्मानो योगं विद्वृत्तिं जनार्दन ।
 ह्यः कथय त्वं हि शृणु तो नास्ति मे हृत्तमम् ॥ २० ॥
 हस्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्तुविद्वृतयः ।
 प्रोधान्तः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तुरस्य मे ॥ २१ ॥
 अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्ततः ।
 अहमादिश्च मध्यं भूतानामस्त एव च ॥ २२ ॥
 आदित्यानामहं विमूर्जेत्यातिषां रविरंशुमान् ।
 मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २३ ॥
 वेदानां साम वेदोऽसि देवानामसि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २४ ॥
 रुद्राणां शक्रश्चासि विभ्रेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २५ ॥
 पुरोधसां मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
 सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ॥ २६ ॥
 महर्षीणां ह्यङ्गुरहं गिरामस्यैकमकरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽसि श्वावराणां हिमालयः ॥ २७ ॥
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां नारदः ।
 गङ्गर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिः मुनिः ॥ २८ ॥
 उत्तैः श्रवणमथानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां नराधिपम् ॥ २९ ॥
 आयुधानामहं ब्रह्मधेनुनामसि कामधुकम् ।
 प्रजमश्च सि कन्दर्पः सर्पाणामसि बाह्वकिः ॥ ३० ॥

अनस्तुश्चास्मि नागानां वरुणो वादसामहम् ।
 पितृणामर्ष्यामा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥
 प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयत्रामहम् ।
 मृगाणांश्च मृगेश्वरोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
 पवनः पवतामस्मि रामः शत्रुभूतामहम् ।
 ऋषाणां मकरश्चास्मि श्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥
 सर्गाणामादिरस्तुश्च मध्यकैवाहमर्जुन ।
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥
 अक्षराणामकारोऽस्मि ह्रस्वः सामासिकश्च च ।
 अहमेवाक्षर्युः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
 यज्ञ्याः सर्वहरश्चाहमुद्ववश्च भविष्यतां ।
 कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिः क्रमा ॥ ३४ ॥
 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्रीच्छन्दसामहम् ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुम्भमाकरः ॥ ३५ ॥
 द्यूतं ह्यलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
 ज्योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
 वृषीणां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥ ३७ ॥
 दण्डोदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां ।
 मोनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥
 यच्छापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
 न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥
 नास्तौहस्ति यम दिव्यानां विभूतीनां परस्तुप ।
 एष भूदशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

যদ্যদ্বিত্বুতিমৎসত্ত্বং শ্রীমদুর্জিতমেব বা ।

তত্তদেবাবগচ্ছ ত্বং মম তেজোহংশসত্ত্ববঃ ॥ ৪১ ॥

অথবা বহুনৈতেন কিং জ্ঞাতেন তবার্জুন ।

বিষ্টিভ্যাহমিদং কৃৎস্নমেকাংশেন স্থিতো জগৎ ॥ ৪২ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদগীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণার্জুনসংবাদে বিভূতিযোগো নাম দশমোহধ্যায়ঃ ॥

একাদশোধ্যায়ঃ ।

অর্জুন উবাচ ।

যদনুগ্রহায় পরমং গুহ্যমধ্যাত্মসংজ্ঞিতম্ ।

যত্ত্বয়োক্ৰং বচন্তেন মোহোহয়ং বিগতো মম ॥ ১ ॥

ভবাপ্যয়ৌ হি ভূতানাং শ্রুতৌ বিস্তরশো ময়া ।

ত্বত্ত্বং কমলপদ্মাক্ষ মহাত্ম্যমপি চাব্যয়ম্ ॥ ২ ॥

এত্বমেতদযথাথ ত্বমাত্মানং পরমেশ্বর ।

দ্রেষ্ঠুমিচ্ছামি তে রূপমৈশ্বরং পুরুষোত্তম ॥ ৩ ॥

মন্ত্রসে যদি তচ্ছক্যং ময়া দ্রেষ্ঠুমিতি প্রভো ।

যোগেশ্বর ততো মে ত্বং দর্শয়াত্মানমব্যয়ং ॥ ৪ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

পশ্য মে পার্থরূপানি শতশোহথ সহস্রশঃ ।

নানাবিধানি দিব্যানি নানাবর্ণাকৃতীনি চ ॥ ৫ ॥

পশ্যাদিত্যান্ বসুন্দ্ৰানখিনৌ মরুতস্তথা ।
 বহুশ্চদৃষ্টপূৰ্ব্বাণি পশ্যাশ্চৰ্ঘ্যাণি ভারত ॥ ৬ ॥
 ইহৈকশ্চং জগৎকুৎসং পশ্যাৎ সচরাচরং ।
 মম দেহে গুড়াকেশ যচ্চান্দ্ৰে দ্রষ্টুমিচ্ছসি ॥ ৭ ॥
 ন তু মাং শক্যসে দ্রষ্টুমনেনৈব স্বচক্ষুষা ।
 দিব্যং দদামি তে চক্ষুঃ পশ্য মে যোগমৈশ্বরং ॥ ৮ ॥

সঞ্জয় উবাচ ।

এবমুক্ত্বা ততো রাজন্ মহাযোগেশ্বরো হরিঃ ।
 দর্শয়ামাস পার্থায় পরমং রূপমৈশ্বরং ॥ ৯ ॥
 অনেকবক্তৃনয়নমনেকাদ্বিতদর্শনং ।
 অনেকদিব্যাভরণং দিব্যানেকোত্তমায়ুধং ॥ ১০ ॥
 দিব্যমালাস্বরধরং দিব্যগন্ধানুলেপনম্ ।
 সৰ্ব্বাশ্চৰ্ঘ্যময়ং দেবমনস্তং বিশ্বতোমুগম্ ॥ ১১ ॥
 দিবি সূর্য্যসহস্রশ্চ ভবেদ্যুগপত্নীখিতা ।
 যদি ভাঃ সদৃশী সা স্মাত্তাসস্তশ্চ মহান্ননঃ ॥ ১২ ॥
 তত্রৈকশ্চং জগৎ কুৎসং প্রবিভক্তমনেকধা ।
 অপশ্যাদ্বেদেবশ্চ শরীরে পাণ্ডবস্তন্য ॥ ১৩ ॥
 ততঃ সবিস্ময়াবিষ্টো হৃষ্টরোমা ধনঞ্জয়ঃ ।
 প্রণম্য শিরসা দেবং কৃতাজ্জলিরভাষত ॥ ১৪ ॥

শ্রীঅৰ্জুন উবাচ ।

পশ্যামি দেবাংস্তব দেব দেহে সৰ্ব্বাংস্তথাভূতবিশেষসজ্জান্ ।
 ব্রহ্মাণমীশং কমলাসনশ্চমৃষীংশ্চ সৰ্ব্বানুরগাংশ্চ দিব্যান্ ॥ ১৫ ॥
 অনেকবাহুদরবক্তৃনেত্রং পশ্যামি হ্যং সৰ্ব্বতোহমস্তরূপং ।
 নাস্তি ন মধ্যং ন পুনস্তবাদিৎ পশ্যামি বিধেশ্বর বিশ্বরূপ ॥ ১৬ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणक तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमस्तुं ।
 पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समस्तादीप्तानलार्कह्यतिमप्रमेयं ॥ ११ ॥
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमश्नुविश्वस्य परं निधानं ।
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोपुः सनातनस्तुं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥
 अनादि-मध्यास्तुमनस्तुवाध्यामनस्तुवाहं शशिसूर्यनेत्रं ।
 पश्यामि त्वं दीप्तुहताशवक्रुं स्वतेजसा विश्वदिदं तपस्तुं ॥ १९ ॥
 द्यावा पृथिव्योरिदमस्तुरं हि व्याप्तुं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृक्त्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्तुम् ॥ २० ॥
 अमी हि त्वां सुरसञ्जा विशन्ति केचिद्धीताः प्राङ्गलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्तुः महर्षिसिद्धसञ्जा वीर्यं त्वां स्तुतिभिः पुकलाभिः ॥ २१ ॥
 रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेश्विनो मरुतश्चाग्रपाशुः ।
 गन्धर्वयक्षा सुरसिद्धसञ्जा वीर्यं त्वां विश्विताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥
 रूपं महं त्वे बहुवक्रुनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरूपपादं ।
 बहुसरं बहुदंष्ट्राकरालं दृक्त्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥
 नभस्पृशं दीप्तुमनेकवर्णं व्याप्ताननं दीप्तुविशालनेत्रं ।
 दृक्त्वा हि त्वां प्रव्यथितास्तुरात्त्वा धृतिं न विन्दामि शमक विषे ॥ २४ ॥
 दंष्ट्रा करालानि च ते मुखानि दृक्त्वेव कालानलसन्निभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥
 अमी च त्वां धृतराष्ट्रेण्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
 तीक्ष्णो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्रदीयैरपि योधयुधैः ॥ २६ ॥
 वक्रुणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि दुःखानकानि ।
 कोटिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृशते चूर्णितैरुत्तमार्कैः ॥ २७ ॥
 द्या मदीनां बहुश्वानुवेगाः समुद्रेमेवाग्निमुखा द्रवन्ति ।
 जगता जगामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्रुणातिता इलक्षि ॥ २८ ॥

যথা প্রদীপ্তং জ্বলনং পতঙ্গা বিশস্তি নাশায় সমৃদ্ধবেগাঃ ।
 তথৈব নাশায় বিশস্তি লোকাস্তুবাপি বক্তৃণি সমৃদ্ধবেগাঃ ॥ ২৯ ॥
 লোলিন্দ্ৰসে গ্রসমানঃ সমস্তান্লোকান্ সমগ্রান্ বদনৈর্জ্বলদ্ভিঃ ।
 তজ্জোভিরাপূৰ্ণ্য জগৎ সমগ্রং ভাসস্তবোগ্রাঃ প্রতপস্তি বিবেকা ॥ ৩০ ॥
 আখ্যাহি মে কো ভবানুগ্ররূপো নমোহস্ত তে দেববর প্রসীদ ।
 বৈজ্ঞাতুমিচ্ছামি ভবন্তুমাগ্ৰং ন হি প্রজ্ঞানামি তব প্রবৃষ্টিং ॥ ৩১ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

। লোস্মি লোকক্ষয়কৃৎ প্রবুদ্ধো লোকান্ সমাহতুমিহ প্রবৃত্তঃ ।
 স্মৃতিপি ভ্রাং ন ভবিষ্যন্তি সর্বে যেষাম্বিতাঃ প্রত্যনীকেষু যোধাঃ ॥ ৩২ ॥
 স্মাভ্বমুত্তিষ্ঠ যশো লভস্ব জিত্বা শত্রুন্ ভুঙক্ষু রাজ্যং সমৃদ্ধং ।
 যেষেতে নিহতাঃ পূর্বমেব নিমিত্তমাত্রং ভব সব্যসাচিন্ ॥ ৩৩ ॥
 গণক ভীষক জয়দ্রথক কৰ্ণং তথান্যানপি যোধবীরান্ ।
 স্মা হতাস্ত্বং জহি মা ব্যথিষ্ঠা বুধ্যস্ব জেতানি রণে সপত্নান্ ॥ ৩৪ ॥

সঞ্জয় উবাচ ।

। তচ্ছ ভ্রা বচনং কেশবস্য কৃতাজ্জলিবেপমানঃ কিরীটী ।
 বহুস্কৃত্য ভূষ এবাহ কৃষ্ণং সগদগনং ভীতভীতঃ প্রণম্য ॥ ৩৫ ॥

অঙ্কুন উবাচ ।

। স্মানে ছবীকেশ তব প্রকীর্ত্যা জগৎ প্রহস্যত্যশুরজ্যতে চ ।
 স্মাংসি ভীতানি দিশো দ্রবস্তি সর্বে নমস্তস্তি চ সিদ্ধসজ্জাঃ ॥ ৩৬ ॥
 স্মাচ্ছ তে ন নমেরন্নহাত্মন্ গরীয়সে ব্রহ্মগোহপ্যাদিবক্রৌ ।
 স্মনস্ত দেবেশ জগন্নিবাস হুমক্ষরং সদসত্ত্বং পরং যৎ ॥ ৩৭ ॥
 হুমাদিদেবঃ পুত্রয়ঃ পুরাণস্বমস্য বিশ্বস্ত পরং নিধানং ।
 বেত্তাসি বেদ্যক পরক ধাম স্বয়া ততং বিশ্বমনস্তরূপ ॥ ৩৮ ॥
 বায়ুর্ঘমোহগ্নির্বিষ্ণুশঃ শশাঙ্কঃ প্রজাপতিস্ত্বং প্রাপিতামহশ্চ ।

নমো নমস্তেহ স্ত্ব সহস্রকৃত্বঃ পুনশ্চ ভূয়োহপি নমো নমস্তে ॥ ৩৯ ॥
 নমঃ পুরস্তাদথ পৃষ্ঠতস্তে নমোহস্ত্ব তে সৰ্ব্বত এব সৰ্ব্বঃ ।
 অনন্তবীৰ্য্যামিতবিক্রমস্ত্বং সৰ্ব্বং সমাপ্নোষি ততোহসি সৰ্ব্বঃ ॥ ৪০ ॥
 সখেতি মত্বা প্রসভং যদুক্তং হে কৃষ্ণ হে যাদব হে সখেতি ।
 অজ্ঞানতা মহিমানং তবেদং ময়া প্রমাদাৎ প্রণয়েন বাপি ॥ ৪১ ॥
 যচ্চাবহাসার্থমসংকৃতোহসি বিহারশয্যামনভোজনেষু †
 একোহথবাপ্যচ্যুত তৎসমক্ষং তৎক্ষাময়ে ত্বামহমপ্রমেযং ॥ ৪২ ॥
 পিতাসি লোকস্য চরাচরস্য ত্বমস্য পূজ্যশ্চ গুরুর্গরীয়ান্ ।
 ন তৎসমোস্ত্যভ্যধিকঃ কুতোন্যোলোকত্র য়েপ্যপ্রতিমপ্রভাবঃ ॥ ৪৩ ॥
 তস্মাৎ প্রণম্য প্রণিধায় কায়ং প্রসাদয়ে ত্বামহমী-মীড়্যং ।
 পিতের পুত্রস্য সখেব সখাঃ প্রিগঃ প্রিয়ায়াইসি দেব সোঢ়ুং ॥ ৪৪ ॥
 অদৃষ্টপূৰ্ব্বং হৃষিতোহস্মি দৃষ্ট্ৱা ভয়েন চ প্রব্যথিতং মনো মে ।
 তদেব মে দর্শয় দেব রূপং প্রসাদ দেবেশ জগন্নিবাস ॥ ৪৫ ॥
 কিরীটিনং গদিনং চক্রহস্তমিচ্ছাম ত্বাং দ্রষ্টুমহং তথৈব ।
 তেনৈব রূপেণ চতুর্ভুজেন সহস্রবাহো ভব বিশ্বমূর্তে ॥ ৪৬ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

ময়া প্রসম্মেন তবার্জ্জনেদং রূপং পরং দর্শিতমাত্মযোগং ।
 তেজোময়ং বিশ্বমনস্তমাদ্যং যন্মে ত্বদন্যেন ন দৃষ্টপূৰ্ব্বং ॥ ৪৭ ॥
 ন বেদযজ্ঞাধ্যয়নৈর্দানৈর্নচ ক্রিয়াভিন'তপোভিরুগ্রৈঃ ।
 এবং রূপং শক্যোহহং নৃলোকে দ্রষ্টুং ত্বদন্যেন কুরু প্রবীর ॥ ৪৮ ॥
 মা তে ব্যথা মা চ বিমূঢ়ভাবো দৃষ্ট্ৱা রূপং ঘোরমীদৃগ্ধমেদং ।
 ব্যপেতভীঃ শ্রীতমনাঃ পুনস্ত্বং তদেব মে রূপমিদং প্রপশ্য ॥ ৪৯ ॥

সত্ৱয় উবাচ ।

ইত্যর্জ্জুনং বাসুদেবস্তথোক্ত্ৱা স্বকং রূপং দর্শয়ামাস ত্বয়ঃ ।

আশ্বাসয়ামাস চ ভীতমেনং ভূত্বা পুনঃ সৌম্যবপুর্নহাত্মা ॥ ৫০ ॥

অর্জুন উবাচ ।

দৃষ্টে দং মানুষং রূপং তব সৌম্যং জনাৰ্দ্দিন ।

ইদানীমস্মি সংবৃত্তঃ সচেতাঃ প্রকৃতিং গতঃ ॥ ৫১ ॥

শ্রীভগবান্ উবাচ ।

সুদূর্দর্শমিদং রূপং দৃষ্টবানসি যন্মম ।

দেবা অপ্যস্ম্য রূপস্ম্য নিত্যং দর্শনকাঙ্ক্ষিণঃ ॥ ৫২ ॥

নাহং বেদৈর্নতপসা ন দানেন ন চেজ্যয়া ।

শক্য এবং বিধোর্দ্ৰেষ্ঠুং দৃষ্টবানসি যন্মম ॥ ৫৩ ॥

ভক্ত্যা ত্বনন্যয়া শক্যো অহমেবংবিধোহর্জুন ।

জ্ঞাতুং দ্রেষ্ঠুঞ্চ তত্ত্বেন প্রবেষ্টুঞ্চ পরস্তপ ॥ ৫৪ ॥

মৎকর্মকৃন্মৎপরমো মদুক্তঃ সঙ্গবর্জিতঃ ।

নির্বৈরঃ সর্বভূতেষু যঃ স মামোতি পাণ্ডব ॥ ৫৫ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদগীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিগ্ণায়াং যোগশাস্ত্রে
শ্রীকৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে বিশ্বরূপদর্শনো নামৈকাদশোধ্যায়ঃ ॥

দ্বাদশোধ্যায়ঃ ।

—*—

অর্জুন উবাচ ।

এবং সততযুক্তা যে ভক্তাস্ত্বাং পর্যুপাসতে ।

যে চাপ্যকরমব্যক্তং তেষাং কে যোগবিত্তমাঃ ॥ ১ ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

মন্যাবেশ্যমনো যে মাং নিত্যযুক্তা উপাসতে ।
 শ্রদ্ধয়া পরযোপেতাশ্চে মে যুক্ততমা মতাঃ ॥ ২ ॥
 যেত্বক্ষরমনির্দেশ্যমব্যক্তং পর্যুপাসতে ।
 সর্বত্র গমচিন্ত্যঞ্চ কূটস্থমচলং ধ্রুবং ॥ ৩ ॥
 সংনিয়ম্যোদ্ভয়গ্রামং সর্বত্র সমবুদ্ধয়ঃ ।
 তে প্রাপ্নু ন্তি মামেব সর্বভূতহিতে রতাঃ ॥ ৪ ॥
 ক্লেশোহধিকতরশ্চেষামব্যক্তাসক্তচেতসাং ।
 অব্যক্তা হি গতিদুঃখং দেহবন্দিরবাপ্যতে ॥ ৫ ॥
 মে তু সর্বাণি কৰ্ম্মাণি ময়ি সংন্যস্ত মৎপরাঃ ।
 অনন্তো নৈব যোগেন মাং ধ্যায়ন্ত উপাসতে ॥ ৬ ॥
 তেষামহং ন গুরুর্ভী যত্নস্যসংসারসাগরাৎ ।
 ভবামি ন চিরাৎ পার্থ মন্যাবেশিতচেতসাং ॥ ৭ ॥
 মন্যেব মন আধংস্ব ময়ি বুদ্ধিং নিবেশয় ।
 নির্ভ্রাসন্যসি মন্যেব অত উর্দ্ধুং ন সংশয়ঃ ॥ ৮ ॥
 অথ চিত্তং সমাধাতুং ন শক্নোষি ময়ি স্থিবং ।
 অভ্যাসযোগেন ততো মামিচ্ছাপ্তুং ধনঞ্জয় ॥ ৯ ॥
 অভ্যাসেহ্প্যসমর্থেহসি মৎকৰ্ম্মপরমো ভব ।
 মদর্থমপি কৰ্ম্মাণি কুর্ক্বন্ নিদ্ধিমরাপ্ সাসি ॥ ১০ ॥
 অথৈতদপ্যশক্তোহসি কৰ্ত্তুং মদযোগমাত্রিতঃ ।
 সর্বকৰ্ম্মফলত্যাগং ততঃ কুরু যত্নানুবান্ ॥ ১১ ॥
 শ্রয়ো হি জ্ঞানমভ্যাসাজ্ জ্ঞানাক্ষ্যানং বিশিষ্যতে ।
 গান্ধারী কৰ্ম্মফলত্যাগস্ত্যাগাচ্ছান্তিরনন্তরং ॥ ১২ ॥
 'টা সর্বভূতানাং মৈত্র্যং করুণ এব চ ।

निर्ममो निरङ्कारः समदुःखसुखः कमी ॥ १३ ॥
 ससुप्तः सततं योगी यथात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मदुक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥
 यन्नामोद्भवते लोकैः लोकान्मोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्देशैश्चुक्त्वा यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दम उदासीनो गतव्यथः ।
 सदारभ्यपरित्यागी यो मदुक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥
 यो न ह्यधीति न वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् नः स मोक्षयः ॥ १७ ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥
 तुल्यनिन्दस्तुतिर्मोनी ससुप्तेऽथेन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥
 ये तु धर्मात्तमिदं यथोक्तं पर्यापामहे ।
 श्रद्धयान्ता मत्परमा भक्तास्तुहतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां नैयासिक्य'
 तीस्रपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

• त्रयोऽध्यायः ।

—•—
 अर्जुन उवाच ।

• प्रकृतिं पुरुषकैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च

এতদ্বেদিতুমিচ্ছামি জ্ঞানং জ্ঞেয়ঞ্চ কেশব ॥

শ্রীভগবানুবাচ ।

ইদং শরীরং কৌশ্লেয় ক্ষেত্রমিত্যভিধীয়তে ।

এতদ্যো বেত্তি তং প্রাহঃ ক্ষেত্রজ্ঞ ইতি তদ্বিদঃ ॥ ১ ॥

ক্ষেত্রজ্ঞাশ্চাপি মাং বিদ্ধি সৰ্বক্ষেত্রেষু ভারত ।

ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়োজ্ঞানিং যত্তজ্জ্ঞানং মতং মম ॥ ২ ॥

তৎক্ষেত্রং যচ্চ যাদুকু চ যদ্বিকারি যতশ্চ যৎ ।

স চ যো যৎ প্রভাবশ্চ তৎসমাসেন মে শৃণু ॥ ৩ ॥

ঋষিভির্বহুধা গীতং চন্দোভিবিবিধৈঃ পৃথক্ ।

ব্রহ্মসূত্রপদৈশ্চৈব হেতুগতির্বিনিশ্চিতৈঃ ॥ ৪ ॥

মহাত্মতান্মহাকারো বুদ্ধিবব্যক্তমেব চ ।

ইন্দ্রিয়ানি দশৈকঞ্চ পঞ্চ চেন্দ্রিয়গোচরাঃ ॥ ৫ ॥

ইচ্ছাদ্বেষঃ স্পৃহাং দুঃখং সংঘাতশ্চৈতন্য ধৃতিঃ ।

এতৎ ক্ষেত্রং সমাসেন সৰ্বিকারমুদাহৃতং ॥ ৬ ॥

অমানিহ্মমদস্তিত্বমহিংসা ক্ৰান্তিরার্জবং ।

আচার্য্যোপাসনং শৌচং সৈহ্যমাশ্রয়বিনিগ্রহঃ ॥ ৭ ॥

ইন্দ্রিয়ার্থেষু বৈরাগ্যমনহঙ্কারং এব চ ।

জন্মমৃত্যুজরাব্যাদি-দুঃখদোষানুদর্শনং ॥ ৮ ॥

অসক্তিরনভিষঙ্গঃ পুত্রদারগৃহাদিষু ।

নিত্যঞ্চ সমচিত্তস্বমিচ্ছানিষ্কোপপত্তিষু ॥ ৯ ॥

ময়ি চানন্যযোগেন ভক্তিরব্যভিচারিণী ।

বিবিক্তদেশসেবিত্বমরতির্জনসংসদি ॥ ১০ ॥

অধ্যাত্মজ্ঞাননিত্যত্বং তত্ত্বজ্ঞানার্থদর্শনং ।

এতজ্জ্ঞানমিতি প্রোক্তমজ্ঞানং যদহতাহুত্বা ॥ ১১ ॥

জ্ঞেয়ং যত্ত্বং প্রবক্ষ্যামি যত্র জ্ঞাত্বামৃতমক্ষুতে ।
 অনাদি মৎ পরং ব্রহ্ম ন সত্ত্বাসদুচ্যতে ॥ ১২ ॥
 সর্বতঃ পাণিপাদস্তং সর্বতোহক্ষিরোমুখং ।
 সর্বতঃ স্পৃশ্তিমল্লোকে সর্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি ॥ ১৩ ॥
 সর্বেन्द्रিয়গুণাভাসং সর্বেन्द्रিয়বিবর্জিতং ।
 অসক্তং সর্বভূতৈব নিগুণং গুণভোক্ চ ॥ ১৪ ॥
 বহিরন্তশ্চ ভূতানামচরং চরমেব চ ।
 সূক্ষ্মদ্বান্দবিজ্ঞেয়ং দূরস্থং চান্তিকে চ তৎ ॥ ১৫ ॥
 অবিভক্তঞ্চ ভূতেষু বিভক্তমিব চ স্থিতং ।
 ভূতভর্তৃ চ তজ্জ্ঞেয়ং এসিকু প্রভবিষ্ণু চ ॥ ১৬ ॥
 জ্যোতিষমপি তজ্জ্যোতিস্তমসঃ পরমুচ্যতে ।
 জ্ঞানং জ্ঞেয়ং জ্ঞানগম্যং হৃদি সর্বস্য দিষ্ঠিতং ॥ ১৭ ॥
 ইতি ক্ষেত্রং তথা জ্ঞানং জ্ঞেয়কোক্তং সমাসতঃ ।
 মন্তুস্ত এতদ্বিজ্ঞায় মন্তাবায়োপপদ্যতে ॥ ১৮ ॥
 প্রকৃতিং পুরুষকৈব বিদ্যানামী উভাবপি ।
 বিকারাংশ্চ গুণাংশ্চৈব বিদ্ধি প্রকৃতিসম্ভবান্ ॥ ১৯ ॥
 কার্যকারকভূত্বৈ হেতুঃ প্রকৃতিরুচ্যতে ।
 পুরুষঃ স্ববহুখানাং ভোক্ হে হেতুরুচ্যতে ॥ ২০ ॥
 পুরুষঃ প্রকৃতিশ্চৈ হি, হুঙ্কে প্রকৃতিজান্ গুণান্ ।
 কারণং গুণসম্বোধস্য সহসদ্বোনিজম্বু ॥ ২১ ॥
 উপেক্ষানুমন্তা চ ভর্তা ভোক্তা মহেশ্বরঃ ।
 পরমাশ্রুতি চাপ্যক্তো দেহেহস্মিন্ পুরুষঃ পরঃ ॥ ২২ ॥
 য এবং বেত্তি পুরুষং প্রকৃতিক গুণৈঃ সহী
 সর্বথা সর্বমানোহপি ন স হুরোহভিঙ্গায়তে ॥ ২৩ ॥

ধ্যানেনাস্মনি পশ্যন্তি কেচিদান্মানমাস্মনা ।
 অন্তে সাংখ্যেন যোগেন কৰ্ম্মযোগেন চাপরে ॥ ২৪ ॥
 অন্তে হ্বেমজ্ঞানন্তঃ শ্ৰেত্বান্তেভ্য উপাসতে ।
 তেহপি চাতিতরন্ত্যেব যত্ন্যং শ্ৰুতিপরায়ণাঃ ॥ ২৫ ॥
 যাবৎ সংজায়তে কিঞ্চিৎ সত্বং শ্বাবরজঙ্গমং ।
 ক্ষেত্রক্ষেত্রজসংযোগাত্ত্বিদ্ধি ভরতর্ষভ ॥ ২৬ ॥
 সমং সর্বেষু ভূতেষু তিষ্ঠন্তং পরমেশ্বরং ।
 বিনশ্যৎস্ববিনশ্যন্তং যঃ পশ্যতি স পশ্যতি ॥ ২৭ ॥
 সমং পশ্যান্ হি সর্বত্র সমবস্থিতমীশ্বরং ।
 ন হিনস্ত্যান্মনাস্মানং ততো যাতি পরাং গতিং ॥ ২৮ ॥
 প্রকৃত্যেব চ কৰ্ম্মাণি ত্রিয়মাণানি সর্বশঃ ।
 যঃ পশ্যতি তথান্মানমকর্তারং স পশ্যতি ॥ ২৯ ॥
 যদা ভূতপৃথগ্ভাবমেকস্বমনুপশ্যতি ।
 তদেব চ বিস্তারং ব্রহ্ম সম্পদ্যতে তদা ॥ ৩০ ॥
 অনাদিত্বাঙ্গির্গুণত্বাৎ পরমাত্মায়মব্যয়ঃ ।
 শরীরশ্চোহপি কোস্তেয় ন করোতি ন লিপ্যতে ॥ ৩১ ॥
 যথা সর্বগতং সৌক্ষ্ম্যাদাকর্ষণং নোপলিপ্যতে ।
 সর্বত্রাবস্থিতো দেহে তথাত্মা নোপলিপ্যতে ॥ ৩২ ॥
 যথা প্রকাশয়ত্যেকঃ কুৎস্নং লোকমিমং রবিঃ ।
 ক্ষেত্রং ক্ষেত্রী তথা কুৎস্নং প্রকাশয়তি ভারত ॥ ৩৩ ॥
 ক্ষেত্রক্ষেত্রজয়োরেবমন্তরং জ্ঞানচক্ষুষা ।
 ভূতপ্রকৃতিমাকৰ্ণ্যে যে বিদূর্ষান্তি তে পরং ॥ ৩৪ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিকদ্যাং তীর্থ-

পৰ্বণি শ্ৰীভগবদগীতাসূপনিষৎসু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াংযোগশাস্ত্রে শ্ৰীকৃষ্ণা-
ৰ্জুনসংবাদে প্রকৃতিপুরুষবিবেকযোগো নাম ত্রয়োদশোধ্যায়ঃ ॥

চতুর্দশোধ্যায়ঃ ।

—*—

শ্ৰীভগবান্ উবাচ ।

পরং ভূয়ঃ প্রবক্ষ্যামি জ্ঞানানাং জ্ঞানমুত্তমং ।
যজ্ঞজ্ঞাত্বা মুনয়ঃ সর্বে পরাং সিদ্ধিমিতো গতাঃ ॥ ১ ॥
ইদং জ্ঞানমুপাশ্রিত্য মম সাধর্ম্যমাগতাঃ ।
সর্গেহপি নোপজায়ন্তে প্রলয়ে ন ব্যথন্তি চ ॥ ২ ॥
মমবোনির্মহদ্বন্ধু তস্মিন্ গর্ভুং দধাম্যহং ।
সম্ভবঃ সর্বভূতানাং ততো ভবতি ভারত ॥ ৩ ॥
সর্বযোনিষু কৌন্তেয় মূর্তয়ঃ সম্ভবন্তি যাঃ ।
তাসাং ব্ৰহ্ম মহদেযানিরহং বীজপ্রদঃ পিতা ॥ ৪ ॥
সত্ত্বংরজস্তম ইতি গুণাঃ প্রকৃতিসম্ভবাঃ ।
নিবধন্তি মহাবাহো দেহে দেহিনমব্যয়ং ॥ ৫ ॥
তত্র সত্ত্বং নির্মলজ্ঞাৎ প্রকাশকমনাময়ং ।
সুখসঙ্গেন বধ্নাতি জ্ঞানসঙ্গেন চানঘ ॥ ৬ ॥
রজোরাগাদ্বকং বিদ্ধি তৃষ্ণাসঙ্গস্যম্ভবং ।
ভম্বিবধ্নাতি কৌন্তেয় কর্মসঙ্গেন দেহিনাং ॥ ৭ ॥
তমস্বজ্ঞানজং বিদ্ধি মোহনং সর্বদেহিনাং ।
শুনাৎসালস্যানিদ্রান্তিস্তম্বিবধ্নাতি ভারত ॥ ৮ ॥

সত্ত্বং স্তখে সঞ্জয়তি রজঃ কৰ্ম্মণি ভারত ।
 জ্ঞানমাবৃত্য তু তমঃ প্রমাদে সঞ্জয়তু্যত ॥ ৯ ॥
 রজস্তমশ্চাভিভূয় সত্ত্বং ভবতি ভারত ।
 রজঃ সত্ত্বং তমশ্চৈব তমঃ সত্ত্বং রজস্তথা ॥ ১০ ॥
 সৰ্ব্বদ্বারেষু দেহেহস্মিন্ প্রকাশ উপজায়তে ।
 জ্ঞানং যদা তদা বিদ্যাধিবৃদ্ধং সত্ত্বমিত্যুত ॥ ১১ ॥
 লোভঃ প্রবৃত্তিরারম্ভঃ কৰ্ম্মণামশমঃ স্পৃহা ।
 রজশ্চেতানি জায়ন্তে বিবৃদ্ধে ভরতৰ্বভ ॥ ১২ ॥
 অপ্রকাশোহপ্রবৃত্তিশ্চ প্রমাদো মোহ এব চ ।
 স্তমশ্চেতানি জায়ন্তে বিবৃদ্ধে কুরুনন্দন ॥ ১৩ ॥
 যদা সত্ত্বে প্রবৃদ্ধে তু প্রলয়ং বাতি দেহভূহ ।
 তদোক্ৰমবিদাং লোকানমলান্ প্রতিপদ্যতে ॥ ১৪ ॥
 রজসি প্রলয়ং গতা কৰ্ম্মসঙ্গিষু জায়তে ।
 তথা শ্রলীনস্তমসি মূঢ়য়োনিষু জায়তে ॥ ১৫ ॥
 কৰ্ম্মণঃ স্কৃৎস্বাহঃ সাত্ত্বিকং নিৰ্ম্মলং ফলং ।
 রজসস্ত্ব ফলং দুঃখমজ্ঞানং তমসঃ ফলং ॥ ১৬ ॥
 সত্ত্বাৎ সংজায়তে জ্ঞানং রজসৌ লোভ এব চ ।
 প্রমাদমোহৌ তমসৌ ভবতোহজ্ঞানমেব চ ॥ ১৭ ॥
 উর্দ্ধং গচ্ছন্তি সত্ত্বায়া মধ্যে তিষ্ঠন্তি রাজসাঃ ।
 জঘন্তগুণবৃদ্ধিহা অধোগচ্ছন্তি তামসাঃ ॥ ১৮ ॥
 নাশ্যং গুণেভ্যঃ কৰ্ত্তব্যং কা ক্রতীকুপশ্চতি ।
 গুণেভ্যশ্চ পরং বেত্তি মস্তাবং সোহবিসচ্ছতি ॥ ১৯ ॥
 গুণানেতানতীত্য ত্রীন্ দেহী দেহসমুদ্ভবান্ ।
 কৰ্ম্মযুত্যাভরাহঃ ঐধিযুক্তোহমৃতমমুত্তে ॥ ২০ ॥

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

प्रकाशकं प्रवृत्तिकं मोहमेव च पाण्डव ।
न ह्येष्टिं संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येवं यो ह्यवतिष्ठति नेत्रते ॥ २३ ॥
समदुःखसुखः स्वप्नः समलोष्ट्रिशककनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दित्संस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥
माकं यो ह्यव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतश्चावायस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकसा च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रां संहितायां वैषाणिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—*—

श्रीभगवान् उवाच ।

उर्ध्वमूलमधःपादाम्बुधं प्राहरव्ययम् ।

ছন্দাংসি যস্য পর্ণানি যন্তং বেদ স বেদবিৎ ॥ ১ ॥
 অধশ্চোর্দ্ধিঞ্চ প্রসূতান্তস্য শাখা গুণ্যপ্রবৃদ্ধা বিষয়প্রবালাঃ ।
 অধশ্চমূলাশ্চানুসন্ততানি কৰ্ম্মানুবন্ধানি মনুষ্যালোকে ॥ ২ ॥
 ন রূপমশ্বেহ তথোপলভ্যতে নাস্তো ন চাদিন'চ সংপ্রতিষ্ঠা ।
 অশ্বখমেনং স্ত্ববিরুডমূলমঙ্গশস্ত্রেণ দৃঢ়েন ছিদ্ভা ॥ ৩ ॥
 ততঃ পদং তৎপরিমার্গিতব্যং বশ্মিন্ গতা ন নিবর্তন্তি সূযঃ ।
 তমেব চাগ্রং পুরুষং প্রপদ্যে যতঃ প্রবৃত্তিঃ প্রসূতা পুরাণী ॥ ৪ ॥
 নির্মাণমোহা জিতমঙ্গদোষা অধ্যাত্মনিত্যা বিনিবৃত্তকামাঃ ।
 দ্বৈন্দ্রবিমুক্তাঃ স্ত্বখটুঃখসংজ্ঞৈর্গচ্ছন্ত্যমুঢ়াঃ পদমব্যয়ং তৎ ॥ ৫ ॥

ন তদ্ভাসযতে সূর্যো ন শশাক্কো ন পাবকঃ ।
 যদগত্বা ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পবনং মম ॥ ৬ ॥
 মমৈবাংশো জীবলোকে জীবন্তুতঃ সনাতনঃ ।
 মনঃ ষষ্ঠানীন্দ্রিয়াণি প্রকৃতিস্থানি কৰ্ম্মতি ॥ ৭ ॥
 শরীরং যদবাপ্নোতি যচ্চাপ্যংক্রামতাশ্বরঃ ।
 গৃহীত্বৈতানি সংযাতি বায়ুর্গন্ধানিবাশয়াৎ ॥ ৮ ॥
 শ্রোত্রৈর্কক্ষুঃ স্পর্শনঞ্চ রসনং ত্রাণমেব চ ।
 অধিষ্ঠায় মনশ্চায়ং বিষয়ানুপসেবতে ॥ ৯ ॥
 উৎক্রামন্তং স্থিতং বাপি ভুঞ্জানং বা গুণাশ্রিতং ।
 বিমূঢ়ানানুপশ্যন্তি পশ্যন্তি জ্ঞানচক্ষুষঃ ॥ ১০ ॥
 যতস্তো যোগিনশ্চৈনং পশ্যন্ত্যাত্মন্যবস্থিতং ।
 যতস্তোহপ্যকৃতাত্মানো নৈনং পশ্যন্ত্যচেতসঃ ॥ ১১ ॥
 যদাদিত্যগতং তেজো জগদ্ভাসয়তেহখিলং ।
 যচ্চন্দ্রমসি যচ্চায়ৌ তত্তেজো বিজ্জি মামকং ॥ ১২ ॥
 গামাবিশ্চ চ সূতানি ধারয়াম্যহমোজসা ।

পুঞ্চামি চৌমধীঃ সর্বাঃ সোমো ভূত্বা রসাত্মকঃ ॥ ১৩ ॥

অহং বৈশ্বানরো ভূত্বা প্রাণিনাং দেহমাশ্রিতঃ ।

প্রাণাপানসমায়ুক্তঃ পচাম্যন্নং চতুর্বিধং ॥ ১৪ ॥

সর্বস্য চাহং হৃদি সন্নিবিষ্টো মত্তঃ স্মৃতিজ্ঞানমপোহনঞ্চ ।

বেদৈশ্চ সর্বৈরহমেব বেদ্যো বেদান্তকৃষ্ণেদবিদেব চাহং ॥ ১৫ ॥

দ্বাবিমৌ পুরুষৌ লোকে ক্ষরশ্চাক্ষর এব চ ।

ক্ষরঃ সর্বাণি ভূতানি কূটস্থোহক্ষর উচ্যতে ॥ ১৬ ॥

উত্তমঃ পুরুষস্তৃণ্যঃ পরমাত্মেভ্যদাহতঃ ।

যো লোকত্রয়মাবিশ্চ বিভর্ত্যব্যয় ঈশ্বরঃ ॥ ১৭ ॥

যস্মাৎ ক্ষরমতীতোহহমক্ষরাদপি চোত্তমঃ ।

অতোহস্মি লোকে বেদে চ প্রথিতঃ পুরুষোত্তমঃ ॥ ১৮ ॥

যো মামেবমসংগৃঢ়ো জানাতি পুরুষোত্তমং ।

স সর্ববিদুর্জতি মাং সর্বভাবেন ভারত ॥ ১৯ ॥

ইতি গুহ্যতমং শাস্ত্রমিদমুক্তং ময়ানব ।

এতবুদ্ধ্বা বুদ্ধিমান্ দ্যাৎ কৃতকৃত্যশ্চ ভারত ॥ ২০ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্ম-

পর্কণি শ্রীভগবদগীতাসূপনিষৎস্ব ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে

কৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে পুরুষোত্তমযোগো নাম পঞ্চদশোধ্যায়ঃ ॥

ষোড়শোধ্যায়ঃ ।

শ্রীভগবানুবাচ ।

অভয়ং সত্ত্বসংগুষ্টিজ্ঞানযোগব্যবস্থিতিঃ ।

দানং দমশ্চ যজ্ঞশ্চ স্বাধ্যায়স্তপ আর্জ্জবং ॥ ১ ॥
 অহিংসাসত্যমক্রোধস্ত্যাগঃ শান্তিরপৈশুনং ।
 দয়াভূতেষলোলুপ্তং মাদিবং হ্রীরচাপলং ॥ ২ ॥
 তেজঃ ক্রমা ধৃতিঃ শৌচমদ্রোহো নাতিমানিতা ।
 ভবন্তি সম্পদং দৈবীমভিজাতস্য ভারত ॥ ৩ ॥
 দন্তো দর্পোহিতিমানশ্চ ক্রোধঃ পারুষ্যমেব চ ।
 অজ্ঞানং চাভিজাতস্য পার্থ সম্পদমাসুরীং ॥ ৪ ॥
 দৈবীসম্পদ্বিমোক্ষায় নিবন্ধায়াসুরী মতা ।
 মা শুচঃ সম্পদং দৈবীমভিজাতোহসি পাণ্ডব ॥ ৫ ॥
 দ্বৌ ভূতসর্গৌ লোকেহস্মিন্ দৈব আসুর এব চ ।
 দৈবো বিস্তরশঃ প্রোক্ত আসুরং পার্থ মে শৃণু ॥ ৬ ॥
 প্রবৃতিঞ্চ নিবৃতিঞ্চ জনা ন বিদুয়ানুরাঃ ।
 ন শৌচং নাপি চাচারো ন সত্যং তেষু বিদ্যতে ॥ ৭ ॥
 অসত্যমপ্রতিষ্ঠন্তে জগদাহরনীশ্বরং ।
 অপরম্পরসম্ভূতং কিমকৃত্যং কামহেতুকং ॥ ৮ ॥
 এতাং দৃষ্টিমবশ্যত্য নষ্ঠাত্মানোহন্নবুদ্ধয়ঃ ।
 প্রভবন্ত্যত্রকর্মাণঃ ক্রয়ায় জগতোহহিতাঃ ॥ ৯ ॥
 কামমাশ্রিত্য ছুপ্পুরং দম্বমানমদাষিতাঃ ।
 মোহাদগৃহীত্বাহসদগ্ৰাহান্ প্রবর্তন্তেহশুচিত্রতাঃ ॥ ১০ ॥
 চিন্তামপারমেয়াক্ষ প্রলয়াস্তামুপাশ্রিতাঃ ।
 কামোপভোগপরমা এতাষদিত্তি নিশ্চিতাঃ ॥ ১১ ॥
 আশাপাশশতৈর্কবন্ধাঃ কামক্রোধপরায়ণাঃ ।
 লিহন্তে কামভোগার্থমন্যায়েনার্থমকর্যান্ ॥ ১২ ॥
 ইদমস্ত ময়া লুক্মিদং প্রাপুন্তে মনোরথং ।

ইদমস্তীদমপি মে ভবিষ্যতি পুনর্দ্বনং ॥ ১৩ ॥

অসৌ ময়া হতঃ শত্রুর্হনিষ্যে চাপরানপি ।

ঈশ্বরোহিমহং ভোগী সিদ্ধোহহং বলবান্ সুখী ॥ ১৪ ॥

আচ্যোহভিজ্ঞনবানস্মি কোহন্যোহস্তি সদৃশো ময়া ।

যক্ষ্যে দাস্যামি মোদিষ্য ইত্যজ্ঞানবিমোহিতাঃ ॥ ১৫ ॥

অনেকচিত্তবিভ্রাস্তা মোহজালসমাবৃত্তাঃ ।

প্রসক্তাঃ কামভোগেষু পতন্তি নরকেহশুচৌ ॥ ১৬ ॥

আত্মসন্তাবিতা স্তব্ধা ধনমানমদান্বিতাঃ ।

যজন্তে নামযজ্ঞেষু দন্তেনাবিধিপূর্বকং ॥ ১৭ ॥

অহঙ্কারং বলং দর্পং কামং ক্রোধঞ্চ সংশ্রিতাঃ ।

মাম্মাত্মপরদেহেষু প্রবিষন্তোহভ্যসূয়কাঃ ॥ ১৮ ॥

তানহং দ্বিষতঃ ক্রুরান্ সংসারেষু নরাধমান্ ।

ক্লিপাম্যজস্রমশুভানাসুরীশ্বেব যোনিষু ॥ ১৯ ॥

আসুরীং যোনিমাপন্ন্য যুতা জন্মানি জন্মানি ।

মামপ্রাপ্যৈব কোন্তেয় ! ততো বাস্তু্যধমাং গতিং ॥ ২০ ॥

ত্রিবিধং নরকস্যেদং দ্বারং নাশনমাত্মনঃ ।

কামঃ ক্রোধস্তথা লোভস্তস্মাদেতজ্জয়ং ত্যজেৎ ॥ ২১ ॥

এতৈর্বিমুক্তঃ কোন্তেয় ! তমোদ্বারৈস্ত্রিভিনরঃ ।

আচরত্যাত্মনঃ শ্রেয়স্ততো যাতি পরাং গতিং ॥ ২২ ॥

যঃ শাস্ত্রবিধিমুংসৃজ্য বর্ততে কামচারতঃ ।

ন স সিদ্ধিমবাশ্নোতি ন সুখং ন পরাং গতিং ॥ ২৩ ॥

তস্মাচ্ছাস্ত্রং প্রমাণস্তে কার্য্যাকার্য্যব্যবস্থিতৌ ।

জ্ঞাত্বা শাস্ত্রবিধানোক্তং কৰ্ম্ম কৰ্ত্তুমিহাহিসি ॥ ২৪ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্ম-

पर्वणि श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-
अर्जुनसंवादे दैवान्मुरसम्पद्भिर्भागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सद्ब्रह्माहो रजस्तमः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥
सद्ब्रह्मरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्नुरक्नांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दस्ताहकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्षयन्तः शरीरम् भूतग्राममचेतसः ।
मातृवैवासुः शरीरम् तान् विद्यास्वरनिश्चयान् ॥ ६ ॥
आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्जस्तुपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ १ ॥
 आयुःसम्भवमारोग्यसुखप्रतिविवर्द्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥
 कटुम्ललवणातुषण्णोत्कृष्टरुक्कविदाहिनः ।
 आहारा राजसश्चेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥
 यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥
 अफलाकारिभिर्यज्ञैः विधिदिष्टैः य इज्यते ।
 यष्टव्यामेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥
 अभिसङ्गाय तु फलं दस्तार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्जं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥
 विधिहीनमशुभं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।
 श्रद्धाविरहितं यज्जं तामसं परिचक्ष्यते ॥ १३ ॥
 देवद्विजगुरुप्राञ्जपूजनं शौचमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
 अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥
 मनः प्रसादः सौम्यञ्च मौनमात्मनिग्रहः ।
 तपसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।
 अफलाकारिभिर्यज्ञैः सात्त्विकं परिचक्ष्यते ॥ १७ ॥
 संकारमानपूजार्थं तपो दन्तेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमशुभम् ॥ १८ ॥
 मूत्रग्राहेणाग्नेः क्व पीडया क्रियते तपः ।

পরশ্চোংসাদনার্থং বা তত্তামসমুদাহৃতং ॥ ১৯ ॥
 দাতব্যমিতি যদানং দীযতেহনুপকারবিধে ।
 দেশে কালে চ পাত্রে চ তদানং সাঙ্খিকং স্মৃতং ॥ ২০ ॥
 যত্তু প্রত্যাপকারার্থং ফলমুদ্दिश्य বা পুনঃ ।
 দীযতে চ পরিক্রিষ্টং তদানং রাজসং স্মৃতং ॥ ২১ ॥
 অদেশকালে যদানমপাত্রেভ্যশ্চ দীযতে ।
 অসংকৃতমযজ্ঞাতং তত্তামসমুদাহৃতং ॥ ২২ ॥
 ওঁ তৎ সদिति নির্দেশো ব্রহ্মণস্ত্রিবিধঃ স্মৃতঃ ।
 ব্রাহ্মণাস্তেন বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ বিহিতাঃ পুরা ॥ ২৩ ॥
 তস্মাদোমিতুদাহৃত্য যজ্ঞদানতপঃ ক্রিয়াঃ ।
 প্রবর্ত্তন্তে বিধানোক্তাঃ সততং ব্রহ্মবাদিনাং ॥ ২৪ ॥
 তদিত্যনভিসঙ্কায় ফলং যজ্ঞতপঃ ক্রিয়াঃ ।
 দানক্রিষাশ্চ বিবিধাঃ ক্রিয়ন্তে মোক্ষকারিণিভিঃ ॥ ২৫ ॥
 সন্তাবে সাধুভাবে চ সদিত্যেতৎ প্রযুক্ত্যতে ।
 প্রশস্তে কৰ্ম্মণি তথা সচ্ছবঃ পার্থ যুক্ত্যতে ॥ ২৬ ॥
 যজ্ঞে তপসি দানে চ স্থিতিঃ সদिति চোচ্যতে ।
 কৰ্ম্ম চৈব তদর্থীয়ং সদিত্যেবাভিধীয়তে ॥ ২৭ ॥
 অশ্রদ্ধয়া হৃতং দত্তং তপস্তপ্তং কৃতঞ্চ যৎ ।
 অসদিত্যচ্যতে পার্থ ন চ তৎ প্রেত্য নো ইহ ॥ ২৮ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং ভীষ্ম-
 পর্কণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে শ্রীকৃষ্ণা-
 য়নুসংবাদে শ্রীকৃষ্ণৈরবিভাগযোগো নাম সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥

अर्थादशोध्यायः ।

—*~*—

अर्जुन उवाच ।

सम्यासश्च महाबाहो तद्धमिच्छामि वेदितुं ।
त्यागश्च च ह्यधीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं सम्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहृत्यागं विचक्षणः ॥ २ ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहृन्मनीषिणः ।
यज्जदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसन्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
यज्जदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्जेता दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ ५ ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सक्तं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥ ६ ॥
नियतश्च तु सम्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तश्च परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशतयास्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसः त्यागः नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते हर्षजम् ।

সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলকৈব স ত্যাগঃ সাত্ত্বিকো মতঃ । ৯ ॥
 ন দ্বেষ্ট্যকুশলং কৰ্ম কুশলেনানুঘজ্জতে ।
 ত্যাগী সৰ্বসমাবিষ্টো মেধাবী ছিন্নসংশয়ঃ ॥ ১০ ॥
 ন হি দেহভূতা শক্যং ত্যক্ত্বুং কৰ্ম্মাণ্যশেষতঃ ।
 যন্তু কৰ্ম্মফলত্যাগী স ত্যাগীত্যভিধীয়তে ॥ ১১ ॥
 অনিষ্টমিষ্টং মিশ্রঞ্চ ত্রিবিধং কৰ্ম্মণঃ ফলং ।
 ভবত্যত্যাগিনাং প্রেত্য ন তু সন্ন্যাসিনাং কৃচিৎ ॥ ১২ ॥
 পশ্চৈতানি মহাবাহো কারণানি নিবোধ মে ।
 সাংখ্যে কৃতান্তে প্রোক্তানি সিদ্ধয়ে সৰ্ব্বকৰ্ম্মণাং ॥ ১৩ ॥
 অধিষ্ঠানং তথা কৰ্ত্তা করণঞ্চ পৃথগ্বিধং ।
 বিবিধাশ্চ পৃথক্ চেষ্টা দৈবকৈবাত্র পঞ্চমং ॥ ১৪ ॥
 শরীরবাঙ্মনোভিৰ্যং কৰ্ম্ম প্রারভতে নরঃ ।
 ন্যায়ং বা বিপরীতং বা পশ্চৈতে তস্য হেতবঃ ॥ ১৫ ॥
 তত্রৈষণং সতি কৰ্ত্তারমাত্মানং কেবলন্তু যঃ ।
 পশ্যত্যকৃতবুদ্ধিহান্ন স পশ্যতি দুৰ্ম্মতিঃ ॥ ১৬ ॥
 যস্য নাহংকৃতো ভাবো বুদ্ধিৰ্যস্য ন লিপ্যতে ।
 হৃদ্যপি স ইম্মালোকায় হস্তি ন নিবধ্যতে ॥ ১৭ ॥
 জ্ঞানং জ্ঞেয়ং পরিজ্ঞাতা ত্রিবিধা কৰ্ম্মচোদনা ।
 করণং কৰ্ম্মকৰ্ত্তেতি ত্রিবিধঃ কৰ্ম্মসংগ্রহঃ ॥ ১৮ ॥
 জ্ঞানং কৰ্ম্ম চ কৰ্ত্তা চ ত্রিধৈব গুণভেদতঃ ।
 প্রোচ্যতে গুণসংখ্যানে যথাবচ্ছ্ণু তান্যপি ॥ ১৯ ॥
 সৰ্ব্বভূতেষু যেনৈকং ভাবমব্যয়মীক্যতে ।
 অবিভক্তং বিভক্তেষু তজ্জ্ঞানং বিদ্ধি সাত্ত্বিকং ॥ ২০ ॥
 পৃথক্বেন তু যজ্জ্ঞানং নানাভাবান্ পৃথগ্বিধান্ ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकं ।

अतद्वार्थवदल्लक्षं तन्नामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तु सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहूनायासं तद्राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्रयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तन्नामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसंश्लेषहंवादी धृत्यसाहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योनिर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लूको हिंसात्त्रकोऽशुचिः ।

हर्षशोकाश्रितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः सुदुः शठो नैकृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धेर्देदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं निवृत्तिं कार्याकार्ये भ्रमाभये ।

बन्धं मोक्षं वा वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं कार्याकार्यामेव च ।

अवथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति वा मन्त्रते तमसावृता ।

सर्कार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनः प्राणैस्त्रियक्रियाः ।

যোগেনাব্যভিচারিণ্যা ধৃতিঃ সা পার্থ সাত্বিকী ॥ ৩৩ ॥

যয়া তু ধর্মকামার্থান্ ধৃত্যা ধারয়তেহর্জুন ।

প্রসঙ্গেন ফলাকাঙ্ক্ষা ধৃতিঃ সা পার্থ রাজসী ॥ ৩৪ ॥

যয়া স্বপ্নং ভয়ং শোকং বিষাদং মদমেব চ ।

ন বিমুক্ততি দুর্মেধা ধৃতিঃ সা তামসী মতা ॥ ৩৫ ॥

সুখং ত্বিদানীং ত্রিবিধং শৃণু মে ভরতর্ষভ ।

অভ্যাসাদ্রমতে যত্র দুঃখাস্তুঞ্চ নিগচ্ছতি ॥ ৩৬ ॥

যত্রদগ্রে বিষমিব পরিণামেহমৃতোপমং ।

তৎসুখং সাত্বিকং প্রোক্তমাত্মবুদ্ধিপ্রসাদজং ॥ ৩৭ ॥

বিষয়ে প্রিয়সংযোগাদবত্নদগ্রেহমৃতোপমং ।

পরিণামে বিষমিব তৎসুখং রাজসং স্মৃতং ॥ ৩৮ ॥

যদগ্রে চানুবন্ধে চ সুখং মোহনমাত্মনঃ ।

নিদ্রালশ্চপ্রমাদোপ্তং তভাগসমুদাহৃতং ॥ ৩৯ ॥

ন তদস্তু পৃথিব্যাং বা দিবি দেবেষু বা পুনঃ ।

সত্ত্বং প্রকৃতজৈর্মুক্তং যদেভিঃ শ্যালিত্তিগুণৈঃ ॥ ৪০ ॥

ব্রাহ্মণকত্রিয়বিশাং শূদ্রাণাঞ্চ পরস্তপ ।

কর্মাণি প্রবিতক্তানি স্বভাবপ্রভবৈর্গুণৈঃ ॥ ৪১ ॥

শমো দমস্তপঃ শৌচং ক্ষান্তিরার্জবমেব চ ।

জ্ঞানং বিজ্ঞানমাস্তিক্যং ব্রহ্মকর্মস্বভাবজং ॥ ৪২ ॥

শৌর্য্যং তেজে ধৃতির্দাক্ষ্যং যুদ্ধে চাপ্যপলায়নং ।

দানমীশ্বরভাবশ্চ ক্ষত্রকর্মস্বভাবজম্ ॥ ৪৩ ॥

কৃষিগোরক্ষবাণিজ্যং বৈশ্যকর্মস্বভাবজং ।

পরিচর্য্যাত্মকং কর্ম শূদ্রস্তাপি স্বভাবজং ॥ ৪৪ ॥

শ্বে শ্বে কর্মণ্যভিরতঃ সংসিদ্ধিং লভতে নরঃ ।

স্বকর্মনিরতঃ সিদ্ধিং যথা বিন্দতি তচ্ছৃণু ॥ ৪৫ ॥

যতঃ প্রবৃতিভূতানাং যেন সর্বমিদং ততং ।

স্বকর্মাণা তমভ্যর্চ্য সিদ্ধিং বিন্দতি মানবঃ ॥ ৪৬ ॥

শ্রেয়ান্ স্বধর্মো বিগুণঃ পরধর্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ ।

স্বভাবনিয়তং কর্ম কুর্ক্বন্নাপ্নোতি কিল্বিষং ॥ ৪৭ ॥

সহজং কর্ম কৌন্তেয় সদোধমপি ন ত্যজেৎ ।

সর্ব্বারম্ভা হি দোষেণ ধূমেনাগ্নিরিবাবৃত্তাঃ ॥ ৪৮ ॥

অসক্তবুদ্ধিঃ সর্ব্বত্র জিতাত্মা বিগতস্পৃহঃ ।

নৈকর্ম্যসিদ্ধিং পরমাং সন্ন্যাসেনাধিগচ্ছতি ॥ ৪৯ ॥

সিদ্ধিং প্রাপ্তো যথা ব্রহ্ম তথাপ্নোতি নিবোধ মে ।

সমাসেনৈব কৌন্তেয় নির্ভা জ্ঞানস্য যা পরা ॥ ৫০ ॥

বুদ্ধ্যা বিশুদ্ধয়া যুক্তো ধৃত্যা ত্মানং নিয়ম্য চ ।

শব্দাদীন্ বিষয়াংস্ত্যক্ত্বা রাগদ্বेषৌ ব্যুদস্ত্য চ ॥ ৫১ ॥

বিবিক্তসেবী লঘুশী যতবাক্কায়মানসঃ ।

ধ্যানযোগপরো নিত্যং বৈরাগ্যং সমুপাশ্রিতঃ ॥ ৫২ ॥

অহঙ্কারং বলং দর্পং কামং ক্রোধং পরিগ্রহং ।

বিমুচ্য নিশ্চলঃ শান্তো ব্রহ্মভূয়ায় কল্পতে ॥ ৫৩ ॥

ব্রহ্মভূতঃ প্রসন্নাত্মা ন শোচতি ন কাঙ্ক্ষতি ।

সমঃ সর্ব্বেষু ভূতেষু মন্তুক্তিং লভতে পরাং ॥ ৫৪ ॥

ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ যশ্চাস্মি তত্ত্বতঃ ।

ততো মাং তত্ত্বতো জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তরং ॥ ৫৫ ॥

সর্ব্বকর্মাণ্যপি সদা কুর্বাণো মদ্যপাশ্রয়ঃ ।

মৎপ্রসাদাদবাপ্নোতি শাস্বতং পদমব্যয়ং ॥ ৫৬ ॥

চেতস্য সর্ব্বকর্মাণি ময়ি সংশ্রুত্ব মৎপরঃ ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५९ ॥
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्करिष्यसि ।
 अथ चेत्त्वमहकारात् श्रोष्यसि विनङ्क्यसि ॥ ५८ ॥
 यदहकारमाश्रित्य न योऽस्य इति मन्यसे ।
 मिथैव व्यवसायस्ते प्रकृतिसुत्वां नियोज्यति ॥ ५९ ॥
 स्वभावजेन कोऽस्त्येय निबद्धः स्येन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 ब्राम्हणं सर्वभूतानि यन्नाक्रुतानि मायया ॥ ६१ ॥
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥ ६२ ॥
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
 विमृशेत्तदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥
 सर्वगुह्यतमं त्वयः शृणु मे परमं वचः ।
 ईकोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४ ॥
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजो मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥
 इदंस्तु नातपस्काय नाभक्त्याय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽहंभ्यसूयति ॥ ६७ ॥
 य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

ভবিতা ন চ মে তস্মাদন্যঃ প্রিয়তরো ভুবি ॥ ৬৯ ॥
 অধ্যেষ্যতে চ য ইমং ধর্ম্যং সস্বাদমাবয়োঃ ।
 জ্ঞানযজ্ঞেন তেনাহনিষ্ঠঃ স্মামিতি মে মতিঃ ॥ ৭০ ॥
 শ্রদ্ধাবাননসূয়শ্চ শৃণুয়াদপি যো নরঃ ।
 সোহপি মুক্তঃ শুভান্ লোকান্ প্রাপ্নুয়াৎ পুণ্যকর্মণাং ॥ ৭১ ॥
 কচ্চিদেতচ্ছ্রুতং পার্থ ত্বয়ৈকাগ্র্যেণ চেতসা ।
 কচ্চিদজ্ঞানমস্মোহঃ প্রণক্টেস্তু ধনঞ্জয় ॥ ৭২ ॥

অজ্ঞান উবাচ ।

নক্টো মোহঃ স্মৃতির্লজ্জা ত্বৎপ্রসাদান্ময়াচ্যুত ।
 স্থিতোহস্মি গতসন্দেহঃ করিষ্যে বচনং তব ॥ ৭৩ ॥

সঞ্জয় উবাচ ।

ইত্যহং বাসুদেবস্য পার্থস্য চ মহাত্মনঃ ।
 সস্বাদমিমমশ্রোষমদ্ভুতং লোমহর্ষণং ॥ ৭৪ ॥
 ব্যাসপ্রসাদাচ্ছ্রুতবানিমং গুহ্যমহং পরং ।
 যোগং যোগেশ্বরাৎ কৃষ্ণাৎ সাক্ষাৎ কথয়তঃ স্বয়ং ॥ ৭৫ ॥
 রাজন্ সংস্মৃত্য সংস্মৃত্য সস্বাদমিমমদ্ভুতং ।
 কেশবাজ্জুনযোঃ পুণ্যং হৃষ্যামি চ মুহূর্মুহুঃ ॥ ৭৬ ॥
 তচ্চ সংস্মৃত্য সংস্মৃত্য রূপমত্যদ্ভুতং হরেঃ ।
 বিস্ময়ো মে মহান্ রাজন্ ! হৃষ্যামি চ পুনঃ পুনঃ ॥ ৭৭ ॥
 যত্র যোগেশ্বরঃ কৃষ্ণো যত্র পার্থো ধনুর্ধরঃ ।
 তত্র শ্রীর্কির্জয়ো ভূতি ধুবানীতিশ্চতিশ্চম ॥ ৭৮ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
 ভীষ্মপর্বণি শ্রীভগবদ্গীতাসূপনিষৎসু ব্রহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্রে
 শ্রীকৃষ্ণাজ্জুনসংবাদে মোক্ষযোগো নামাষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥

গীতা মাহাত্ম্য ।

গীতাশাস্ত্রমিদং পুণ্যং যঃ পঠেৎ প্রযতঃ পুমান্ ।
বিক্ষোঃ পদমবাগ্নোতি ভয়শোকাদিবজ্জিতঃ ॥ ১ ॥
গীতাধ্যয়নশীলশ্চ প্রাণায়ামপরস্য চ ।
নৈব সস্তি হি পাপানি পূর্বজন্মকৃতানি চ ॥ ২ ॥
মলনির্মোচনং পুংসাং জলস্নানং দিনে দিনে ।
সকৃদগীতান্তসি স্নানং সংসারমলনাশনম্ ॥ ৩ ॥
গীতা স্মৃগীতা কর্তব্য্য কিমন্যেঃ শাস্ত্রবিস্তরৈঃ ।
যা স্বয়ং পদ্যনাভশ্চ মুখপদ্যাদ্বিনিঃসৃত্য ॥ ৪ ॥
ভারতামৃতসর্বস্বং বিক্ষোব'ল্লাদ্ বিনিঃসৃতম্ ।
গীতা-গঙ্গোদকং পীত্বা পুনর্জন্ম ন বিগতে ॥ ৫ ॥
সর্বোপনিষদো গাবো দোন্ধা গোপালনন্দনঃ ।
পার্শ্বো বৎসঃ সূধীর্ভোক্তা দুগ্ধং গীতামৃতং মহৎ ॥ ৬ ॥
একং শাস্ত্রং দেবকীপুত্র গীতমেকো দেবো দেবকীপুত্রে এব ।
একো মন্ত্রস্তশ্চ নামানি যানি কস্মাপ্যেকং তস্য দেবশ্চ সেবা ॥ ৭ ॥

श्रीश्रीकृष्णैः ७ अक्षरैः विद्यते तमाम् ।

श्री श्रीमद्भगवद्गीतायाः

सारार्थवर्षिणी टीका ।

—

श्रीगोपीश्वर-भागवत वैष्णवाचार्य-प्रभुवर-

श्रीश्रीपाद श्री श्रीमद्विष्णुनाथ चक्रवर्तिष्ठकूर-गोस्वामि-कृता ।

-*:-

शुद्धभक्ति प्रचारकवर्य

श्री श्रीमद्भक्ति विनोददेवश्यामुञ्जया

श्रीमत्पुनर्वशीपत्ररूपसुखनिवासिन

अकिञ्चन-श्रीवर्षभानवीदयित्वासेन सम्पादिता

-*:-

श्रीविमलाप्रसाद सिद्धाशुसरस्वतीप्रकाशिता

श्रीशामनवशीपुनर्वशीपत्ररूपसुखनिवासिनश्रीभागवतयज्ञे

श्रीयोगेश्वरचन्द्र हालदाराभिषेक वामने मार्ग

४२८ श्रीचैतन्याके मुद्रिता ।

সূচীপত্রং ।

প্রথমোধ্যায়ঃ	১-৪ পৃষ্ঠা ।
দ্বিতীয়োধ্যায়ঃ	৪-১৬ পৃ ।
তৃতীয়োধ্যায়ঃ	১৬-২২
চতুর্থোধ্যায়ঃ	২৩-২৯
পঞ্চমোধ্যায়ঃ	২৯-৩২
ষষ্ঠোধ্যায়ঃ	৩৩-৩৮
সপ্তমোধ্যায়ঃ	৩৮-৪৫
অষ্টমোধ্যায়ঃ	৪৫-৪৯
নবমোধ্যায়ঃ	৪৯-৫৭
দশমোধ্যায়ঃ	৫৭-৬২
একাদশোধ্যায়ঃ	৬২-৬৬
দ্বাদশোধ্যায়ঃ	৬৬-৬৯
ত্রয়োদশোধ্যায়ঃ	৭০-৭৫
চতুর্দশোধ্যায়ঃ	৭৫-৭৮
পঞ্চদশোধ্যায়ঃ	৭৮-৮২
ষোড়শোধ্যায়ঃ	৮২-৮৪
সপ্তদশোধ্যায়ঃ	৮৪-৮৭
অষ্টাদশোধ্যায়ঃ	৮৭-৯৮

শ্রী শ্রীমদ্বিষ্ণুনাথচক্রবর্তীঠাকুরকৃত

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতায়ঃ

সারার্থবর্ষিণী টীকা ।

—*—

প্রথমোধ্যায়ঃ ।

গৌরাংশুকঃ সৎকুমুদপ্রমোদী
স্বাভিখ্যায়া গোস্তুমসো নিহন্তা ।
শ্রীকৃষ্ণচৈতন্যসুধানিধির্মে
মনোহধিতিষ্ঠন্ স্বরতিং করোতু ॥ ১ ॥
প্রাচীনবাচঃ স্বেচিচার্য্য মোহ-
মস্তোহপি গীতায়তলেশলিপ্সুঃ ।
যতেঃ প্রভোরেব মতে তদত্র
সন্তুঃ ক্ষমধ্বং শরণীগতস্ত ॥ ২ ॥

ইহ ধনু সকলশাস্ত্রাতিমতশ্রীমদচরণ-সবোজ-ভজনঃ স্বয়ং ভগবান্নব্যকৃতি-পরব্রহ্ম শ্রীবহুদেবধনুঃ
সাক্ষাৎ শ্রীগোপালপর্যায়মবর্তীর্থাপারপরমাতর্ক্য স্বকৃপাশস্তোত্র প্রাপকিকসকল-লোক-লোচন
গোচরীকৃতো ভবাক্ণিনিমজ্জমানান্ জগজ্জনানুকৃত্য স্বসৌন্দর্য্যমাধুর্য্যাস্বাদনয়া স্বীয়প্রেমমহাবুধৌ
নিমজ্জয়ামাস ॥ শিষ্টাঙ্গা-দৃষ্টিনিগ্রহব্রতনিষ্ঠাষহিষ্ঠপ্রতিষ্ঠোহপি ভুবো ভারতুঃখাপহারমিষণ
দৃষ্টানামপি স্বেষ্টে নামপি মহাসংসারগ্রাহগ্রানীভূতানামপি মুক্তিদানলক্ষণং পরম-রক্ষণমেব কৃত্বা
শাস্ত্রকর্ণানোক্তবকালজনিবামানানাদ্যবিদ্যাবন্ধনিবন্ধন-শোকমোহাদ্যাকুলানপি জীবানুকৃতুঃ
শাস্ত্রকর্ণনিগণগীয়মানযশশ্চ ধর্তুঃ স্বপ্রিয়সখঃ তাদৃশখেচ্ছাবশাদেক্ষে বর্ণমূর্কন্যাত্তুতশোকমোহঃ

শ্রীমদর্জুনঃ লক্ষ্যকৃত্য বাণ্ডিত্রিত্যায়কসর্ববেদত্রাংপর্যাপর্যাবসিতার্থরত্নালকৃতঃ শ্রীগীতাশাস্ত্রমষ্টাঙ্গ-
 শাখায়মস্তত্বতাষ্টাদশবিভাগঃ সাক্ষাদ্বিভূতানীকৃতমিব পবনপুকষার্থমানির্ভাবনাম্ভুব । তত্রাধ্যায়ানাং
 ষট্কেন প্রথমেণ নিকামকর্মাধোগঃ দ্বিতীয়েণ ভক্তিবোগঃ, তৃতীয়েণ জ্ঞানযোগো দশিতঃ । তত্রাপি
 ভক্তিবোগস্ত্রিতিবহুত্বাদুভয়-সংজীবকদেনাভ্যর্হিতহাৎ সর্বদুলভত্বাচ্চ মধ্যবর্তীকৃতঃ । কৰ্মজ্ঞান-
 যোর্ত্তিরাহিত্যেন বৈযর্থ্যাৎ তে হে ভক্তিমিশ্রেণ এব সম্ভবতীকৃতঃ । ভক্তিস্ত দ্বিবিধা—কেবলা,
 প্রধানীভূতা চ । তত্রাত্মা স্বতএষ পরমপ্রবলা । তে হে বিনৈব বিগুহ্য প্রভাবতী, তত্রিকনা অন-
 শ্চাদি শব্দবাচ্যা । দ্বিতীয়া তু কৰ্মজ্ঞানমিশ্রেতঃখিলমগ্রে বিবৃতী ভবিষ্যতি । অথার্জুনশ্চ শোক-
 মোহো কথন্তু তাবিত্যপেক্ষায়াঃ মহাত্মাবতবস্তা শ্রীবৈশম্পায়নো জনমেজয়ঃ প্রাণ্ড তন শ্রীধর্মপর্কণি কথা-
 মবতারযতি । ধৃতবাষ্ট্র উবাচ ইতি । কুরুক্ষেত্রে যুৎসবো যুদ্ধার্থং সঙ্গতা মামকা দুয়োধনাত্মাঃ
 পাণ্ডবাশ্চ যুধিষ্ঠিরাদযঃ কিং কৃতবন্তুস্তদক্রহি । ননু যুৎসব ইতি ত্বং ব্রবীষ্যেব অতো যুদ্ধমেব
 কঠনুচ্ছতাস্তে তদপি কিমকুস্বতেতি কেনাভিপ্রাষণেণ পৃচ্ছসীত, ত আত ধর্মক্ষেত্র ইতি । কুরুক্ষেত্রং
 দেবযজ্ঞমিতি ক্ষেত্রেঃ তৎ ক্ষেত্রশ্চ ধর্মপ্রবর্তকত্বং প্রসিদ্ধং । অতস্তৎসংসগ মহিমা যদুধার্মিকানাংপি
 দুয়োধনাদীনাং ক্রোধনিবৃত্তা ধর্মো মতিঃ স্তাৎ, পাণ্ডবাস্ত স্বভাবত এব ধার্মিক্যঃ ততো বন্ধুহিংসন-
 মনুচিতমিত্যুতযেষামপি বিবেক উদ্ভূতে সন্ধিবপি সম্ভাব্যতে । ততশ্চ মমানন্দ এবতি সঞ্জয়ঃ প্রাণ্ড
 জ্ঞাপয়িতুং ইষ্টো ভাবো বাহুঃ । আভ্যন্তুবন্ত সন্ধৌ সতি পূর্ববৎ সব গটকমেব রাজ্যং মদাশ্রুতানামিত
 মে দুর্কার এব বিষাদঃ । তন্নাদশ্মাকোনো ভীষ্মর্জুনেন দুর্জয় এবতাতো যুদ্ধমেব শ্রেয়স্তুদেব
 ভূয়াৎ ইতি তু তন্ননোবধোপযোগী দুর্লক্ষ্যঃ । অত্র ধর্মক্ষেত্র ইতি ক্ষেত্রপদেন ধর্মশ্চ ধর্মানুবর্তনশ্চ
 সপরিষ্কর-যুধিষ্ঠিরশ্চ ধাত্মস্থানীয়ত্বং, তৎপালকশ্চ শ্রীকৃষ্ণশ্চ কৃষিবলস্থানীয়ত্বং কৃষ্ণকৃতনানাবিধসাংঘ্যাস্ত
 জলসেচন-সেতুবন্ধনাদিস্থানীয়ত্বং, শ্রীকৃষ্ণ-সংহায্য দুয়োধনাদের্ধাশ্চেষ্মি ধাত্মাকাবতুণবিশেষস্থানীয়-
 ত্বক্ বোধিতং সরস্বত্যা । ১ ।

বিদিততদস্তিপ্রাথম্যনাশংসিতঃ যুদ্ধমেব তবেৎ, কিন্তু তন্ননোবধ-প্রতিকূলমিতি মনসি কৃত্বা-
 হৃদষ্টেতি, ব্যাটং ব্যাহরচনণাবস্থিতং বাজা দুয়োধনঃ সাত্ত্বর্জয়নুবাচ পঠেজ্ঞামিতি নবক্তিঃ শ্লোকৈঃ । ২ ।

ক্রপদপুত্রেন ধৃষ্টদ্রাঘ্নেন তব শিষ্যেণেতি স্ববধার্থং উৎপন্ন ইতি জানতাপি ত্বয়া অয়মধ্যাপিত
 ইতি তব মনবুদ্ধিত্বং । ধীমতেতি শত্রোবপি তত্তঃ সেকাশাৎ বন্ধধোপায়-বিজ্ঞা গৃহীতা ইত্যস্ত মহা-
 বুদ্ধিত্বং ফলকালেহপি পঠেতি ভাবঃ । ৩ ।

অত্র চম্বাং মহান্তঃ শত্রুভিঃশ্ছতুঃশক্যা ইবাসা ধনুঃষি যেমাং তে । যুধানঃ সাত্যকিঃ সৌভদ্রঃ
 অভিমন্যু-দ্রৌপদেয়াঃ যুধিষ্ঠিরাদিত্যঃ পকভ্যো জাতাঃ প্রতিবন্ধাদয়ঃ । মহারথাদীনাং লক্ষণঃ--
 একো দশসহস্রাণি সোধেদ যস্ত ধ্বিনিং । শস্ত্রশাস্ত্রপ্রবীণশ্চ মহারথ ইতি স্মৃতঃ ॥ অমিতানু
 যোধেদ যস্ত স এবাতিবধঃ স্মৃতঃ । বথী চৈকেন যো যোদ্ধা তন্ন্যনোহর্করধঃ স্মৃতঃ ॥ ৪।৫।৬ ।

নিবোধ বুধ্যস্ব । সংজ্ঞার্থঃ সম্যক্ জ্ঞানার্থং । ৭ । সৌমদতির্জয়দ্রথঃ । ৮ ।

তাঃ জীবিতা ইতি জীবিতত্যাগনাপি যদি মহুপকাবঃ স্তাত্শদা তর্দপ কঠুং প্রবৃত্তা ইত্যর্থঃ ।

चक्रवर्तीपादः ।

७

वस्तुतस्तु नौषवैते निहताः पूर्णमेव निमित्तमात्रं भव सवासत्तिन् इति भगवद्वेद्वर्षोधनसवन्ती
सत्रामेवाहम् । ९ ।

अपर्णापुत्रं अपविर्णं पाण्डवः सह योक्त्वा मन्मिताः भौशनातिङ्गवृद्धिना शस्त्रशास्त्रप्रवी-
णेनातिष्ठेत् । वक्षितमपि भौशनाभयपक्षपातिज्ञात् । एतेषां पाण्डवानास्तु भौशनेन वृद्धवृद्धिना शस्त्र-
शास्त्रानतिष्ठेत् । केनापि वक्षितं पर्णापुत्रं परिपूर्णं अस्त्राभिः सह युद्धं प्रवीणमितार्थः । १० ।

तस्मादवृत्ताभिः सावधानैर्जिवितमितिहाह । अथानस वृद्धप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्ताः
स्वां स्वां वण्डुमिः अपविर्ताजैनावृत्तिता भवन्ते । भौशनाभयवृत्तुपा वक्षस्तु यथाभ्युर्धमानोऽयं
पृष्ठतः कैश्चिन् ह्येतैः भौशनेनैवास्त्राकं जीवितमिति भावः । ११ ।

तत्र च अन्यान् शस्त्रजनिहर्षं तत्र दुर्याधनस्य भयविश्वसनेन हर्मं संजनयितुं कुरुवृद्धो
भौशः । सिंहादमिति उपमाने कर्षणि चेति गमुन सिंहा इव विदुः इति भावः । १२ ।

तत्र च चाभ्युत्थैव मरुतांसहं प्रवृत्त इतिहाह तत्र इति । पणवाः मार्दलाः आनकाः पट्टाः
गोमुखाः वाद्यविशेषाः । १३ ।

पाण्डवस्य शस्त्रादीनां नामानि । १४ ।

अपवाजितः केनापि पवाजेतुमशक्यात् अथ च चापेन धनुषा वाजितः प्रदीपुः । १५ । १८ ।
१२ । २० ।

अमीकशः सर्वेन्द्रियनियन्त्रापि एवमुक्तः अर्जुननादिष्टं अर्जुन-वागिन्द्रियमात्रेणपि नियमाह भू-
दिति अत्रा प्रेमवशात् भागवत इति भावः । गुडाकेशनं उदा यथा माधुवामात्रप्रकाशकान्तुत्था
मीयन्तवना वादप्रकाशकां आकणं विष्णुवृक्षशिवा यत्र तेन अकावो विष्णुः को वृक्षा ईशो
महादेवः । यत्र सर्वावतारि च्छासर्गिकः स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण एव प्रेमाधीनः सन् आज्ञानुवर्ती
वृक्षकृष्ण गुणावतावतादंशा विष्णुवृक्षकृष्णः कथमैश्वर्यात् प्रकाशयत् किञ्च स्वकर्तृकं नेहरसं प्रका-
शेव स्वः स्वः कृतार्थः मन्त्र इति भावः । यदुक्तं श्रीभृगवता परमवोयामनाथेनापि द्विजास्त्रजा मे
युवयोर्दिदृक्षुः इति । यद्वा गुडाकः निद्रा तुच्छा ईशेन जितनिद्रेणेतार्थः । अत्रापि व्याख्यायां
साकान्नायाया अपि निवृत्ताः सः श्रीकृष्णः स चापि येन प्रेम्णा विजित्य वशीकृतः तेनार्जुनेन मार्यावृत्ति-
निद्रा ववाकी जितेति किं चित्रमिति भावः । २१ । २२ । २३ । २४ ।

भौशनागणयोः प्रमुखतः प्रमुने सम्मुने सर्वेषां महीकृतां राज्ञां प्रमुपत इति समास
प्रविष्टोऽपि प्रमुखतः शब्द आकृष्यात् । २५ ।

दुष्योऽस्मादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तान् । २६, २७ ।

दृष्टे त्र्यम्बितेऽप्येताथाहायाः विपरीतानि निमित्तानि धननिमित्तकोऽयमत्र मे वास इति वृत्ति-
शक्योऽयं प्रयोक्तव्यः । तत्र च वृद्धे विजयिणे मम वाज्याभात् सुखं न भविष्यति किञ्च तद्विप-
रीतमनुतापदुःखमेव भावी तार्थः । २८ । २९ । ३० ।

শ্রেয়ো ন পশ্যামিতি “ষাবিমৌ পুরুষৌ লোকে” সূৰ্য্যমণ্ডলভেদিনৌ । পরিব্রাড্‌যোগযুক্তশ্চ
বণে চান্তিমুখে হতঃ” ইত্যাদিনা হতশ্চৈব শ্রেয়ো বিধানাং হস্তস্ত ন কিমপি স্কৃতং । নহু দৃষ্টং কলং
যশোরাজ্যং বর্ততে যুক্তস্তেতি অত আহ ন কাঙ্ক্ষ ইতি । ৩১ ।

নশ্বগ্নিদো গরদশ্চৈব শস্ত্রপাণির্ধনাপহঃ । ক্ষেত্রদারাপহারী চ্ৰুভেতে আততায়িনঃ ॥ ইতি ।
আততায়িনমায়াস্তং হৃগ্নাদেবাৰিচারয়ন্ । নাততায়িবধে দোষো হস্তভবতি ভারত ॥ ইত্যাদি
বচনাদেবাং বধ উচিত এবৈতি তত্রাহ পাপমিতি । এতান্ হত্বা স্থিতানস্মান্ । আততায়িনমায়াস্ত-
মিত্যাদিকমর্থশাস্ত্রং ধর্মশাস্ত্রাদুর্কলং যত্নং যাজ্ঞবল্ক্যেন অর্থশাস্ত্রাত্ৰ বলবৎশাস্ত্রমিতি স্মৃতং ইতি ।
তস্মাদাচার্যাদীনাং বধে পাপং স্তাদেব । ন চৈহিকঃ স্তমপিং স্তাদিত্যাং স্বজনমিতি । ৩২।৩৩।৩৪।
৩৫।৩৬ ।

নশ্বেতে তর্হি কণং যুক্ত বর্তন্তে তত্রাহ ষড়্‌পীতি । ৩৭ ।

কুলক্ষয় ইতি । সনাতনাঃ কুলপরম্পরা প্রাপ্তভেদে বহুকালতঃ প্রাপ্তা ইত্যর্থঃ । প্রহৃষাশ্চীতি
অধশ্চ এব তা ব্যভিচাবে প্রবর্তয়তীতি ভাবঃ । ৩৮।৩৯।৪০ ।

দোষৈরিতি উৎসাদ্যন্তে লুপাস্তে । ৪২ ।

সংখ্যে সংগ্রামে, বংথাপস্তু রংথাপরি । ৪৬ ।

ইতি সারার্থবর্ষিণ্যাং হৃষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাস্থ প্রথমোধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

দ্বিতীয়োধ্যায়ঃ ।

আজ্ঞানাত্মবিবেকেন শোকমৌহতমো হুদন্ ।

দ্বিতীয়ে কৃষ্ণচন্দ্রোহত্র প্রোচে মুক্তস্য লক্ষণং ॥

কশ্মলং মোহঃ বিকসেহত্র সংগ্রামসঙ্কটে , কুতো হেতোরূপাহৃতঃ স্বাঃ প্রাপ্তমভূৎ । অনার্য্যভৃষ্টঃ
স্বপ্রতিষ্ঠিতলোকৈরসেবিতং অস্বর্গ্যং অকীর্ত্তিকরমিতি পারত্রিকৈহিকস্বপ্রতিকূলমিত্যর্থঃ । ২ ।

ক্লেব্যং ক্লীবধর্মং কাতর্য্যং, হে পার্থেতি স্বং পৃথাপুত্রঃ সন্ অপি গচ্ছসি তস্মান্নাস্ম ধর্মঃ মা প্রা-
প্নুহি অস্তমিন্ কত্রবন্ধৌ বরমিদমুপপদ্যতাং ত্বয়ি মৎসখৌ তু নোপযুজাতে । নশ্বিদং শৌযাতাব-
লক্ষণং ক্লেব্যং মাশঙ্কিষ্ঠাঃ কিন্তু ভীষ্মজ্ঞোণাদিগুরুষু ধর্মদৃষ্ট্যা বিবেকোচয়ং দার্ত্তরাষ্ট্রেষু তু দুর্কলেষু
যদজ্ঞাযাতমাসাচ্চ মর্ত্বমুদ্যতেবুদ্যবেমমিতি তত্রাহ মুক্তমিতি । নৈতে তব বিবেকোদয়ে কিন্তু শোক-

মোহাবেব । তৌ চ মনসো দৌর্কল্যাবল্লকৌ । ভয়াং হৃদয়দৌর্কল্যামিদং তাক্ৰু । উত্তিষ্ঠ । হে
পরম্পর পরান্ শত্রূন্ তাপয়ন্ যুধ্যস্ব । ৩ ।

ননু প্রতিবন্ধাতি হি শ্রেয়ঃ পূজাপূজাব্যতিক্রম ইতি ধর্মশাস্ত্রং ; অতোহহং যুক্তান্নিবর্তে ইত্যাহ
কথমিতি । প্রতিষেংস্তানি প্রতিষাংস্তে । নষ্ তৌ যুধোতে তর্হি অনয়োঃ প্রতিষোক্তা ভবিতুং
ত্বং কিং ন শক্নোষি ? সত্যং ন শক্নোম্যেবেত্যাহ পূজার্হাবিতি । অনযোশ্চরণেবু ভক্ত্যা কুসুমাস্তে-
ব দাতুমর্হামি নতু ক্রোধেন তীক্ষ্ণরানিতি ভাবঃ । ভো বশস্ত কৃষ্ণ ত্বমপি শত্রূনেব যুক্তে হংসি, ন তু
সান্দীপনিং স্বপুং নাপি বদনু যদুনিত্যাহ হে মধুহৃদনেতি । ননু মধবো যদব এব তত্রাহ হে অরিসুদন!
অধুনা মৈত্যো অস্তম্ভাবিতি ব্রবীমীতি । ৩ ।

নযেবং তে যদি স্ববাজ্যহ্নিন্নাস্তি জিহৃক্ষা তর্হি কবা বৃত্ত্যা জীবিত্যসীত্যত্রাহ গুরুন অহতা
গুরুবধং কৃতা ভৈক্ষ্যং কত্রিযর্হিগীতমপি শিক্ষয়া প্রাপ্তমন্নমপি ভোক্তুং শ্রেয়ঃ । ঐহিকদুর্ঘণোলা-
ভেহপি পাবত্রিকমন্নলং তু নৈব স্তাদিতি ভাবঃ । ন চৈতে গুরবোহবলিপ্তাঃ কার্যাকার্যমজানন্তু
ধার্মিকদুর্ঘোধানাদ্গুণতাস্ত্যাজা এব । যদুক্তং—গুরোরপদবলিপ্তস্ত কাব্যাকার্যমজানতঃ । উৎপথ
প্রতিপন্নস্ত পরিভ্রাণো বিধীয়ত ইতি বাচ্যং ইত্যাহ মহানুভাবানিতি । কালকামাদয়োহপি যৈর্বশী-
কৃতান্তেষাঃ ভীষ্মদীনাং কৃতস্তম্ভোবসম্ভব ইতি ভাবঃ । ননু অর্থস্ত পুরুষো দাসো দাসস্তুর্ধো ন
কশ্চিৎ । ইতি সত্যং মহারাজ বকোঅ্যর্থেন কোরবৈরিতি " যুধিষ্ঠিরঃ প্রতি ভীষ্মেনৈবোক্তং । ততঃ
মাম্প্র তমর্থকামহাদেতেষাং মহানুভাবহঃ প্রাক্তনং বিগলিতং সত্যং । তদপ্যেতান্ ততবতো মম
দুঃখমেব স্তাদিত্যাহ অর্থকামান্ অর্থলুকান্ অপ্যেতান্ কুকন হতা অহং ভোগান্ ভুঞ্জীয় কিম্বেতেষাং
ক্ৰধিরেণ প্রদিক্ষান্ প্রলিপ্তানেব । অযমর্থঃ । এতেষাং অর্থলুক্লেহপি মদগুরুত্বমস্ত্যেব । অতএব
এতদ্বধে সক্তি গুরোহাহিণো মম খনু ভোগো দুষ্কৃতিমিশ্রঃ স্তাদিতি । ৫ ।

কিঞ্চ গুরুদ্রোহে প্রবৃত্তস্তাপি মম জয়ঃ পরাজয়ো বা ভবেদিত্যপি ন জায়তে ইত্যাহ ন । চৈত-
দিতি । তথাপি নোহস্মাকং কতরং জয়পরাজয়রোর্মধ্যে কিং খনু গরীয়ঃ অধিকতরং ভবিষ্যতি
এতন্ন বিদ্ব., তদেব পক্ষদ্বয়ং দর্শয়তি এতান্ বয়ং জয়েম নোহস্মান্ বা এতে জয়েয়ুঃ ইতি । কিঞ্চ
জয়োহস্যস্মাকং ফলতঃ পরাজয় এবত্যাহ যানেত্তি । ৬ ।

ননু তর্হি সোপপত্তিকং শাস্ত্রার্থং ত্বমেব ত্রবাণঃ কত্রিরো ভূতা ভিক্ষাটনং নিশ্চিনোষি তর্হ্যালং
মহুক্লেতি তত্রাহ কার্পণ্যেতি । স্বাভাবিকস্য শৌচস্য ত্যাগএব মে কার্পণ্যং ধর্মস্য সূক্ষ্মা গতিরিত্যতো
ধর্মব্যবস্থায়ামপ্যাহং মুচবুদ্ধিরেবাম্মি । অতন্তুমেব নিশ্চিত্য শ্রেয়ো ক্রাহি । ননু মধাচন্তুঃ পণ্ডিতমানিষেণ
থণ্ডয়সি চেৎ কথং ক্রমাং তত্রাহ শিষ্যস্তেহমস্মি, নাতঃ পরং বৃথাথণ্ডয়ামীতি ভাবঃ । ৭ ।

ননু ময়ি স্তব সখ্যভাব এব ন তু গৌরবং । অতস্ত্বাং কথমহং শিষ্যং করোমি তস্মাদ্ যত্র তব
গৌরবং তং কমপি বৈপাষণাদিকঃ প্রপদ্য ভেতাত আহ নহীতি । মম শোকমপনুদ্যাৎ হুরীকুর্ঘ্যাদেবং
জনং ন প্রকর্ষণেণ পশ্যামি ত্রিজগত্যেকং ত্বাং বিনা । সস্মাদধিকবুদ্ধিমন্তঃ পুত্রপতিমপি ন জানামীত্যতঃ
শোকাতএব খনু কং প্রপদ্যেয় ইতি ভাবঃ । যদ্ যতঃ শোকাদীল্লিঙ্গাণি উৎশোষং মহা নিদাষাৎ কু
কু

সরসামিহ উৎকর্ষণেণ শোষো ভবতি । ননু তর্হি সাম্প্রতং যঃ শোকোক্তঃ এব ধনু যুযাৎ ততশ্চতান্ জিহ্বা
রাজ্যং প্রাপ্তবতস্তব রাজ্যতোগাভিনিবেশেনৈব শোকোহপযাস্যতীত্যাহ । অবাণ্যোতি ভূমৌ
নিকটকং রাজ্যং স্বঃ সুরাণামাধিপত্যং বা প্রাপ্যাপি বিহতস্য মনোহিরণ্যামেতদ্রুচ্ছোষণমেবেত্যর্থঃ ।

৮৯ ।

অহো তবাণ্যোতাবান্ ধনুবিবেক ইতি সখ্যভাষেন ত প্রহসন্ অনৌচিত্যপ্রকাশেন লজ্জামুখ্যো
নিমজ্জয়ন্ ইবেতি তদানোঃ নিষাভাষং প্রাপ্তে তস্মিন্ হ্যস্তমস্তুচিত্যমত্যধরোষ্ঠনিকৃৎনন হ্যস্তমা-
বৃণশ্চৈত্যর্থঃ । কৃষীকেশ ইতি পূর্বং প্রৈয়েবার্জুনবাঞ্নিষম্যোহপি সাম্প্রতমর্জুনহিতকারীভাৎ
প্রৈয়েবার্জুনমনো নিষস্ত্যপি ভবতীতি ভাবঃ । সেনয়োক্তভয়োর্মধ্যে ইত্যর্জুনস্ত বিবাদো ভগবতা
প্রবোধশ্চ উভাভ্যাং সেনাভ্যাং সামান্ততো দৃষ্টে এবৈতি ভাবঃ । ১০ ।

তো অর্জুন, তবাং বন্ধুধর্ষহেতুকঃ শোকো ভ্রমমূলক এব । তথা কথং ভীষ্মহং সংখ্যে
ইত্যাদিকো বিবেকশ্চাপ্রজ্ঞামূলক এবৈত্যাহ । অণোজান্ শোকানর্হানব ভ্রমশ্চ শোচঃ অমু-
শোচিত্যবানসি । তথা ভাং প্রবোধশ্চ মাং প্রতি প্রজ্ঞাবাদান্ ভাসসে প্রজ্ঞায়াং সত্যামেব । য বাদাঃ
কথং ভীষ্মহং সংখ্যে ইত্যাদীনি বাক্যানি তান্ ভাষসে । ন তু তব কাপি প্রজ্ঞা বরুত ইতি ভাবঃ ।
যতঃ পণ্ডিতাঃ প্রজ্ঞাবস্তঃ গতান্ গতানিঃসৃত। ভবন্ত্যসবো যেভাঃ তান্ কুলদেহান্ ন শোচন্তি তেভাং
নবরজাবতাদিতি ভাবঃ । অগতান্ অনিঃসৃতপ্রাণান্ কুলদেহানপি ন শোচন্তি তে হি মুক্তেঃ
পূর্বমনধরা এব উভয়েষামপি তথা তথা স্বভাবস্য দুঃস্মরিহবদ্যৎ । মুখীস্ত পিত্রাদিদেহেভাঃ প্রাণেষু
নিঃসৃতেষেব শোচন্তি, কুলদেহাংস্ত ন তে প্রাণঃ পরিচিৎস্বতৈস্তরলং । এত হি সর্কে ভীষ্মানয়ঃ
কুলদেহদেহসহিতা আত্মান এব । আত্মানাস্ত নিত্যভাবেষু শোকপ্রবৃত্তিরের নাস্তীত্যতস্মুযা
যৎ পূর্বমর্ষণশাস্ত্রং ধর্মশাস্ত্রং বলবদিত্যুক্তং তত্র ময়া তু ধর্মশাস্ত্রাদপি জ্ঞানশাস্ত্রং বলবদিত্যুচ্যতে ইতি
ভাবঃ । ১১ ।

অথবা সখে ভীষ্মহং মবং পূচ্ছামি । কিঞ্চ প্রীত্যাঙ্গদস্য মরণে দৃষ্টে সতি শোকো জাযতে তত্রহ
প্রীত্যাঙ্গদ আত্মা দেহো বা । সর্কেষামেব ভূতানাং নৃপ স্বাত্মেব বলভ ইতি শুকোক্তেরাত্মেব
প্রীত্যাঙ্গদমিতি তেহর্হি জীবেরভেদেন দ্বিবিবসৌবঙ্গনে নিত্যভাবেষু মরণাভাবাদাত্মা শোকস্য
বিষয়ো নেত্যাহ ন স্বৈবাহমিতি অহং পরমাত্মা জাতুকদ্যচিদপি পূর্বং নাসমিতি ন, অপিত্যাসমেব ।
তথা কস্মপি জীবাত্মা আনিয়েব ; তথমে জন, ধিপা স্বজানশ্চ জীবাত্মান আনয়েব ইতি প্রাগ্ভাবাভাবে
দর্শিতং । তথা সর্কে বয়ং অহং তং ইমে জনাধিপাশ্চ অতঃপরং ন ভবিষ্যামঃ ন হ্যাত্মাঃ ইতি ন ;
অপিতু হ্যাস্যাম এবৈতি ধ্বংসাভাবশ্চ দর্শিতঃ । ইতি পরাত্মনো জীবাত্মনাক নিত্যভাবাদাত্মা ন
শোকবিষয় ইতি সাধিতং । অত্র কৃত্যঃ—নিত্যো নিত্যানাং চেতনচেতনানাং একো বহুনাং যো
বিদধতি কামানিত্যায়াঃ । ১২ ।

ননু চাখস্বকেন দেহোহপি প্রীত্যাঙ্গদং স্যাৎ দেহস্বকেন পুত্রজাতাদযোহপি তৎস্বকেন
ন পুত্রাদয়োপি । অতস্তেবাপি শোকঃ স্যাদেযেতি চেদত আহ দেহিন্ ইতি । দেহিনো

চক্রবর্তীপাদঃ ।

৭

জীৱস্য স্নেহে কোমারং কোমারপ্রাপ্তিরিতি ; ততঃ কোমারনাশানন্তরং যৌবনপ্রাপ্তির্যৌবন-
নাশান্তরং জরাপ্রাপ্তিরিতি, তথা এব দেহান্তরপ্রাপ্তিরিতি । ততঃ চার্মস্বকিনাং কোমারাদীনঃ
ঐত্যান্বেদনাং নাশে যথা শোকো ন ক্রিয়তে, তথা দেহস্য প্যাস্বকিনঃ ঐত্যান্বেদস্য নাশে শোকো
ন কর্তব্যঃ । যৌবনস্য নাশে জরাপ্রাপ্তৌ শোকো জারত ইতি চেৎ কোমারস্য নাশে যৌবনপ্রাপ্তৌ
হর্ষোপি জায়তে ইতি । অতো ভীষ্মদ্রোণাদীনাং জীর্ণদেহনাশে খলু নব্যদেহান্তরপ্রাপ্তৌ তর্হি হর্ষঃ
ক্রিয়তামিতি ভাবঃ । যত্র একস্মিন্নপি দেহে কোমারাদীনাং যথা প্রাপ্তিস্তু বৈকল্যপি দেহিনো জীবসু
নানা দেহানাং প্রাপ্তিরিতি । ১৩ ।

ননু সত্যমেব ততঃ তদপ্যবিবেকিনো মম মন এবানর্থকারি বৃথৈব শোকমোহব্যাপ্তং দুঃখয়তীতি ।
তত্র ন চেবলং একং মন এব, অপি তু মনসো বৃত্তয়োপি সর্বাঙ্গগাদাক্রিয়রূপাঃ স্ববিষয়ানুভব্যা
অনর্থকারিণ্য ইত্যাহ । মাত্রা ইক্রিয়গ্রাহ্যবিষয়াস্তেষাং স্পর্শাঃ অনুভবাঃ শীতোষ্ণেতি আগমপারিক
ইতি । যদেব শীতলজলাদিকৃষ্ণকালে সুখদং তদেব শীতকালে দুঃখদমতোহনিতত্বাদাগমপারিক
তান্ বিষয়ানুভবান্ তিতি কথং সহস্ব । তেষাং সহনমেব শাস্ত্রবিহিতো ধর্মঃ । নহি মাঘে মাসি জলস্য
দুঃখদয়বুদ্ধ্যাব শাস্ত্রে বিহিতঃ স্নানরূপে ধর্মস্ত্যজ্যতে ; ধর্ম এব কালে সর্বাণ্যনর্থনিবর্তকো ভবতোবমেব
যে পুত্রভ্রাতৃভ্যাং উৎপত্তিকালে ধনাত্ম্যপাভ্জনকালে চ সুখদাস্ত এব মৃত্যুকালে দুঃখদা আগমপারিক-
নোহানত্যাশ্রয়ানপি তিতি কথং ; ন তু তদনুবোধেন যুদ্ধরূপঃ শাস্ত্রবিহিতঃ স্বধর্মস্ত্যজ্যঃ । বিহিতধর্মা-
নাচরণং খলু কালে মহানর্থকুদেব ইতি ভাবঃ । ১৪ ।

এবং বিচাবেণ ততঃ সহনাত্ম্যাসে সতি তে বিষয়ানুভবাঃ কালে কিল নাপি দুঃখয়ন্তি । যদি চ
ন দুঃখয়ন্তি তদান্ননুভবঃ স্বপ্রত্যয়নৈবেত্যাহ যমিতি । অমৃতহার মোক্ষায় । ১৫ ।

এতচ্চ বিবেকদশানধিকরণান্ প্রতি উক্তং । বস্তুতন্তু অসঙ্গোহায়ং পুরুষ ইতি ক্রতেঃ জীবাশ্মনশ্চ
স্থূলদেহাত্ম্যং তদ্বশ্মৈঃ শোকমোহাদিভিঃ সযক্কো নাশ্যেব । তৎসদ্বক্ষস্যবিদ্যাকল্পিতত্বা
দিত্যাহ নোত । অসতঃ অনাত্মধর্মত্বাদাত্মনি জীবে অবর্তমানস্য শোকমোহাদেবদাশ্রয়স্য দেহস্য চ
ভাবঃ সত্তা নাস্তি । তথা সতঃ সত্যরূপস্য জীবাশ্মনোহভাবো নাশো নাস্তি । তস্মাদনুভবোরেতয়ো
রসৎসতোবস্তো নির্ণবোহয়ং দৃষ্টং । তেন ভীষ্মাদিষু তদাদিষু চ জীবাশ্মনস্য সত্যত্বাদনখনেব দেহ-
দৈহিকবিবেকশোকমোহাদয়ো নৈব সম্ভবীতি । কথং ভীষ্মাদয়ো ন জ্ঞ্যন্তি, কথং বা তাংস্বং
শোচসীতি ভাবঃ । ১৬ ।

নাভাবো বিদ্য ত সত ইত্যন্তার্থং স্পষ্টয়তি অবিনাশীতি । তৎ জীবাশ্মনরূপং যেন সর্বমিহং
শরীরং ততঃ ব্যাপ্তং । ননু শরীরমাত্রব্যাপী চেতনত্বে জীবাশ্মনো মধ্যমপরিমাণত্বেনানিত্যত্ব
প্রসক্তিঃ । মেবং, হৃদয়ানামগাহং জীব ইতি ভগবদুক্তেঃ ; “এষোহনুরাস্মা চেতসা বেদিতব্যো
যস্মিন্ প্রাণঃ পুরুষা সংবিবেশেতি ।” “বালাগ্র শতভাগস্ত শতধা কল্পিতস্ত চ । ভাগো জীবঃ সবি-
জ্ঞেয় ইতি ।” “আনাগ্রমাত্রো হবরেহপি দৃষ্ট ইতি” ক্রতিভ্যশ্চ তন্তু পরমাণু পরিমাণত্বমেব । তদপি
সম্পূর্ণদেহব্যাপিশক্তিমহং জড়জটিলস্ত মহামণের্মহৌষধবগুস্ত বা শিরস্ব্যরসি বা ধৃতস্ত সম্পূর্ণদেহ-
পুষ্টিকরণশক্তিমহমিব নাসমঞ্জসং । স্বর্গনরকনান্যোনিষু ~~পুষ্টি~~ তদন্তোপাধিপারবস্তাদেব ।

तदुक्तं—प्राणमधिकृत्य दत्तात्रेयेण 'वेन संसवते पुमानिति' अतएवाशु सर्कगतवमपात्रिम्
 श्लोके वक्ष्यामः नाममण्डलम् । अतएवाव्यक्त्या नित्यं—नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनामां एको
 बहूनां वो विदधाति कामानिति श्रुतेः । यथा ननु देहो जीवात्मा परमात्मेत्येवमत्रिकं मनुष्य-
 तियागादिषु सर्कत् नृणांते । तत्राकाशोदेहजीवयोस्तत्रं नासतो विद्यते भाव इत्यानेनोक्तः ।
 तृतीयस्य परमात्मवस्तुनः किं तद्विमितात् आह अविनाशित्विति । तु श्रियोपक्रमे ; परमात्मनो माया-
 जीवात्मां स्वरूपतः पार्थक्यात् इदं जगत् । ११ ।

नामतो विद्यते भाव इत्यामार्थं स्पष्टयति अतएव इति । शरीरेणो जीवस्य अप्रमेयस्य अति
 सूक्ष्मात्मेत्यस्य । तस्माद् बुधाश्चेति शक्तिविहितस्य स्वर्णस्य तागोहस्तुति इति भावः । १८ ।

तो वयस्य अर्जुन, इत्यात्मा, न हन्तेः कर्ता, नापि हन्तेः कर्तु इत्याह व इति । एनं जीवात्मानं
 हन्तारं वेति, शीघ्रादीनञ्जुने हन्तीति यो वेदोत्तरार्थः । हतमिति शीघ्रादिभिरञ्जुने हन्त
 इति यो वेति तावतावपाञ्जानिनो । अतोञ्जुनेयं ङुक्तजनं हन्तीति अज्ञानिलोकगीता-
 दूर्ध्वसः का ते जीतिरिति भावः । १२ ।

जीवात्मनो नित्यं स्पष्टतया साधयति । न जायते त्रियते इति जन्ममरणयोर्वर्तमानव्यतिरेकः ।
 नायं तु वा भवति तयोर्बुद्धव्यतिरेकव्यतिरेकः । अतएवात्र इति कालत्रयहप्यज्जन्मनां विद-
 नां प्रागभावः, शक्तिः कथं सर्ककाल एव वर्तते इति नाश कालत्रयेऽपि ध्वंसः ; अतएवायं
 नित्यः । तर्हि बहुकालस्यायिदां जराग्रस्तोहमिति चेन्न पुनः पुरापि नवः प्राचीनोहप्ययं नवीन
 इवेति षड्भावविकाराभावादिति भावः । ननु शरीरं मरणोपचारिकं मरणमस्तु तत्राह
 नेति । शरीरेण सह सधकाभावोपचारः । २० ।

अतएवतु ज्ञाने सति इं युज्यामानोऽपि अहं बुद्धे प्रेरणरूपि दोषताजो नैव तु वाव
 इत्याह वेदेति । नित्यमिति क्रियाविशेषणं, अविनाशित्वमिति अव्ययमिति एते-
 र्निनाशकं अपकर्णः निर्धकाः । स पुरुषो मलक्षणः कं यात्रति कथं वा यात्रति । तथा स
 पुरुषश्च लक्षणः कं इति कथं वा इति । २१ ।

ननु मदीयबुद्ध्यां शीघ्रसंज्ञकशरीरं जीवात्मा त्र्यम्बतोव इत्यातवकाहकं तत्र हेतुं तव वि-
 एवेत्यत आह वासांतीति । नवीनः वस्त्रः परिधापयितुं जीर्णवस्त्रं त्याजने कश्चित् किं दोषो-
 भवतीति भावः । तथा शरीरार्णिति, शीघ्रे जीर्णरारं परित्याज्यं दिवां नव्यामस्तं शरीरं प्राप्या-
 तीति, कस्तव वा मम वा दोषो भवतीति भावः । २२ ।

न च बुद्धे त्रया प्रयुक्त्याः शक्त्याः काप्यात्मनो वापान्स्त्ववेदित्याह नैनामिति । शत्राणि
 षड्गोदीनि पावकः आग्नेयास्त्रमपि युष्मन्नादिप्रयुक्तं । आपः पाञ्च शत्रुमपि मारुतो वायव्य-
 मस्त्रं । २३ ।

तस्मादात्मायमेवमुच्यते इत्याह अस्मैत्येति । अत्र प्रकरणे जीवात्मनो नित्यं शक्तो-
 र्धत्तं पौनरुक्त्यां निर्धारणप्रयुक्तं कं सन्निधौ ज्ञेयां । यथा कलावन्निन् धरोहति धर्मो-

इति त्रिहूर्त्वा प्रयोगात् धर्मोत्पत्त्येवेति निःपत्त्या प्रतीतिः सादिदि ज्ञेयः । सर्वगतः
 धर्मवशात् देवमनुष्यादिगामिसर्वदेहगतः । स्वप्नरुचल इति पौनक्यात् त्रैयानिर्दिशनात् ।
 अतिदुष्कृत्यादव्यक्तमपि देहव्यापित्वात्तद्व्यापित्व्याः अतकाः । जन्मादिषड्विकारानिर्दिशानवि-
 कार्याः । २४ । २५ ।

तदेव शब्दोत्पत्त्या तद्वद्व्यापि कामहं प्रबोधयम् । व्यवहारिकतद्वद्व्यापि प्रबोधयामावधेहीत्याह
 अथेति । नित्यागतं देहे ज्ञाते सतेव नित्यं नियतं ज्ञातं मनसे । तथा देहएव मृते मृतं
 नित्यं नियतं मन्से । महाबाहो इति पराक्रमवतः कृत्रियस्य तव तदपि बुद्धमावश्यकं यधर्मः ।
 बहुक्तं कृत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्णितः । आत्मापि ज्ञातव्यं तन्नाद् येन गोवतरुणतः
 इति भावः । २६ ।

हि यन्मातृशु श्वरुक्तकर्मकये मृत्वाश्रये निश्चितः । मृतश्च तद्वद्व्यापित्वेन कर्मणः जन्मादिषु
 क्रवमेव । अपरिहायोर्धर्म इति मृत्वाश्रयं च परिहर्तुं मणकामेवेत्यर्थः । २७ ।

तदेव जीवपक्षे " न जायते न म्रियते इत्यादिनां देहपक्षे च तातश्च हि क्रवो मृत्युरित्यानेन "
 शोकविषयं निवृत्त्या इदानीमुद्यमपक्षेऽपि निराकरोति एवाकरोति । ज्ञानं देवमनुष्यादिगामि-
 गादीनि अव्यक्तानि न व्यक्तं व्यक्तिरदो जन्मपूर्वकाले येषां किञ्च तदानीमपि निरुद्धः सुखादेः
 श्वरुक्तपृथिव्यादिप्रव्यसहात् कावणाश्रया वर्तमानोऽस्मत्प्रमासोदेवेत्यर्थः । वाक् व्यक्तिमवे
 येषां तानि , न व्यक्तिनिर्धनादनष्टुः येषां तानि । महाप्रलयेऽपि कर्ममात्रादीनां सहात् सुखकपेण
 तूतानि मन्सेव । तन्नात् सर्वज्ञानान्यादृशरोगव्याजानि मन्सा वाक्तान् इत्यर्थः । बहुक्तं श्रुतिः
 —" शिवरज्जातयः श्यवज्जयोऽनिर्निवृत्तुज्ज इति । का परिवर्तनः कः शोकनिमित्तो विलापः ।
 तथाऽऽक्तं नारदेन " धर्ममन्से क्रवः लोकमक्रवः वा न बोद्धव्यं । सर्वथा हि न लोच्यन्ते
 म्नेहादन्तु नोहजात् " । २८ ।

ननु किमिदं आश्रयात् क्रवे । किञ्च तदपाश्रयात् यदेव प्रबोधयामान्तापाविको नपयति
 इति तत्र सतामेवमेवेत्याह आश्रयावदिति एतः आश्रयः देहक तदुक्त्यरूपं सर्वलोकः । २९ ।

तर्हि निश्चिता तर्हि किमहं कुर्यात् किंवा न कुर्यात् इति तत्र शोकं मा कुरु बुद्धस्तु कुर्वित्याह
 देहीति शब्दात् । ३० ।

आश्रयो नाशान्तावदेव वनाधिकरितुः तेषु नाहसि । यधर्ममपि चावेका न विकल्पितुमर्हसिति
 सवकः । ३१ ।

किञ्च जेतुः सकाशादपि श्वायुक्ते मृतानामधिकं श्वमत्ता शीमादीन् हवा तान् प्रत्याह स्वतो-
 पाधिकश्विनः कुर्वित्याह वदुक्त्येति । श्वसाधनं कर्मयोगमकृत्वापीत्यर्थः । अपावृतः अपगतव-
 रणः । ३२ ।

विपक्षे दोषानाह अथेति चतुर्तिः । अवागमनश्रां सन्नावितश्च अति प्रतिष्ठितश्च । ३३ ।

येषां च बहुमतः अन्तर्हक्रवज्जुनन्त महाशुभ इति बहुसम्मानविषयेऽपि । सन्प्रति युक्तान्पारमे
 नति लायकं याञ्छसि । ते ह्येषोऽवनादयः महारथाः श्वादेव वगादुपरतः यन्तु इत्यादयः ।

কত্রিণাণাং হি ৩১ বিনা যু ক্রাণ্যতি হত্ববু'মহাদিকো নোপপত্তু ইতি মবেতি ভাবঃ । ৩৫ ।

অব্যয়বাদান কেব হত্যাং কচু'কঃ । ৩৬ ।

নমু যুদ্ধে মম জয় এব ভাবীত্যাপি নাস্তি নিশ্চয়ঃ । ততশ্চ কথং যুদ্ধে প্রবর্তিতব্যং ইত্যত আহ হত্ব হতি । ৩৭ ।

তন্নাতব সর্কধা যুদ্ধমেব ধর্মাত্মনি বদোমং পাপকাষণং আপন্নসে তর্হি মন্তঃ পাপাশুৎপত্তি-
প্রকাং শিক্তিহ, যুদ্ধে হত্যাং । সুপহ্মে সমে কৃতা ত'কতু লাভাশান্তৌ বাজালাভবাজাচ্যুতা
অপি ত'কতু জয়াভ্রাণাবাপ সমৌ কৃতা বিবে'কন তুল্যৌ বিভাব্য হত্যর্থঃ । ততশ্চৈবহৃত সাম্য-
লক্ষণং জ্ঞানবত্তব পাপং নৈব ভ'বং । যথাত্যন্ত "স্বিপ্যতে ন স পাপেন পশুপত্রামবাস্তসা"
ইতি ৩৮ ।

উপনিষৎ জ্ঞানযোগনুপদংহরাত এবেতি । সম্যক্'খ্যায়তে প্রকণ্ডতে বস্ত্তত্বমাননেতি সাংখ্যং
সম্যবজ্ঞানং । তান্নান্ করণায় বুদ্ধবেবা কাথতা । অধুনা যোগে ভক্তিযোগে ইমাং বক্ষ্যমাণাং
বুদ্ধিং করণায় শূনু । যয়া ভক্তাবধিগ্যা বুদ্ধা বৃত্তঃ সাহিত্যঃ কশ্ববক' সংসারঃ । ৩৯ ।

অত্র যোগো ত্রিবিধে । শ্রবণকর্তৃনাদিভক্তিওকপ., শ্রীভগবদর্পিতানন্ধানকর্পরপশ্চ । তত্র
কর্পর্যেবাধিকার ইত্যতঃ প্রাগ্ভক্তিযোগএব নিরূপ্যতে নিস্ত্রেণ্যো ভবাজ্জুন" ইত্যুওে . তন্তেরেব
ত্রিগুণাতীতত্বাং তইরেব পুরুষো নিস্ত্রেণ্যো ভবতীত্যেকাদশনাম্ প্রসিদ্ধেঃ । জ্ঞানকর্পর্যে
সাধিকস্বরাজনহাত্যাং নিস্ত্রেণ্যোভানুপপত্তেভগবদর্পিতলক্ষণা . ভক্তিও বর্পর্যে বেদল্যাতাবমাত্রঃ
প্রতিপাদয়তি , নতু বস্ত্ত ভক্তিব্যপদেশং শ্রাধাশ্রাভাবাদেব । যদি চ ভগবদপি তং কর্থাপি ভক্তি-
রেবেতি মতং তদা কশ্ব বিং শ্রাং > বদভগবদর্পিত' কশ্ব, ত'দব কশ্ব ইতি চেন্ন । "নেকশ্চ'মপা-
চু'তভাববর্জিতং এ শোভতে জ্ঞানমল' নিবল্লন' । কৃতঃ পুন. লক্ষণভ্রমো'ব ন চ্যাপিত' কশ্ব বদপ্য-
কারণ" মिति ক'দোভ্যো তস্ত বেবর্থাপ্রাপ্তপাদনাং । তস্মাদন ভগবচ্চরণমাব্যু'পাশ্চিসাধনী-
ভুতা কেবলশ্রবণকর্তৃনাদিলক্ষণেব ভক্তিনি রূপ্যতে । যথা নিখামবদ্যোগোহপি নিরূপিতব্যঃ ।
উভাবপোতৌ বুদ্ধিবোগশকবাচৌ জ্ঞেয়ো । দদ্যাম বুদ্ধাব্যাগ' ত' সেন মানুশাস্তি চে' ইতি ।
'দুরেণ শ্রবরং কশ্ব বুদ্ধিবোগাক্ষনঞ্জর ইতি চোক্তে . অথ নিচ গণশরণকর্তৃনাদিভক্তিযোগস্ত মাহার্মা-
মাহ নেহিতি । ইহ ভক্তিযোগ' অতিক্রমে আশ্রমমাত্রে কৃতংপ্যশ্চ ভক্তিযোগস্ত নাশো নাশ্চ । ততঃ
প্রত্যবর্শ্চ ন শ্রাং । যথা কর্পর্যোগ আশ্রমং কৃতা কর্পর্যনুষ্ঠিতবতঃ কর্পর্যশপ্রত্যবায়ো শ্রাতাং
ইতি ভাবঃ । নমু তর্হি তত্র ভক্তানুষ্ঠাতুঃ কামশ্চ সমুচিতভক্তাকরণাং ভক্তিফলস্ত নৈব শ্রাং ভজাহ
ক'মिति । অস্ত ধর্মশ্চ স্বল্পমপি আবল্লসক্রে যা কিবিন্মাত্রী ভক্তিরহুৎ সানীত্যর্থঃ মহতো ভয়াং
সংসারায় হারত এব । বস্মান সক্র'শ্রবণাং পুরুষোহপি বিনুচ্যেতে সংসাবাদিত্যাশ্রবণাং ১ অজা-
দিত্যাং হী ত্বা দর্শনাচ্চ । 'ন হ'রোপক্রমে ধ্বংসো মজ্জন্তো'জবাবপি । ময়া ব্যবসিতঃ সম্যক্
স্বি'প'দমাশিবাঃ ।' ইতি ক'দোভ্যো বাক্যম সহ অস্ত বাক্য'শ্রবণার্থমেব দৃশ্যত । কিন্তু তত্র-
স্বি'প'দমাশিবাং নহি ভগাত তং বস্ত্ত বদ্যেৎ ধ্বংসং ভবতী'ত হেতুরপশ্চস্ত . । স চেহপি হ'টব্যঃ । ন চ

निकामकर्म्मणोऽपि भगवदर्पणमहिमा निष्कर्णमेवेति वाच्यं । "नदर्पणं निश्चलं वा सार्थिकं" निष्कर्म्म उदिति" वाक्येन तत्र सार्थिकस्योक्तेः । ४० ।

किञ्च सर्वज्ञोऽपि बुद्धिः । तत्रैवागव्यविषयैः बुद्धिकंकुष्टः । इत्याह व्यवसायेति । ईह तत्रियोगे व्यवसायाद्विका निश्चयाद्विका बुद्धिरैकैव । मम श्रीमद् चक्रपदिष्टं भगवत्कीर्तनप्रणयणचरणपरिचरणार्थिकमेतदेव मम साधनमेतदेव मम साध्यमेतदेव मम जीवातुः साधनसाध्यदशयोक्त्यास्तमशक्यमेतदेव मे काम्यमेतदेव मे कार्यामेतदशुभं न मे कार्याः नापात्तिलवर्णीयं नप्रेक्षणीयं न ह्यमस्तु दुःखं वास्तु संसाधो नशुभं वा न नशुभं तत्र मम कापि न कतिरितोवः निश्चयाद्विका बुद्धिरैकैव तत्रैव सत्त्वेन । यदुक्तं "ततो भजेत मां भक्त्या शक्नोति च निश्चयः" इति ततोऽशुभं नैव बुद्धिरैकैव इति वदति वदति वासां ताः । तथाह कर्म्मयोगे कामानामानत्या-वृत्तयोऽनन्ताः । तन्साधनानां कर्म्मणामानत्यां तच्छाया अपानत्याः । तत्रैव ज्ञानयोगे प्रथममस्तुः कवणशुद्धार्थं निकामकर्म्मणि बुद्धिस्तुतस्तस्मिन् सुक्ते सति कर्म्मसंश्रान्से बुद्धिः । तदा ज्ञाने बुद्धिः ज्ञानवैकल्यात्तार्थं भक्त्यै बुद्धिः । 'ज्ञानं मयि संश्रान्सेदिति' भगवदुक्तेर्ज्ञानसंश्रान्से च बुद्धिरिति बुद्धयोऽनन्ताः । कर्म्मज्ञानतन्तीनामवशानुष्ठेयत्वात् तत्रैवाप्या अपानत्याः । ४१ ।

तन्मादव्यवसायिनः सकामकर्म्मणस्तुतिमत्ता इत्याह वामिमामिति । पुष्पिताः वाचः पुष्पिता-विषलतामिवापात्ततो रमणयाः प्रवदन्ति प्रकर्षेण सर्वतः प्रकृष्टा इत्येव वेदवागिति ये वदन्ति तेषां उवा वाचा अपस्तः चेतसाक व्यवसायाद्विका बुद्धिर् विधीयते इति तृतीयेनाश्रयः । तेषु तत्रा असत्त्वात् सा तेषु नोपदिशत इत्यर्थः । किमिति ते तथा वदन्ति यतोऽविपश्चितो मुर्खाः तत्र हेतुः—वेदेषु येषुर्वादाः—अक्याः वै चातुर्न्नाश्रयजिनः शुकृतं भवति । अपामसोम मयुता अहम इत्याद्याः अशुदीश्वरतद्वः नास्तीति प्रजन्तिः । ४२ ।

ते कीदृशां वाचं प्रवदन्ति ? जन्मकर्म्मफलप्रदाग्निनीं भोगैर्धर्वागतिः प्रति ये क्रियाविशेषास्तान् वदन्ति तथा तत्रा लाति ददाति प्रतिपादयतीति तां । ४३ ।

तत्रैव भोगैर्धर्वायोः प्रसक्तानां तत्रा पुष्पिता वाचा अपस्तः आकृष्टं चेतो येषां ते तथा तेषां समाधिच्छिन्नकाग्र्यं परमेश्वरैकोशुद्धं तस्मिन् निश्चयाद्विका बुद्धिर् विधीयते । कर्म्मकर्त्तारि प्रयोगे नोपपन्नं इति वामिचरणाः । ४४ ।

इह चतुर्वर्गसाधनेभ्यः सर्वेभ्यो विरज्य केवलं भक्तियोगमेवाश्रयः चेत्याह त्रैलोक्येति । त्रैलोक्याद्विष्णुगार्थिकाः कर्म्मज्ञानाद्याः प्रकाशेन विवरा येषां ते त्रैलोक्याविवरा वेदाः चार्थे व्याकृतं एतत्तु बुद्ध्या वपुदेषा भवतीति श्रान्सेनोक्तं । निश्चयं बुद्धिरैकैव नशुभं देवे परा भक्ति-यथा देवे तत्रा गुणावित्यादि श्रुतः पकराजान्शुभतः । गीतोपनिषद् गोपनीयतापहा-द्यापनिषदस्तु निष्कर्णाः शक्तिमपि विवरीकूर्कमेव वेदोक्तत्वाभावे अज्ञेयप्रामाण्यमेव श्राव । उक्तं वेदोक्ता ये त्रैलोक्यमया ज्ञानकर्म्मविधयः तेषु एव निर्गतो भवति न कुरु । वेदु वेदोक्ता भक्तिविधयः तांस्तु सर्वैधेवाश्रयिष्ठ । उक्तं ताने "श्रुतिस्मृतिपुराणादिपकराजविधिं विना ।"

ঐকান্তিকী হর্বেত্কিনংপাতায়ৈব কল্যাতে ইতি যোবো দুর্কার এব। তেন সঙ্গণাণাং গুণাতীতা-
 নামপি .বদানাং বিবধানৈঃ গুণা নিরৈঃ গুণাশ্চ। তত্র হুত্ব নিরৈঃ গুণেণা ভব। নিগুণরা মদুত্কাব
 ত্রিগুণান্নকৈত্যঃ তেষ্যো নিব্ক্রাস্তো ভব তত এব নিরল্লঃ গুণমরমানাপমানাদিবাঁহিতঃ। তত-
 এব নিতৈঃ সত্বৈঃ প্রাণিতিম স্তজ্জৈবেব সহ তিষ্ঠতীতি তথা সঃ। নিত্যং সত্বগুণহো ভবেতি
 ব্যাখ্যাযাং নিরৈঃ গুণেণা ভবেতি ব্যাখ্যায়াং বিরোধঃ স্তাৎ। অল্লক্রাস্তো যোগঃ লক্স বকণং
 কেমস্তপ্রহিতঃ। মন্তুক্ৰিসাখাদবশাদেব তযোবননুসকানাৎ। 'যোগাক্ষয়ং বহামাহং' ইতি
 শুক্রবৎসলেন মথৈব উদ্ভাববহনাং। আশ্ববান্ মদন্তবুদ্ধিবুতঃ। অএ নিগুণগুণা-ত্রৈঃ গুণাবো-
 বিবেচনং, বহুত্বমেকাদশে—'মদর্পণং নিফলং বা সাত্বিকং নিফলকর্ষ তৎ। রাজসং ফলসকরং
 হিংসাপ্রারাদিতামসং। নিফলং ভেতি নৈমিত্তিকং নিফলকর্ষকলাকাঙ্ক্ষায়াহতামতার্থঃ। কৈবল্যং
 সাত্বিকং জ্ঞানং রজো বৈ কল্পিতং বৎ। প্রাকৃতং তামসং জ্ঞানং মারুতং নিগুণং স্মৃতং। বনস্ত
 সাত্বিকো বাসো গ্রামো রাজস উচ্যতে। তামসং দুঃসদনং মল্লিকৈতস্ত নিগুণং। সাত্বিকং কারকোহ
 সঙ্গী রাগাকো রাজসঃ স্মৃতঃ। তামসং স্মৃতিবিব্রটো নিগুণো মদপাশয়ঃ। সাত্বিক্যাদ্যাদিকী প্রজ্ঞা
 কর্ষপ্রজ্ঞা তু রাজসী। তামস্যধর্মে বা প্রজ্ঞা মৎসেবাধাশ্চ নিগুণা। পথ্যং পুতমনায়স্তং আহার্যং
 সাত্বিকং স্মৃতং। রাজসং চেত্সির প্রেষ্ঠং তামসং চাতুর্দশাশ্চিঃ। চকারান্নরিবদস্ত নিগুণমিতি
 স্বামিচরণানাং ব্যাখ্যানম্। সাত্বিকং স্ববমাশ্বোখং বিষরোখস্ত রাজসং। তামসং মোহ-ধেনোখং
 নিগুণং মদপাশয়ং। ইত্যন্তেন গ্রহেন ত্রৈঃ গুণাবস্তুনাপি প্রদর্শ্য নিগুণস্য বহুত্বস্য সম্যং নিরৈঃ গুণাতা
 সিদ্ধার্থং নিগুণৈব তল্যা স্বপ্নিন্ কথঞ্চিৎ স্থিতস্য ত্রৈঃ গুণস্য নিজ যোহপ্যুক্তস্তদনন্তরম্ব যথা—
 জরাঃ দেশস্তথা কালো জ্ঞানং কর্ষ চ কাবকঃ। প্রজ্ঞাবহা কৃতিনিষ্ঠা ত্রৈঃ গুণ্যঃ সন্ধ এব হি। সর্কে
 গুণমবা ভাবাঃ পুত্রবাব্যক্তধিষ্ঠিতাঃ। দৃষ্টং স্ফটমমুখ্যাং বুদ্ধ্যা বা পুত্রবধস্ত। এতাঃ সংস্কৃত্যঃ
 পুংসো গুণকর্ষনিবন্ধনাঃ। যেনেমে নিষ্কিতাঃ সৌম্য গুণা জীবে ন চিত্তজাঃ। ভক্তিযোগেন
 মল্লিকো মদ্যাবার প্রপদ্যতে ইতি। তন্মাত্তৈব্যেব নিগুণরা ত্রৈঃ গুণ্যজরো নান্যথা। অত্রাপ্যগ্রে
 কথং চৈতাংজীন্ গুণানতির্ততে ইতিপ্রথে বক্ষ্যতে। মাৎ যোহক্যভিচাবেণ ভক্তিযোগেন সেবতে।
 সগুণান্ সমতীতৈত্যান্ ব্রহ্মভূমার কল্যত ইতি স্বামিচরণানাং ব্যাখ্যা চ। চকারোহত্রাবধারণার্থঃ।
 যামেব পরমেশ্বরমব্যভিচাবেণ ভক্তিযোগেন যঃ সেবত ইত্যেবা। ৪০।

হুত্ব কিং বক্তব্যং নিভাসস্য নিগুণস্য ভক্তিযোগস্য মাহাশ্বাং যস্যোবারস্তনমাত্রৈহপি নিাপপ্রত্যকারো
 ন স্তঃ। পরমাত্রেণাপি কৃতার্থতা ইত্যেকাদশেহপ্যুক্তবারাপি বক্ষ্যতে। ন হ্যক্লোপকমে ধ্বংসো
 মদর্পণস্যোক্তবাবপি। ময়া ব্যবসিতঃ সম্যং নিগুণত্বাদনাশিবঃ ইতি ॥ কিন্তু সকামো ভক্তিযোগো-
 হপি ব্যবসারান্নিকা বুদ্ধিশকেনোচ্যতে ইতি দৃষ্টাস্তেন সাধযতি যাবানিতি। উদপানে ইতি জাত্যা
 এককটনং উদপানেষু কুপেষু যাবানর্থ ইতি। কশ্চিৎ কুপঃ শৌচকর্ষার্থকঃ কশ্চিৎ দন্তধাবনার্থকঃ
 কশ্চিৎ শ্রমণার্থকঃ কশ্চিৎ কেশাদিমাঙ্কনার্থকঃ কশ্চিৎ স্নানার্থকঃ কশ্চিৎ পানার্থকঃ ইত্যেবং
 সর্কিতঃ সর্কেবুদ্ধপানেষু যাবানর্থ ইত্যেবাবস্তি প্রয়োজনানীত্যর্থঃ। সংস্কৃতোদকে মহাজলাশয়ে সর্বো-
 পদেষুপি ভাবাবেবার্থঃ। ভক্তিযোগমিব শৌচাদিকর্ষসিদ্ধিঃ কিঞ্চ তন্তংকুপেষু পুণক পুণক

পরিষ্করণশ্রমেণ সরোবরে তু তু বিম্বব । তথা কৃপেণ বিবসজলেম সরোবরে তু চরসজলেনৈবেতাপি
বিশেষো দৃষ্টবাঃ । এবং সর্কস্ব বেদেষু তত্ত্বদেবতারামেন যাবস্তোহর্থাস্তাবস্ত একস্ত ভগবৎ
আরাধনেন বিজানতো বিজ্ঞান । ব্রাহ্মণশ্চেতি ব্রহ্মবেদং বেদীতি ব্রাহ্মণস্তস্ত বিজানতঃ । বেদস্ত-
দেষুপি বেদতাংপন্যঃ ভক্তিঃ বিশেষতো জ্ঞানতঃ । যথা বিদীয়ম্বে,—“ব্রহ্মবর্চসকামস্ত যজ্ঞেত
ব্রহ্মণস্পতিং । ইন্দ্রমিন্দ্রিকামস্ত প্রজাকামঃ প্রজাপতন । দেবীং মাভাস্ত শ্রীকাম ইত্যাদ্বাদ্ধা
অকামঃ সর্ককামো বা মোক্ষকাম উদ্যমধীঃ । তীবেণ ভক্তিবোগেন যজ্ঞেত পুরুষং পরং” ইতি ।
মেঘাচ্চমিশস্ত সৌবিকিবগস্ত তীব্রতমব ভক্তিবোগস্ত জ্ঞানকশ্চামিশ্রতঃ তীব্রতং জ্ঞেয়ং । অত্র
বহস্যো দেবেভে । বহুকামসিদ্ধিবিচি সর্কণা বহুবক্তিবঃমব । একস্তাস্তপবত এব সর্ককামসিদ্ধি
সিতাংশে নকবু কৃদাদেকা কৃদমব বিবয়সাদগুণাজ্জ্ঞেয়ং । ৭৩ ।

এবমেবমর্কুনঃ সপ্রিয়সং লক্ষ্যকৃত্য জ্ঞানভক্তিকর্মেগোনাচিপাস্তর্ভগবান জ্ঞানভক্তি-
যোগো ষপাচ। তয়োর্জ্ঞানস্বানধিকাব নিম্না নিকামকর্মাযাগমাহ কর্মেতি । মা যলোঘিতি ফলা-
কাঙ্ক্ষণাংপি অতাস্তাশ্চক্চিচি ভবন্তি । তত্র প্রাগঃ শুক্চিহ ইতি ময। জ্ঞাত্বাচাসে ইতি ভাবঃ ।
মনু কর্মাণি কৃত্ব ফলমবগং ভবিষ্যতোবেতি তত্রাহ । মা কশ্চফলহেতুত্বঃ ফলকামনয়া হি কশ্চ-
কুর্কন ফলস্ত হেতুকংপাসকে। ভবতি । তত্র তাদৃশে মা ভবিষ্যতীর্মাধীকৃত ইত্যর্থঃ । অকর্মাণি
স্বধর্মাকরণে বিকর্মাণি পাপে বা সঙ্গস্তব মাস্ত কিত্ত দেব এবাস্ত ইতি পুনরপাশীদীষত ইতি ।
অত্রাগ্রিমাধ্যায়ে—“যামি শ্রণেব বাকোন বুদ্ধিঃ মোহসেব মে” ইত্যর্কুনোক্তিদর্শনাদত্রাপাথে
পূর্বোন্তরবাকানাং অসত্যবিকারিতর্নাণীবসঙ্গতিঃ বিবৎসিত ইত্য জ্ঞেয়ং । কিত্ত তদাজ্জায়াং
সাবপাদৌ বগাহঃ তিষ্ঠামি তথা তমপি মনাজ্জায়াং তিষ্ঠতি কুমার্জুনযোদনোহনুলাপোহবমত্র
ত্ৰইব : । ৪৭ ।

নিকামকর্মাণঃ প্রকাবঃ শিক্যতি যোগস্থ ইতি । তেন জযাজস্বোস্তল্যাবুদ্ধিঃ সন্ সংগ্রামমেব
স্বধর্মঃ কুর্ষিতি ভাবঃ । অযং নিকামকর্মযোগ এব জ্ঞানযোগেণ পরিণমতীতি । জ্ঞানযোগোপ্যেবং
পূর্বোন্তরস্বার্থতাংপযাতো জ্ঞেয় । ৪৮ ।

সকামকর্ম নিব্বতি দুঃখংগতি । অপরমতিনিকুয়েঃ কামাঃ কর্মা । বুদ্ধিযোগাৎ পরমেশ্বরার্পিভ
নিকামকর্মযোগাৎ । বুদ্ধৌ নিকামকর্মণেব, বুদ্ধিবোগো নিকামকর্মযোগী । ৪৯ ।

যোগায উক্তলক্ষণায । যুগ্মায ঘটয় । যতঃ কর্মসু ঃকামনিকামেবু মধো যোগএব উদাসীনস্বেন
কর্মা করণমেব । কে। শনং নৈপুণ্যমিত্যর্থঃ । ৫০ । ৫১ ।

এবং পরমেশ্বরার্পিভনিকামকর্মাভ্যাসাৎ তব যোগো ভবিষ্যতীত্যাহ যদেতি । তব বুদ্ধিরস্ব-
করণং মোহকলিলং মোহকপং গহনং বিশেষতোহতিশয়েন তরিষ্যতি তদা শ্রোতব্যস্ত শ্রোতব্যোধর্ষেবু
প্রকৃত্ত প্রভেৎপার্থেবু নিরুৎসবং প্রাপ্তসি । অসম্ভাবনা বিপরীতভাবনাবোনর্ভুত্বাৎ কিং যে
পাত্ৰোপদেশবাক্যস্বরণেণ ? সাত্ততঃ যে সাধনেষেব প্রতিফলম্ সফলধোচিত ইতি মন্ত্রসে
ইতি ভাবঃ । ৫২ ।

तत्र च कृतिषु नाना शैलीक वैदिकार्थश्रवणेषु विप्रतिपत्त्या असंयुक्ता विवर्तिते वावत् । तत्र हेतुः निश्चला तेषु तेष्वर्थेषु च सितुः विमुनीकृतार्थः । किञ्च समाधौ यावत्तथावे वक्ष्यमाण लक्षणे भ्रमना श्रेयवती । तदा योगमपवोकानुभवगाप्या जीवमुक्त इत्यर्थः । १७ ।

समाधावचनावृत्तिविति श्रद्धा तद्वता योगिना लक्षणं पुच्छति स्थितप्रज्ञश्चो ॥ १८ ॥ स्थिता स्थिवा अचला प्रज्ञा वृत्तिवित्तोत् । क। भाषा भाषात अनर्थति भावालक्षणं किं लक्षणमित्यर्थः । कान्द- लक्ष समाधिस्थ इति समाधौ शान्तोक्ति अकार्यः । एवञ्च स्थितप्रज्ञ इति समाधिस्थ इति जीवमुक्तस्य सम्प्रदायः । किं प्रत्यावर्तते सुप्रदुःखमानापमानयोः स्तुतिनिन्दयोः श्रेयश्चैवयोर्वा समुप- स्थितयोः किं प्रत्यावर्तते । अत्रैव श्रद्धा वा किं वेदितव्यार्थः । किमासीत् तद्विद्विद्याणां वाञ्छ- विषयेषु चलनाभावः कौटुभः । अत्र च किं तेषु चलनं वा कौटुभमिति । १९ ।

चतुर्णां प्रणानां कमोऽनुवमाह । प्रज्ञातर्हि वाचदवायसमाप्तिं सकृन्निधि कश्चिन्नपार्थे यत्र किञ्चान्नापि नातिशय इत्यर्थः । आनागतमिति वामान मनाश्रवणं न पानताप योऽता दर्शिता । यदि ते आश्रयार्थाः सुखदा तान्शुद्धमणकोवन वाहवोक्तवदि । अतः । तत्र हेतुः आश्रयि प्रत्यावृत्ते मनसि प्राप्ता व आश्रय आनन्दरूपस्तुन दुष्टे । अत्र च - यदा सन्ने- प्रमुक्त्येव कामा येषु श्रद्धा स्थिताः । अथ यतोऽपि यतो भवतः प्रज्ञानः । २० ।

किं प्रत्यावर्तेतान्शु उक्तवमाह दुःखेविति श्रद्धा । अत्र च - अत्रापि स्यात् श्रद्धा बोगादिवाध्यायिकेषु, सर्पकावाद्याखितेवाधिभौतिकेषु, अविदाः प्रत्यावृत्तिः । अविदेविकेषु उप- स्थितेषु विग्रहनाः प्रारब्धं दुःखमिदं मयावच्छं शोकवामि । अत्र च - केनचित् पुत्रे सन् अष्टकं कृत्वा अ दुःखे उद्विजत इत्यर्थः । अत्र च - सुखविनिश्चयान् एवानुवृत्तं लक्षणं सुखिणा गमः । इतिमास्तु- श्रेयलक्षणवाञ्छु कपटा सुखिणा पारुच ता अत्र एवोचते इति भावः । एवम् अत्रापि स्थितेषु विगत- स्पृह इति प्रारब्धमिदं शोकादिभिः सुखतं स्पष्टं कर्तव्यं तत्र सुखस्यैवार्थितमिदं सुखिणा- गमामवेति भावः । अत्र च - अत्रैव स्पष्टीकृत्य दर्शयति । - वाचा विगतता शौगादनुवृत्तिः तत्र च । वीतं श्रद्धं शोकादेता वाऽदिभ्यः वीतं क्रोधं अत्रैव सुखं वदन्तु न श्रद्धा स । यथैवादि श्रद्धातु देव्याः पार्थ प्रार्थितं श्रद्धादिकं शार्वर्षलराजाय न श्रद्धं नापि तत्र कोपोऽदुर्दिति । २६ ।

अनतिशयः सोपाधिनेहृष्टः दयापुत्राग्निकपाधिवीषया श्रद्धास्तु तित्ठेदव । तत्र च प्रसिद्धं लंगान्नाजनादिभ्यः अपविचरणं सुखं प्राप्य अस्तुमनादरणं मुष्टिप्रहारदिकञ्च प्राप्यक्रमेण नाति- मन्नाति न प्रसंसति । अत्र च - धार्मिकः पवमत्संसर्वा सुखी भवति न ज्ञातः । अत्र च - पापास्तु नवके पनेति नातिशयः । तत्र च - अतिश्रिता समाधिं प्रति स्थिता, अतिश्रिता उच्यते इत्यर्थः । २९ ।

किमासीत् तद्विद्विद्याणां वदेति । ईल्लियावृत्त्याः शकादिभ्यः ईल्लियाणि शोत्रादीनि संग्रहत् । आधीरानां ईल्लियाणां वाग्भिसयेन चलनं निश्चिन्तास्तुवेव निश्चलत्तयास्थापनः स्थितप्रज्ञस्तान- स्थितार्थः । तत्र च - अत्रैव मुक्तान्नादीनि यथा आश्रयेव वेदक्या स्थापयति । ३८ ।

यस्य मुक्त्यापुपवान्ता शोकादिभ्यः ईल्लियाणां विषयेषु चलनं सत्त्वेऽद्वैत विषया इति ।

বসবজ্জ' রসো রাগঃ অভিলাষন্তঃ বর্জযত্না অভিলাষন্ত বিষয়েষু ন নিবর্তত ইত্যর্থঃ । অস্ত স্থিতপ্রজ্ঞস্ত
তু পবং পরমান্নানং দৃষ্ট্য়া বিষয়যভিলাষো নিবর্তত ইতি ন লক্ষণব্যভিচারঃ । আত্মসাক্ষ্যংকার
সমর্থস্ত তু সাধকত্বমেব নতু সিদ্ধত্বমিতি ভাবঃ । ৫৯ ।

সাধকাবস্থায়াক্ত বহুএব মহান ন হি স্প্রিয়ানি পরাবর্জয়িতুং সর্কধাশক্তিরিত্যাহ যতত ইতি প্রমা-
ধিনী প্রমথনশীলানি ক্রোভকবার্ণিতার্থঃ । ৬০ ।

মৎপবে মন্তুক্ত ইতি মন্তুক্তিঃ বিনা নৈবেল্লিযজয় ইত্যগ্রিমগ্রহেতুপি সর্কত্র দ্রষ্টব্যং যতুক্তমুক্তবেন : -
'প্রাণশঃ পুওরীকাক যুঞ্জাতা গোগিনো মন । বিষ'দন্যাসমাধানান্মনো নিগ্রহকধিতাঃ । অথাৎ আনন্দ-
দুঃ পদাযুজ' হ'নাশযেবল্লিতি । বশে হীতি স্থিতপ্রজ্ঞশ্চেল্লিযানি বশীকৃতানি তবন্তীতি সাধকা-
ধিশেষ উক্তঃ । ৬১ ।

স্থিতপ্রজ্ঞস্ত মনাবশীকাবএব বাহেল্লিযবশীকারকাবণঃ সর্কধা মনাবশীকাবাস্তাবে তু বৎ-
শাবৎ শণু ইত্যাহ ধায়তইতি । সজ্জঃ আসক্তিঃ আসক্ত্যা চ তেষধিকঃ কামোহভিলাষঃ কামাচ্চ
কেনাচৎ প্রতিহতাৎ কোধঃ ক্রোধাৎ সংমোহঃ কার্ধ্যাকাযাবিবেকাভাবঃ । তস্মাচ্চ শাস্ত্রোপদিষ্ট
স্বার্থস্ত স্মৃতিনাশঃ তস্মাচ্চ বুদ্ধেঃ সন্যাসায়ন্ত নাশঃ ততঃ প্রণশ্চতি সংসাবকূপে পততি । ৬২।৬৩ ।

মানসবিষয়গ্রহণাভাবে সতি স্ববশৈবিল্লিযবিষয়গ্রহণেহপি ন দোষ ইতি বদন্ স্থিতপ্রজ্ঞো
ব্রজ্জেত কিং ইত্যস্যোত্তরমাহ বাগেতি । বিধেযো বচনে স্থিত আত্মা মনো যন্ত সঃ । বিধেযো
বিনয়গ্রাহী বচনে স্থিত আশ্রব । বশঃ প্রণেযো নিভৃতবিনীতপ্রনৃত্যঃ সমা ইত্যমরঃ । প্রসাদ-
মধিগচ্ছতীতোতাদৃশস্তাধিকারিণো বিষয়গ্রহণমপি ন দোষ ইতি কিং বক্তব্যং প্রত্যুত শুণ এবেতি ।
স্থিতপ্রজ্ঞস্ত বিষয়তাগম্বীকারাবেব আসনব্রজনে তে উভে অপি তন্ত ভদ্রে ইতি ভাবঃ বুদ্ধিঃ
পযাবতিষ্ঠতে সর্কতোস্তাবেন স্বাস্তীঃ প্রতি স্থিরীভবতীতি বিষয়গ্রহণাভাবাদপি সমুচিতবিষয়-
গ্রহণং তন্ত স্মপমিতি ভাবঃ । প্রসন্নচেতস ইতি চিত্তপ্রসাদো ভক্ত্যেবেতি জ্ঞেযং । তথা বিনা তু
ন চিত্তপ্রসাদ ইত্য প্রথমক্কে এব প্রপঞ্চিতং । কৃতবেদান্তশাস্ত্রস্তাপি ব্যাসস্তাপ্রসন্নচিত্তস্য শ্রীনার-
দোপদিষ্টেযা ভক্ত্যেব চিত্তপ্রসাদদৃষ্টেঃ । ৬৪।৬৫ ।

উক্তমর্থঃ বাতিরেকমুৎপন্ন দৃঢ়যতি নাস্তীতি । অযুক্তস্যাবশীকৃতমনসো বুদ্ধিবাস্তবিস্বধিনী প্রজ্ঞা
নাস্তি । অযুক্তস্ত তাদৃশপ্রজ্ঞারহিতস্য ভাবনা পবমেধরধ্যানক । অভাবযতঃ অকৃতধ্যানস্ত
শাস্তিবিবযোপরামো নাস্তি । অশাস্তস্ত হুধং আত্মানন্দো ন । ৬৬ ।

অযুক্তস্ত বুদ্ধিনাপ্তীতাপপাদযতি । ইল্লিযাণাং স্বববিববেষু চরতাং মধ্যে বন্যন একমিল্লিয
অনুবিধীয়তে পুংসা সর্কল্লিযানুবর্তিঃ ক্রিয়তে তদেব মনঃ অস্য প্রজ্ঞাং বুদ্ধিং হরতি । বধাস্তসি
নীরম্মাণাং নাবং প্রতিকূশো বাযু : । ৬৭ ।

যস্য নিগৃহীতমনঃ হে মহাবাহো ইতি বধা শক্রন্ নিগৃহীতম্ তথা মনোহপি নিগৃহাণেতি
ভাবঃ । ৬৮ ।

द्विप्रशब्दं तूच्यतेऽसिद्ध-एव-सर्वेन्द्रियनिग्रह इत्याह, इति । 'द्विबुद्धिर्' विविधा भवति आत्मप्रवणा विवरप्रवणा च । तत्र सा-द्विप्रवणा, बुद्धिः सा सर्वभूतानां निशा । निशायाः किं किं स्यादिति तस्यां स्वप्ने जनाः यथा न जानन्ति तथैवात्मप्रवणबुद्धौ प्राप्यामानं वस्तु सर्वभूतानि न जानन्ति । किञ्च तस्यां स्वप्ने द्विप्रशब्दो जागर्ति नतु, स्वप्नतः प्रवणबुद्धिनिष्ठमानसः साक्षादनुभवति । वस्यां विवरप्रवणायां बुद्धौ भूतानि जाग्रति तस्मिन् विवरप्रवणोऽप्येवमोहादिकं साक्षादनुभवति नतु तत्र स्वप्नि । सा मुनेः द्विप्रशब्दा निशा तस्मिन् किमपि नास्त्यनुभवतीत्यर्थः किञ्च पश्यातः । सांसारिकाणां स्वप्नद्वेषप्रदानं विषयान् तत्रोदासीन्येनावलोकयतः स्वभोग्यान् विषयानपि यथोचि तं निर्लेपमाददानश्चेत्यर्थः । ७९ ।

विवरग्रहणे क्लेशराहित्यमेव निर्लेपतेत्याह आपूर्व्यामानमिति । यथा वर्षासु इतस्ततो नादेरा आपः समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशः आ देवदपि आपूर्व्यामाणः तावतीतिरप्यस्तिः पूरयितुं न शक्यः अचलप्रतिष्ठः अनतिक्रान्तमर्ष्यादः तद्वदेव कामा विषया वः प्रविशन्ति भोग्यान्वेनायास्ति ।

यथा अपां प्रवेशे अप्रवेशे वा समुद्रो न कमपि विषेवमापद्यते एवमेव यः कामानां भोगे अत्रोगे च क्लेशरहित एव स्यात् स द्विप्रशब्दः । शान्तिः ज्ञानं । ९० ।

कश्चित् कामेषु विषयान् नैव तान् भुङ्क्ते इत्याह विहायेति निरहंकारो निर्मम इति देह दैहिकेषु हस्तं नमताशुभः । ९१ ।

उपसंहरति एवेति । ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका । अस्तकाले मुद्रासमवेहपि किं पुनर्वावाल्यां । ९२ ।

ज्ञानं कर्म च विस्पर्ष्टं अस्पर्ष्टं भक्तिमुक्तवान् ।

अतएवायमध्यायः श्रीगीतासूत्रमुच्यते ॥

इति सारार्थवर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।

श्रीगीतासु द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

निकाममर्षिणां कर्मः तृतीयोऽयं सङ्गतः ।

काम-क्रेष-जिगीषायां विवेकोऽपि प्रदर्शयते ॥

পূর্নদাকোষু জ্ঞানযোগীকর্মানকামযোগাচ্চ নিষ্টৈশ্চৈবাপ্যকশ্চ গুণাভীভূতলিঙ্গযোগশ্চ উৎকর্ষ-
 মা কল্যা তত্রৈব পৌঃস্বক্যমতিবাগ্য়ন্ স্বধর্মে সঃগ্রামে প্রবর্তকঃ ভগবন্তঃ সগ্যাভ্যাবনোপালভতে
 জাঘসী শ্রেষ্ঠা বুদ্ধির্ন্যবসাযাঙ্কিকা গুণাভীভূতা ভক্তিরিত্যর্থঃ । যোগে বুদ্ধকপে কর্মাণি কিং নিয়ো-
 জয়সি প্রবর্তয়সি । হে জনাৰ্দ্ধন, জনান্ দজনান যাজ্ঞবা পীডযসীত্যর্থঃ । ন চ ত্বাক্সা কেদাপ্যন্যাথা
 কর্ত্ব শক্যত ইত্যাহ হে কেশব, কেং ত্রক্ষা ঈশো মহাদেবঃ তানপি কথমে বশীকরোমি । ১ ।

ভো বশস্ত অর্জুন । সত্যং গুণাভীভূতা ভক্তিঃ সর্বোৎকৃষ্টেব কিন্তু সা দাদৃচ্ছিক মদেকান্তিক
 মহাভক্তকুপৈকলভায়াং পুরুষোদ্ধমসাধা ন ভবতি । অতএব নিষ্টৈশ্চৈবো গুণাভীভূতা মদ-
 ভক্ত্যা হং নিষ্টৈশ্চৈবো ভূত ইত্যাদীর্কাদ এব দত্তঃ । স চ যদা কলিম্যতি তদা তাদৃশ দাদৃচ্ছিকৈ-
 কাঙ্ক্ষিকভক্তকুপয়া প্রাপ্যমপি লপস্তসে । সাম্প্রতন্তু কর্মাণ্যেবাধিকানন্তে ইতি মযোক্তংনবেতি
 চেৎ সত্যং তর্হি কঠোর নিশ্চিতা কথং ন ত্রাষে কিমিতি সঃসহঃসঃকো মাং কিপসীত্যাহ ব্যামিশ্রেণেতি
 বিশেষত আসম্যক ভবা মিশ্রণ-নানাবিধার্থমিলনং যত্র শেন ব্যাক্যন মে বুদ্ধিং মোহয়সি । তথাহি
 “কর্মাণ্যেবাধিকার”স্ত ইত্যুক্ত্যপি “বুদ্ধিবুদ্ধো জহা গীঃ টেভে তন শুভুস্ত । তস্মাদযোগায় বুদ্ধ্যাব-
 যোগঃ কর্মানু কৌশলমিতি ।” সিদ্ধাসিদ্ধ্যাঃ সন্না ভূত সমঃ যোগ উচ্যতে । যোগশব্দবাচ্যং
 জ্ঞানমপি ব্রবীমি । যদা তে মোহকলিলমিত্যনেন জ্ঞানং কেবলমপি ব্রবীষি । কিঞ্চাত্রেব শব্দেন
 ত্বনব্যাক্যন্ত বস্তুর্তো নাস্তি নানার্থমিশ্রিতত্বং নাপি কুপালোন্তব ময়োহনেচ্ছা, নাপি মম ভক্তদর্শী-
 নভিজ্ঞহ, কিন্তু স্পষ্টীকৃত্তা এব তব কথনমুচিতমিতি ভাবঃ । অযং গূঢ়াহভিপ্রাযঃ - বাগ্য়সাং কর্মাণঃ
 সকালাং সাহিক-কর্ম শ্রেষ্ঠং তস্মাদপি জ্ঞানং শ্রেষ্ঠং তচ্চ সাহিকমেব । নিষ্টগুণাভক্তিশ্চ তস্মাদতি-
 শ্রেষ্ঠেব । তন সা যদি নমি ন সন্তবেদিত ক্রাধ, তদা সাহিক-জ্ঞানমেবৈকং মামুপদিশ । শুভ এব
 ভূঃখময়াং সংসারবন্ধনামুক্তো ভবেয়মিতি । ২ ।

অঃক্রান্তবং যদি ময়া পবম্পবনিরপেক্ষাবেব মোক্ষসাধনংহেন কর্মযোগজ্ঞানযোগাবুক্তৌ সাতাং তদা
 তদেবং বদ নিশ্চিতা ইতি হংপ্রয়ো দটতে । ময়া তু কর্মনিষ্ঠা-জ্ঞাননিষ্ঠাবদেন যদেবিধামুক্তং তৎখলু
 পূর্নদাস্তবদণাভেদাসেব । ন তু বস্তুর্তো মোক্ষ-প্রচারিকারী হেদনিত্যাহ লোক ইতি স্বাত্মাং .
 স্বিবিধা বিঃপ্রকারা নিষ্ঠা নিষ্ঠবা স্থিতিমর্বাদা ইত্যর্থঃ । পুরা প্রোক্তা পূর্নদাধাবে কথিতা ।
 তামেবাহ সাংপানাং সাংগাং জ্ঞানং তত্ত্বতাং । তেবাং শ্চাক্ষুঃকরণদেন জ্ঞানভূমিকানিষ্ঠা-
 না জ্ঞানযোগেন নিষ্ঠা তেনেব মথাদা স্থাপিতা । অত্র লোকে তে জ্ঞানিহেইনৈব ব্যাপিতা ইত্যর্থঃ ।
 চানি সন্নাপি সংসমা যুক্ত আসীত মৎপব ইত্যাদিনা । তথা শুদ্ধাক্ষুঃকরণতাবেন জ্ঞানভূমিকাম-
 ধিনোতঃসমর্থম্ভাং যোগিনাং তদারোহণার্থমুপায়ত্বাং কর্মযোগেন মদর্পিতনিষ্ঠাকর্মণা নিষ্ঠা-
 মথাদা স্থাপিতা । তে খলু কর্মিহেইনৈব ব্যাপিতা ইত্যর্থঃ । ধর্ম্যাক্সি বুদ্ধাং শ্রেষোহন্তং কত্রিয়স্ত
 ন বিদ্যতে । ইত্যাদিনা । ~~.....~~ নামমাত্রেণৈব হৈবিধ্যং । বস্তুর্তন্তু কর্মিণ
 এব কর্মিতিঃ শুদ্ধচিত্তা জ্ঞানিনো ভবন্তি জ্ঞানিন এব ভক্ত্যা মুক্ত ইতি মথাক্যসমুদ্যার্থ ইতি
 ভাবঃ । ৩ ।

চিহ্নাশুদ্ধভাবে জ্ঞানানুৎপত্তিমাহ মেতি । শাস্ত্রীকর্মাণামসারভাদনশুভান্যারেকর্মাং জ্ঞানং

প্রাপ্নোতি ন চাত্ত্বচিত্তঃ সংক্ৰাসনাং শাস্ত্রীয়কৰ্মভাগাৎ । ৪ ।

কিন্তু অশুদ্ধচিত্তঃ কৃতসংক্ৰাসঃ শাস্ত্রীয়ং কৰ্ম পবিত্রাজ্ঞা বাবহাবিকৈ কৰ্মণি নিমজ্জতীতাহ নহীতি । নহু সংক্ৰাস এব তস্ত বৈদিক-লৌকিককৰ্মপ্রকৃতিবিরোধী তত্রাহ কাষাত ইতি । অবশঃ স্নাত্ত্বঃ । ৪ ।

নহু তাদৃশোহপি সংক্ৰাসী কশ্চিৎ কশ্চিদিন্দ্রিযব্যাপাবশুল্পো মুহুরিতাক্ষা দৃষ্টতে তত্রাহ কৰ্ম-
শ্রিযাণি । বাকপাণ্যাদীনি নিগৃহ্য যো মনসা ধ্যানচ্ছলেন বিষয়ান্ শ্রবন্নাস্তে স মিথ্যাচারো
দাষ্টিকঃ । ৬ ।

এতদ্বিপরীতঃ শাস্ত্রীয়কৰ্মকৰ্তা গৃহস্থস্ত গেষ্ট ইত্যাহ যদ্বিত্তি । কৰ্মযোগঃ শাস্ত্রবিহিতঃ ।
অসক্তোহকলাকাক্ষী বিশিবাতে । অসম্ভাবিতপ্রসাদেভেন জ্ঞানানষ্ঠাদপি পুণ্যবিধিগু ইতি
শ্রীভান্মানুজাচাৰ্য্যচরণাঃ । ৭ ।

তন্মাতঃ নিমত্তং নিত্যং সক্ষ্যোপমানাদি, অকল্মণঃ কুৰ্মসংক্ৰাসাৎ সকাশাৎ ভাযঃ শ্রেষ্ঠং । সংস্কৃত
সৰ্ককৰ্মগন্তব শরীরনির্কীৰ্ত্তাহোহপি ন সিধেৎ । ৮ ।

নহু তর্হি কৰ্মণা বধ্যতে জন্মবিত্তিশ্রুতঃ কৰ্মণি বৃত্তে বদ্যে স্তাদিহিত চেন্ন । পবামশ্ববর্পিতং কৰ্ম
ন বন্ধকমিত্যাহ বধ্যার্থাদিতি । বিষ্ণুর্পিতো নিকামো ধর্ম এব যন্ত উচ্যেত । তদর্থং বৎকর্ম
ততোহস্তজৈব অন্নং লোকঃ কৰ্মবন্ধনঃ কৰ্মণা বধ্যমানো ভবতি । তন্মাৎ স্বং তদর্থং তাদৃশ ধর্ম-
সিদ্ধার্থং কৰ্ম সমাচর । নহু বিষ্ণুর্পিতোহপি ধর্মঃ কামনামুদ্दिष्ट বৎশেৎ বন্ধকো ভবতোব
ইত্যাহ । মুক্তসঙ্গঃ কলাকাক্ষাবহিতঃ । এবমেবোক্তবং প্রত্যপি শ্রীভগবত্বাক্তঃ—'বধ্যমান
বন্ধন বন্ধেরনাশা, কাম উদ্ধব । ন যতি স্বর্গনবকো মদ্রশ্রুৎ ন সমাচবেৎ । অস্মিন্ নোকে বদমানঃ
বধ্যমানোহনঘঃ স'চঃ । জ্ঞান, বিলক্ষমা'প্রাতীতি ।" । ৯ ।

তদেব অশুদ্ধচিত্তো নিকামঃ কশ্চৈব কুশ্যাৎ ন তু সন্ন্যানঃ ইত্যাভুৎ । ইদানীং যদি চ নিধামাহপি
ভবিতুং ন শকুয়াৎ তন্ম স কামমপি ধর্মঃ বিষ্ণুর্পিতঃ কুশ্যাৎ ন তু কুর্শ্বভাগামিত্যাহ সহতি সপুত্রি ।
যজ্ঞেন সহিতাঃ সহযজ্ঞা, বোপসজ্ঞনশ্রুতি সহস্তাদেশাভাবঃ । পুবা বিষ্ণুর্পিতধর্মকারিণীঃ প্রভাঃ
শৃষ্টা ব্রহ্মা উবাচ অনেন ধর্মেণ প্রসবিষাধ্বং প্রসবো বৃদ্ধিঃ উত্তরোত্তরামতিবৃদ্ধিঃ লভধ্বামিতার্থ ।
তাসাং স কামমত্মভিলক্ষাহ এব যজ্ঞো ব ইষ্টকামযুক্ত অভীষ্টভোগপ্রদোহস্তিতার্থঃ ।

কর্মানষ্টকামপ্রদো যজ্ঞো ভবেত্তত্রাহ দেবানিতি । অনেন যজ্ঞেন দেবান্ ভাবয়ত ভাববৎ
কুরত । ভাবঃ ক্রীতিশুদ যুক্তান্ কুরত ঐশ্বর্যত ইত্যর্থঃ । তে দেবা অপি বঃ ঐশ্বর্যত । ১১ ।

এতদেব স্পষ্টীকরন কল্মাকরণে দোষমাহ ইষ্টানিতি । তৈদন্তান্ বৃষ্টাদিঘারেণানাদীন্
উৎপাদ্ত ইত্যর্থঃ । এভ্যা দেবেভ্যঃ পকমহাবজ্ঞাদিত্তিরদধা যো ভুঙ্জে স তু চৌর এব । ১২ ।

বিশ্বেদেবাদি যজ্ঞাবশিষ্টমন্নং যেহমস্মি তে সপুত্রসন্তাংসঃ সর্কং প্যাপৈমুচ্যাস্ত । পকনূনাস্ত
সুভ্রাজাঃ — "কণ্ডনী পেশণী চণী কণ্ডনী চ মাঙ্গনী" ইত্যাদি ইত্যর্থঃ তাত্ঃ স্বর্গং ন বিলক্ষিতা" । ১৩ ।

জগদেকপ্রবাহহেতুভাদপি কুর্যাদেবেত্যাহ । অন্নাদ ভুতানি প্রাণিনো ভবন্তীতি ভুতা-
নাং হেতুভবনঃ । অন্নাদেব শুকশোণিতব্যপেণ পরিণতাৎ প্রাণিশরীয়াসঙ্কে । তদ্ব্যবস্তং হেতুঃ পকন্তঃ

वृद्धिर्वावसिद्धः । उक्तं पञ्चमं चक्रवर्तम् । लोकोक्तं क्रुतो वाक्कावच समुचितवृष्टिप्रदमेवसिद्धः ।
 उक्तं पञ्चमं 'हृ' कर्म अर्हिव वसमानवापावाचकहां कर्म एव यज्जसिद्धः । उक्तं कर्मणे हेतु-
 त्रकं वेदः वेदात्तं विवकाशवादेव यज्जं प्राति वापांरात्पत्तेः उक्तं वेदं हेतुवक्तव्यं
 त्रकम् । त्रकं तत्र वेदात्पत्तेः तत्रात् नतिः — अत्र मत्ते कृतं निवसिद्धमत्तदुद्येदो यज्जुर्वदः
 सामवेदोत्पत्तिवम इति । उक्तं सर्वगतं सर्ववापकं यज्जं यजे प्रतिष्ठितमिति यजेन त्रकापि
 प्राप्यत इति भावः । अत्र यज्जपि काव, कावगतांनानात्ता वक्तव्याः । पदार्था उक्तान्तपि तेषु
 यदं यज्जएव विना न शक्यं । अत्र पञ्चमं । अत्रो प्राप्ताहतिः स्यात्प्राप्त्या-
 मुपतिष्ठति । आदिज्ञात्वात् नृष्टिर् एवम् उक्तं पञ्चमं । इति सूत्रः । १४।१५ ।

एतदननुष्ठानं प्रथमं चक्रवर्तम् एवमाह । चक्रं पूर्वापश्चाद्भागैः प्रवर्तितं । यज्ज्यां पञ्चमं
 पञ्चमदन्तं अत्रां पञ्चमं पञ्चमं पुनराह्वयं यज्ज्यां पञ्चमं चक्रं यो नाशुवर्तयति यज्ज्यानुष्ठानेन
 न परिवर्तयति न अनायुं प्राप्तायुः । को नरके न मज्जेति इति भावः । १६ ।

उक्तं निवसिद्धानामर्णं सकामोर्हपि कर्म बुधात्पदवत् । यज्जं लुक्कात्तु कवन्त्वात् ज्ञान
 त्रुमिकामाकर्तः स इति कामात् न कर्वातीतात् यद्वै च द्वाभ्याम् । आह्वयति आह्वयारामः
 यत आह्वयत्तु आह्वयानन्तानुष्ठानेन निरुक्तं । न आह्वयनि निरुक्तं वाह्वयिष्यभागेर्हपि किञ्चिन्निरुक्तो
 भवतु तत्र नैवताह आह्वयैव न तु बर्हिर्विषयभागे उक्तं काव्यां कर्तव्यत्वेन कर्म नास्ति । १७ ।

पञ्चमनामुष्ठितेन कर्म ॥ नार्थं न कर्म । अत्रुक्तं कश्चन पञ्चमं प्राप्तापि न । यज्ज्यादन्तं सर्व-
 भूतं यज्ज्यात्तुवाववावन्त्वात् । काश्चनपार्थाय स्वपञ्चमनायं वापाण्य आग्रयणेषो न भवति ।
 पुराणादिषु वापाण्यनन्देन उक्तं प्राप्तात् । यथा वासुदेव उक्तं उक्तिमुद्येदो नृणां । ज्ञान-
 वेनागदीपाणां नेह कश्चिद्वापाण्यः । इति । तथा यदप्राग्रयण्यः उक्तं प्राप्तात् हेतुरपा-
 त्तम् । इति प्राप्तात् प्राप्तापसर्गज्ञानविकार्यं दूष्यं । १८ ।

उक्तं ज्ञानत्रुमिकामाकर्तं नाशु यागता । कामाकर्तं तु मन्त्रिवेकवत्तुव नैवाधि-
 कारः । उक्तं कामाकर्तं व कुन्तितात् उक्तं प्राप्तात् । काव्यामवक्तु कर्तव्यत्वेन विहितं परं मोक्षं ।
 १९ ।

अत्र सदाचारं प्रमाणमिति कर्मणोः । यदि वा इत् आह्वयं ज्ञानाधिकारिणं मन्त्रसे तदपि
 लोके शिवाग्रहणार्थं कर्म व कुन्तितात् लोकोक्तिः । २० ।

लोकसंग्रहप्रकाशमेवैव यद्वदिति । २१ ।

अनाह्वयैव दृष्टान्त उक्तं प्राप्तात् । २२ ।

अनुवर्तते अनुवर्तयति । २३ ।

उक्तं प्राप्तात् प्राप्तापसर्गज्ञानविकार्यं दूष्यं । अत्रुक्तं कर्तव्यत्वेन विहितं परं मोक्षं । इति ।
 कर्ता प्राप्तात् एवमवमेव प्रजा हन्ता मन्त्रिणाः कुन्तितात् । २४ ।

उक्तं प्राप्तात् प्राप्तापसर्गज्ञानविकार्यं दूष्यं । अत्रुक्तं कर्तव्यत्वेन विहितं परं मोक्षं । इति । २५ ।

অনং কর্ণপ্রভিরাং হং কর্ণসংস্থাসং কুহ। জ্ঞানাত্মাসেনাহমিব কৃতানী ভাবতি বুদ্ধিভঙ্গং ন জন-
 বেৎ কর্ণগগ্নিনামকৃত্যাস্বঃকবণেঘন কর্ণবেবাসাত্শমহাং । কিন্তু স্বং কৃতানীভূতানান নিকামকষ্টেভ
 কুর্কি, ঠ কর্ণা গাব যোজয়েৎ কারয়েৎ । অহ কর্ণং সন্নাচরন্ স্বযামব দৃশাস্তী ভবেৎ । নমু “স্বয়ং
 নিঃশ্রেয়সং বিহাগ্রবক্তাক্ষায় কর্ণ হি । ন বাতি বোগানাহপলাং বাহ্মাতাহাপ ত্বিনকভমঃ ॥” ইতা-
 জিতবাক্যেইনৈর্গাধরুধ্যতে, সত্যং । তৎখলু শুক্র।পদেই কবিবয়ং হদস্ত জ্ঞানাপাদে কবিবয়মিতা-
 বিরোধঃ । জ্ঞানাত্মানং কর্ণগুণাধীনহাৎ ওজুংকৃত্য নিকামকর্মাধীনহাৎ । শুক্রস্তু সতঃ প্রাবলাৎ
 অন্তঃকরণগুণিকশাস্ত্রানপকড়াৎ । যদি শুক্রা প্রজ্ঞানুৎপাদযিতুঃ শক্রুযাং তদ। কর্ণনাং বুদ্ধিভেদ-
 মপি জনবেৎ শ্রুতী শ্রদ্ধাবতাং কর্ণানধিকাভাৎ । তাবৎ কর্ণা গ কৃত্যঃ ন নিকাদ্রত যাবতা ।
 অংকণাপ্রবণাদৌ বা শ্রদ্ধা যাবন্ন জাযতে । ইতি । ধ্যানান সংভ্রাজী যঃ সঙ্গান বা ভ্রাজৎ স চ
 সত্তমঃ । ই ত । সর্দধর্মান পবিত্রাত্য মাংমক ংবণং ব্রজতি । তাত্মা পবন্যং চবণাযুজং হরে
 উর্জয়গংকাংপ পংতত্তো যদি শুক্রা।দবচনভা হাও।ববেচনায়ং । ২৫ ।

নমু যদি বিদ্বানপি কর্ণ কুমা হুর্হি বিদ্বদবিদ্বাষাঃ কো বিশেষ উচ্যশব্দ ভাষাবিশেষঃ দশযতি
 একুতে পতি স্বাভ্যাং প্রকৃত্যস্ত গৈশ্ব গৈকাগৈবিন্ময়ঃ সন্নিহঃ সর্দধর্মান কিয়মাগানি যানি
 কর্ণানি তান্যাহমব কন্ত। কানামতি অবিদ্বান মন্ড। ২৭ ।

শুণকশ্রণো যৌ বিভাগে ভাষান্তঃ হেতুতি ১৭ । তত্র শুণবিভাগঃ সত্ববজস্তমাংসি । কর্ণ
 বিভাগঃ সত্বাদিকাধ্যাক্ষেপ। দেবগুণিকশ্রিযা । তযোস্তৎ স্বকং শুক্রস্তু শুণা দেবতা প্রযোড।।
 নাল্লিযাণি চক্রবাদীনি শুণেষ্ কপাদিব্ বসংযব বর্ত্ত্ব । অংক্র ন শুণং, নাপ শুণকাযাঃ । কোপি,
 নাপি শুণেষ্ শু।কাধ্যাক্ষে হেব কোপি মে শুক্র। ই ত মহা বিগা স্ত ন সঙ্কৃত । ২৮ ।

নমু যদি জীবা শুণেভো। শুণকাযোস্তাশ্চ শুণসভ্ হাত্তদ-ধন্যথিই কর্ণে বে বসযেষ্ সঙ্কস্তো
 হুশ্চহে তত্রাহ । একুতেঃ শুণৈঃ সংমূটান্তদাবনাৎ প্রাপ্তসংমোগঃ যথা। তৃতাবিষ্টা মনুষ্য আত্মানং
 তুতমেব মজ্জতে, তথৈব প্রকৃতিশুণাবিগাঃ জীবাঃ স্বান শুণানব মন্ড। জাতা শুণকশ্রু শুণ-
 কাধৌষ্ বিষয়েধু সঙ্কস্তে । তান্ বৃৎসবিদৌ মন্দমতীন কুৎসবিদ সঙ্কস্তে । ন বিচালয়েৎ স্বং
 শুণেভ্য, পূপগ্ তুতো জীবঃ নতু শুণ ইতি বিচারং প্রাপযিতুং ন যত্রাত । কিন্তু শুণাবেশনিবর্ত্তকং
 নিকামকষ্টেইব কারয়েৎ । নহি তুতাবিষ্টা মনুষ্যস্যঃ ন তুত । কিন্তু মনুষ্যএবতি শতকুছোপ্যপ-
 দেশেন স্বাস্থ্যমাপন্ততে কিন্তু উন্নিবর্ত্তকৌধর্মণিমস্তাদিপ্রযোগেইবোত ভাব। ২৯ ।

তন্মাহং মহি অধ্যাস্তেতসা আত্মনীভার্থঃ । এবমধ্যাস্তমবাধীশাধসমাসাৎ ততন্ত আত্মনি
 যচ্চেতস্তদধ্যাস্তেতশ্চেন আত্মনিষ্ঠেনেব চেতসা ন তু বিনয়নিষ্ঠেনেত্যর্থঃ । যসি কর্ণানি সংশ্রুত সমর্প্য
 নিরানীর্নিকামঃ নির্মমঃ সর্দত্ব মমতাপুচ্ছো যুধ্যত্ব । ৩০ ।

শুক্লতোপদেশে অবর্ডরিতুমাহ যে ম ইতি । ৩১.১-

বিপক্ষে দোষমাহ যে ত্বিতি ।

শুক্ল রাজ ইব তব পরমেশ্বরঃ । শুক্রশ্রুতিষ্ঠতঃ রাজকৃতাদিব শুক্রুতায়িগ্রহাৎ কিং ন বিস্ত্যতি,
 স্ততঃ । যে ঔষিপ্রিয়াণি চারয়ন্তে । শুক্র তে বিবেচিনোহাপ রাজঃ পরমেশ্বরস্ত চ গোপনা মত

হৃতিগাত্ৰে চ ক্রমেণ দৃশ্যন্তাঃ । ধূমেনাবৃত্তোহপি মলিনো বহ্নির্দীপ্যাদিলক্ষণং স্বকায়াস্ত কুরোতি । মলেনাবৃত্তো দর্পণস্ত স্বচ্ছতা ধ্বংস তিবোধানাৎ বিষগ্রহণং স্বকায়াং ন কবোতি স্বরূপতস্ত উপলভ্যতে । উল্লেন জ্বায়ুনা আবৃত্তো গন্ধস্ত স্বকার্য্যং কবচবর্ণাদিপ্রসারণং ন কুরোতি ন বা স্বরূপত উপলভ্যতে ইতি । এবং কামশ্রাগাত্ৰে পবমার্থস্মরণং করুণ শক্লোতি গাঢ়ত্বেন শব্দাতি । অতিগাঢ়ত্ব-চেতনামব স্তাদিদং জগদব । ৩৮ ।

কাম এব হি জীবশ্রাবিত্যা ইতাহ আবৃত্তমিতি । নিত্যবৈবিণ্য ইত্যাত্মাত্মসৌ সর্কপ্রকারবণ হস্তবা ইতি ভাবঃ । কামরূপণ কামাকাবেণাজ্ঞাননতর্থাৎ । চকাব ইবার্থ অনাল। মৃগা হবিষা পূবযিতুমণকাস্তপা কামোহপি ভোগানতর্থাৎ । যত্নক্ — ন জাতু কাম কামানামুপভোগন শামতি । হবিষা কৃকবাস্ত্রব ভূষ এবাভিবর্কিত ইতি ।" ৩৯ ।

কামৌ তিষ্ঠত্যাহ ইন্দ্রিয়ার্ণতি । অশ্র পৈণি কামশ্র অধিগন মহাদুর্গবাজধাস্তঃ শব্দাদবো বিবষাস্ত তস্ত বাজ্ঞা দেশা ইতি ভাবঃ । ৭০ তবিল্লিয়ার্ণতিঃ । বৈবিন জীব । ৪০ ।

বৈবিণ্যঃ খলু শ্রমে জিতে সতি বৈনৌ জীয়েত ইতি নেতিবতঃ কামশ্রাশ্রবষ ইন্দ্রিয়াদিন্ যথাশ্রবং দুর্জয়হাধিকাং । অত প্রথমপাপানি ইন্দ্রিয়ানি দুর্জয়াশ্রপি উত্ত্বাপক্ষয়া স্ত্রয়ানি প্রথম তে । জীযন্তামিত্যাহ তস্মাদিতি । ইন্দ্রিয়ানি নিশ্চ্যতি যন্তপি পরদীপবদ্রব্যাত্তপহরণে দুনি বাব মনা গচ্ছতাব তদপি তব তব নেণেশারকবচবর্ণাদীল্লিষয়াপাবস্তগণনাৎ ইন্দ্রিয়ানি ন গময ইত্যর্থাৎ । পাপ্মানমতুঃপ্রং কাম জহীতি ইন্দ্রিয়বাপাবস্তগণনমতিকালেন মনোপি কামাঘিচ্যুতং ভবতীতি ভাব । ৭১ ।

নচ প্রথমমব মনাবুদ্ধিজয় যতনীয়মণক্যাদিত্যাহ ইন্দ্রিয়ানি পবাণীতি । দশাদিগ্নিত্রযিত্তিবপি বীরৈর্দুর্জয়হাদতিবলত্বেন শেঠান তর্থাৎ । ইন্দ্রিয়গভাঃ সকাশাদপি প্রবলহাস্তন পব স্বপ্ত পধিল্লিষেবপি নাপ্তমদবহাদিতি ভাব । মনসঃ সকাশাদপি পবা প্রবলা বুদ্ধিবিজ্ঞানরূপা । সুষুপ্তৌ মনশ্রপি নষ্টে তস্তা সামান্ত্যাকাবাধা অনন্ববহাদিতি ভাবঃ । তস্তাবুদ্ধঃ সকাশাদপি পবতো বলাধিকোন যো বর্ভতে তস্তামপি জ্ঞানাভা সন নষ্টাযা সত্যাং যো বিবাজতে ইত্যর্থাৎ । স তু প্রসিক্তো জীবায়ী কামশ্র জেতা । তেন বস্ততঃ সর্কতোহপাতিপ্রবলেন জীবায়না ইন্দ্রিয়াদীন বিজিত্য কামো বিজেতু শকা এবতি নানাসংভাবনা কর্ণোতি ভাবঃ । ৪২ ।

উপনশ্রতি এবমিতি । বুদ্ধঃ পব জীবায়ানং বুদ্ধা সর্কোপাধিত্তাঃ পূণগুভূত জাধা আয়না ধেনৈব আয়ান শং সশ্রভা নিশ্চাং কহা দুরাগদং দুর্জয়মপি কাম জহি নাশয । ৪৩ ।

অধ্যায়েষহ্মিন্ সাধনশ্র নিফামশ্চৈব করুণ

প্রাধান্যম

ইতি সার

তৃতীয়ঃ খলু শীতান্ন সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

चतुर्थोध्यायः ।

तुर्ये स्वाविर्भावहेतौर्निर्गत्यः जन्मकर्मणोः ।
स्वश्रोत्रं ब्रह्मवज्रादिज्ञानोः कर्षप्रपञ्चनम् ॥

अध्यायस्यावनोक्तं निधामकर्मसाधां ज्ञानाभागे श्लोति ईमिति । १।२ ।

त्वां प्रातोवात्तु प्रोक्तं हेतुः शक्तेः दास सथा चेति भावश्च अशुद्धकाटीनः प्रतोवावक्तव्य-
हे हेतुः वत्तमिति । ३ ।

उक्तमथमसद्वदं पृच्छति । अपवः ईदानीन्तनः । पवः पुवातनः । अतः कथमेतत् प्रतो-
वीति भावः । ४ ।

अवताराशुवेणोपदिष्टवानिनाभिप्रायणह बहूनांति । तव चेति वदा यदैव ममावतावस्तदा
मंपार्षन्तात्तवाप विर्भावोत्तुदेवेतार्थः । वेद वेद्वि सर्वेष्ववदेन सर्वज्ञत्वात् । त्वं न वेध
मथैव शरीलासिद्धार्थं त्वज् ज्ञानाववणादिति भावः । अतएव हे पवश्च न, सम्पूतिक कुन्तीपुत्र इति-
मानमाज्ज्ञेनव पवान शक्रंस्तपयसि । ५ ।

शुभ्र जन्म प्रकारमाह । अज्ज्ञोऽपि जन्मवर्जिताहपि मन सप्तवामि देवमनुष्याति । गान्धि आ-
डवामि । ननु किमत्र चित्रं जीवोऽपि वस्तुतोऽज एव शूलं दहनाशानसुव जायत एव तत्राह अग्यवाञ्छा
अनशयरावः । किञ्च जीवश्च स्वदन्तिप्रवक्ष्यते । अज्ज्ञमेव आवच्छिन्नं न देहसंस्कारैव तत् जन्म-
वदः नम तू श्चत्वात् स्वदन्तिप्रवक्ष्यते अज्ज्ञं जन्मवत् इत्युक्तमपि स्वकर्मसंज्ञः । तत्र च्छिन्नात् चित्रं
अर्थात्मेव । अतः पुनः पापादिमते जीवस्यैव सदसदयानिभू न मे जन्माशङ्कामिताह । तूता-
नामीश्वरोऽपि मन कश्च पारतन्त्र्यावहितोऽपि भूत्वा इतिार्थः । ननु जीवोऽह लिङ्गशरीरेण स्वककेन
कर्मप्राप्त्या न देवा न देवान् प्राप्नोति । त्वं पवमेवैवो लिङ्गवहितः सकलकामकः कर्मकालादि
निवृत्ता । बहुयां मात श्रु तः सर्वजगद्रूपे । त्वसोव तदपि यन्निशेषत एवञ्चत्वात्पाहः सप्तवामीति
अत्रे तन्मते सर्वज्ञविशेषान् देहविशेषान् नित्यानेव लोके प्रकाशयितुं त्वं जन्म इत्यवगम्यते ।
अतः कथमिति प्रकृतिः स्वमधिष्ठायति । अत्र प्रकृतिशक्तेन यदि बहिवत्त्वा मावाशक्ति-
शक्त्या जन्मवत्त्वात् स्वमधिष्ठायति । अत्र प्रकृतिशक्तेन न विशेषोपलब्धिः । तन्नात्
सर्वज्ञप्रकृति विदुः स्वमधिष्ठायति । अत्र प्रकृतिशक्तेन स्वरूपमेवोच्यते । न
त्वं स्वरूपतूता मावाशक्तिः स्वरूपक तस्य सक्तिदानम् एव । अतः प्रकृतिशक्तिः प्रकृतिशक्ति
श्रीरामाशुजाचार्याचरणाः । प्रकृतिः स्वभावः स्वभावमधिष्ठाय स्वकपेन स्वमधिष्ठाय सप्तवामीति । इति
श्रीरामाशुजाचार्याचरणाः । प्रकृतिः स्वभावः सक्तिदानम् नैककर्म मावाः व्याख्येयमिति शक्ति

নিজ স্বকপমিত্যর্থঃ । স ভগবতঃ কপ্মিন প্রতিষ্ঠিতঃ স্বমহিমি ইতি শ্রুতে । স্বকপমধিষ্ঠায় স্বকপা-
 বাহুত এ স সম্ভবামি দেহদেহিভাবমন্তরেণ এব দেহিবদবাবহবামোতি শ্রীমধুসূদনসবশ্বতীপাদাঃ । নসু
 স্ববাবায়ান্ন অনধবমংস্যকুশ্মাদিস্বকপ এব ভবসি তর্হি তব পাচুর্ভবৎ স্বকপং পূর্কপ্রাচুভূত স্বক
 পা ং চ যুগপদেব কিং নোপসত্যস্বে তত্রাহ । আশ্বভূতা বা মাথা, তথা । স্বকপাববণ প্রকা
 শন কশ্ম চ যথা চিহ্নস্তিবৃত্তা যোগমাযষেত্যর্থঃ । তথা হি পূর্ককালাবত ং স্বকপাণ পূর্কমেব
 আশ্বত্যা বর্তমানস্বকপং প্রকাশ্য সন্তবামি । আশ্বমাযযা সম্যক প্রচাতজ্ঞানবলবীয়াদিশেষৈব
 ভবামোতি স্বামিচরণাঃ । আশ্বমাযযা আশ্বজ্ঞানেন । মারা বয়ুন জ্ঞানমিতি জ্ঞানপর্যাযোহব-
 মাযাশকঃ । তথাচাভিযুক্তপ্রযোগঃ । মাযযা সততং বেত্তি প্রাচীনানাং শুভাশুভামতি শ্রীরামানুজা
 চাখ্যচরণাঃ । মযি ভগবতি বাসুদেবে দেহদেহিভাবশূন্য ওক্রপেণ প্রতীতিঃ মাযামাত্রমিতি শ্রীমধু-
 সূদনসবশ্বতীপাদাঃ ॥ ৬ ॥

কদা সন্তবামি ইত্যপেক্ষাযামাহ যদেতি । ধম্মস্য গ্লানির্হানিধম্মস্য অভূতানং বৃদ্ধিান্তে স্বে
 সোচুমশক্লুবন তথাবৈপব ত্যং কল্পমিতি ভাবঃ । আশ্বানং দেহং স্বজামি নিতাসিদ্ধমেব তং সৃষ্টে
 মিব দশয়ামি মাযষেতি শ্রীমধুসূদনসবশ্বতীপাদাঃ ॥ ৭ ॥

নসু ভদন্তক্কা রাজর্ষযো ব্রহ্মধাযাহপি বা ধম্মহাগ্গধম্মবৃদ্ধী দুবীকর্জ্জু শক্লুবান্তাব এতাবদর্ধ-
 মেব কিং তবাবতাবেণ ইতি চেৎ সতাং । অন্তরপি অন্তরুধবং কশ্ম কর্জ্জু সম্ভবামোতাহ
 পরীতি । সাধুনাং পবিত্রাণায মদকান্তভক্তানাং মদগানাৎকণাশ্চুচিহ্নানাং বৈষয়গ্রক্লপং দুঃখং
 তয়াংত্রাণায । তথা দুকতাং মন্তুল্লোক দুঃখদাযিনাং মদশ্বেববধানাং বাবণ কংস কশ্মাদীনাং
 বিনাশায তথা ধম্মসংস্থাপনার্থায মদীযধানযজনপবিচর্যাসংকীর্তনলক্ষণং পরমবশ্মঃ মদশ্মঃ
 প্রবর্জ্জিহুঃ অগক্যং সম ক প্রফাবণ স্থাপিতুমিতথ । যুগ যুগ প্রতিযুগং প্রতিকল্পং বা । ন
 চৈবং দুঃখনিগ্রহকৃত্তা ভগবত্যা বেনমামাশক্ষনৌযং দুঃখানাংপি অশ্ববাণাং স্বকল্প কবধেন বিবিধ
 দুঃখ তফলান্নবকসহ প্রাপিতাৎ সংসাণাক্ত পবিত্রাণতন্তস্য স পু নিগাহাতপানুগ্রহ এব নির্গীতঃ । ৮ ।

উক্তলক্ষণং মনস্বনং তথা জন্মবন্তুরং মৎকশ্মশ্চ তদ্বতা তানমাংদণে । কৃতার্গং স্যাদিশাহ
 জন্মতি । দিবং অপ্রাকৃতমিত শ্রীরামানুজাচাচরণাঃ শ্রীমধুসূদনসবশ্বতীপাদাশ্চ । দিব মলা
 কিকমিতি স্বামিচরণাঃ । লোকানাং প্রকৃতিসৃষ্টহাৎ আলোকিকং শক্লুসাপাৎ ওস্থামবার্থাস্তবান
 পাভিপ্রেতঃ । অতএব অপাত্তবন্তন গুণাতীতবাদ্ভগবজ্জন্মকশ্মর্গা নিত স্বং । তচ্চ ভগবৎ
 সন্দভে ন বিন্ত তযস চ জন্ম কশ্ম বেত্যত্র শ্রোকে শ্রীজীব গোলগমিচরণৈকপপাদিৎ । যথা
 যুক্তা অনুপশন্নমাপ শ্রীশ্রুতিবাক্যাবদাৎক্যমেবদং মন্তব্যং । তব পিপ্পলাদিগাণাযাং পূকস
 বোধনী শ্রুতিঃ । একা দেবা নিতালীলানুরকে। শুভবর্গী শুভহৃদা
 কশ্মাণানি ত্যব শ্রীভাগবতাসু ত
 সার্বাযা শ্রী অশ্বিন্দ্রুণা জন্ম নিবামিত্যমিৎ
 নিতাহ মেব যো জানাতি নসু
 শুভতঃ ও তৎসদিতি নির্দেণ। একগাপ্তবিশং স্মৃতঃ ইত্যগ্রিমোক্তে শুভহৃদেন ব্রহ্মোক্তং । তস্য

ভাবস্তব্ধং তেন বন্ধনকপণেন গো বেত্তোত্যর্থঃ । স ব নানং দেহং তাত্ত্বা পুনর্জন্মনৈতি কিঞ্চ
 মামেবেতি । অত্র দেহং তাত্ত্বা ইত্যস্ম আধিক্যাদেং বাচকতে অ । ন দেহং তাত্ত্বা পুনর্জন্ম-
 নৈতি কিঞ্চ দেহমতাত্ত্বব মানেতি । মদীষ দিব্যত্মচেষ্টিতবাগাথ জ্ঞানেন বিধ্বস্তসমস্তমংসমাশয়ণ-
 বিবোধি পাপমা অগ্নিন্নেব জন্মানি মমাশ্রিত্য মদেক পথে নামেব প্রাপ্নোতি ইতি শ্রীবামানুজাচায়া-
 চরণাঃ ॥ ৯ ॥

ন কেবলমেক এব আধুনিকএন মজ্জমকর্ষণতত্ত্বজ্ঞানমাত্রণেব মাং প্রাপ্নোতি অপি তু প্রাকন্য
 অপি পূর্নপূর্নকল্পাং দীর্ঘম মম কন্মকর্ষণতত্ত্বজ্ঞানবন্তে । মাং আপনেব ইত্যত্র বীতৈতি । জ্ঞানং
 টিকুলক্ষণং মজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 যদ্বাজ্ঞানে মজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 তথাচ বামানুজভাষ্যধৃত্য শ্রুতি - ' তচ্চ ধীনাঃ পবিজানন্তি যোনিমিণি ।'
 ধীনাঃ ধ মম এব তস্ম যোনিং জন্মপকাবং জানন্তীত্যর্থঃ । বীতাত্ত্বতাং কৃমতপ্রজল্লিতম্ ক্রমব-
 বাগাত্মা যৈস্তন তেষ বাগঃ স্রীতিনা পি তেষো ভবং তানি তস কোথা মদভলানামিতার্থঃ । কৃত্য
 মন্থয় মজ্জমকর্ষণানুধানমননশবণকৌর্ভনাদিপ্রচুবাঃ । মদভাবং মবি প্রেমাং ॥ ১০ ॥

ননু ইদেকাস্তত্ত্বতাং কিল ইজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 প্রপন্নঃ জ্ঞানিপ্রভৃত্যঃ ইজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 প্রকাবেণ মাং প্রপদ্যন্তে ভজন্তে অহমপি তান্শেষ্টেনব প্রকাবেণ ভজামি ত নক্ষং দদামি অয়মর্থঃ ।
 যে মং পভো জ্জমকর্ষণী নিত্য এবতি মনসি কর্ষণে । স্তব্র লাবাং মব কৃতমানানকর্ষণে বাঃ মাং ভজন্তুঃ
 স্তবর্বাণ্ড অহমপি ঈধবতাং কর্ষমকর্ষণমুখ্যা কর্ষণমপি সমর্থাস্তবামপি জন্মকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব
 স্বপাধীকৃত্য তৈঃ সাক্ষাৎ এব যথাসমযমবগ্রবস্তদধানশ্চ তান্ প্রতিফলমস্তুগুহ্নেব তদভজনফলং
 প্রেমাণং মব দদামি । যে জ্ঞানিপ্রভৃত্যে মজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 প্রপদ্যন্তে অহমপি তান পুনঃ পুনর্ধবজন্মকর্ষণবতো মায়াপাশপতিতানেব কুর্ষণং তৎপ্রতিফলং
 জন্মমৃত্যুভুংখামব দদামি । যে তু মজ্জমকর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 জ্ঞানিনঃ স্বজ্ঞানসিদ্ধার্থং মাং পপদ্যন্ত তেষাং স্বদেহদ্বয়ভঙ্গমেবেচ্ছতাং মুমুক্শাং অনস্ববং ব্রহ্মানন্দ-
 মেব সংপাদয়ন্ ভজনকনমাং বিদ্যকজন্মমৃত্যুভুংখামং এব দদামি তস্মান্ন কেবলং মন্তুজা এব মাং
 প্রপদ্যন্তে অপি তু সর্কণং সর্কণমপি মনুষ্যাং জ্ঞানিনঃ কর্ষণং যোগিনশ্চ দেবতাস্তুরোপাসকশ্চ
 মম বস্তু অনুবর্তন্তে । মম সর্কণকপত্বাং জ্ঞানকশ্মাদিকং সর্কণং মামকমেব বস্তু ইতি ভাবঃ ॥ ১১ ॥

তত্রাপি মনুষ্যাব মব মা মনস্ত মম সাক্ষাদভূতমপি ভক্তিমাগং পবিহার শীত্রকলসাধকং কর্ষণবস্তু
 কৃষ্ণ ইতি । কর্ষণসিদ্ধিঃ স্বর্গাদিমযী ॥ ১২ ॥

ননু ভক্তিঃ কর্ষণং গাশ্বত্বতাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 প্রসক্তং তত্র নহি নহীত্যাহ চাত্ত্ববগামাত্ত্বমুভবকপমেব তপস্বন পূতা ইতি শ্রীবামানুজাচায়াচরণাঃ ।
 প্রধানাঃ ব্রাহ্মণাঃ স্তবা শমসমাদীনি কর্ষণাণি । রজঃসহপ্রাণী কত্রিযান্তেবাঃ শৌর্বাযুজাদীনি
 কর্ষণাণি তর্মরজ প্রধানাঃ বৈশ্বাস্তেবাঃ কুবিংগাবকাদীনি কর্ষণাণি । তমঃপ্রধানাঃ শূত্রান্তেবাঃ পশ্বিচ্যা-

যজ্ঞো বক্রমাণলক্ষণস্তদর্শং কৰ্মাচরতন্তং কৰ্ম প্রবিলীয়ন্তেঃ অকন্মতাবমাপচ্ছত ইত্যর্থঃ । ২৩ ।

যজ্ঞাচরত ইত্যুক্তং স যজ্ঞ এব কৌদৃশ ইত্যপেক্ষয়ামাহ ব্রহ্মেতি । অর্প্যতে অনেন ইত্যর্পণং । জুহাদি তদপি ব্রহ্মৈব অর্প্যমাণং হবিরপি ব্রহ্মৈব । ব্রহ্মাণ্যাবিতি হবনাধিকরণমগ্নিরপি ব্রহ্মৈব । ব্রহ্মাণেতি হবনকর্তাপি ব্রহ্মৈব । এবং বিবেকবতা পুংসা ব্রহ্মৈব গন্তব্যং প্রাপ্তব্যং নতু ফলাস্তরং । কুতঃ ব্রহ্মাস্ককং যৎকন্ম তত্রৈব সমাধিশ্চিত্তৈকাগ্র্যং যন্ত তেন । ২৪ ।

যজ্ঞাঃ পশু ভেদেনাত্মোহপি বহবো বর্তন্তে তাংস্বংশুণিত্যাহ দৈবমেবেত্যট্টিত্তিঃ । দেবা ইন্দ্রবক্রণা-
দয় ইজ্যন্তে যস্মিন্ তং দৈবমিতি । ইন্দ্রাদিষু ব্রহ্মবৃদ্ধিরাহিত্যং দর্শিতং । সাম্য দেবতোচ্চ তুণ্ ।
যোগিনঃ কৰ্মুযোগিনঃ । অপরে জ্ঞানযোগিনস্ত ব্রহ্মপরমাত্মৈবাগ্নিস্তম্মিঃস্তংপদার্থে যজ্ঞং হবিঃ
স্থানীযং ত্বং পদার্থং জীবং যজ্ঞেন প্রণবরূপেণ মন্ত্ৰেনৈব জুহতি । অমমেব জ্ঞানযজ্ঞোহগ্রে স্তোষ্যতে ।
অত্র যজ্ঞং যজ্ঞেন ইতি শব্দৌ কৰ্মকরণসাধনৌ প্রথমাতিশযোক্ত্যা শুদ্ধজীবপ্রণবা বাহতুঃ ॥ ২৫ ॥

অঃস্ত নৈষ্ঠিকাঃ শ্রোত্রাদীনীন্দ্রিয়াণি, সংযমঃ সংযতং মন এব, অগ্রয়ন্তেযু জুহতি, শুদ্ধে মনসি
ইন্দ্রিয়াণি প্রবিলাপয়ন্তীত্যর্থঃ । অস্ত্রে ততো ন্যূনা ব্রহ্মচারিণঃ শব্দাদীন্ বিষয়ান্ ইন্দ্রিয়াগ্নিষু
ইন্দ্রিয়াণ্যেবাগ্রয়ন্তেযু জুহতি । শব্দাদীনীন্দ্রিয়েষু প্রবিলাপয়ন্তীত্যর্থঃ ॥ ২৬ ॥

অপরে শুদ্ধত্বং পদার্থবিজ্ঞাঃ । সর্বাণীন্দ্রিয়াণি তৎ কৰ্মাণি প্রবণদর্শনাদীনি চ । প্রাণকৰ্মাণি
দশপ্রাণাঃ । তৎকৰ্মাণি চ ; প্রাণস্য বহির্গমনং, অপানস্তাধোগমনং, সমানস্ত ভুক্তপীতাদীনাং
সমীকরণং, উদানস্যোচ্চেন ঘনং, ব্যানস্ত বিশ্বকনয়নং । —“উদগারে নাগ আখ্যাতঃ কুর্ম উন্নীলনে
শ্বতঃ । ক্রকরস্ত কুতি জ্ঞেয়ো দেবদত্তো বিজৃম্বণে । ন জহতি মৃতঞ্চাপি সর্বব্যাপী ধনঞ্জয়ঃ ॥”
ইত্যেবং দশপ্রাণাঃ তৎ কৰ্মাণি । আস্থানস্বং পদার্থস্ত সংযমঃ শুদ্ধিরেবাগ্নিস্তম্মিন্ জুহতি । মনো
বুদ্ধাদীন্দ্রিয়াণি দশপ্রাণাশ্চ প্রবিলাপয়ন্ত । একঃ প্রত্যগাত্মৈবাস্তি নাশ্চে মন আদয় ইতি
ভাবান্তীত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

ত্রবাদানমেব যজ্ঞো যেষাং তে ত্রব্যযজ্ঞাঃ । শুষ্কাঃ কৃচ্ছ চান্দ্রারণাদি এব যজ্ঞো যেষাং তে ত্রপো-
যজ্ঞাঃ । যোগোহষ্টাঙ্গ এব যজ্ঞো যেষাং তে যোগযজ্ঞাঃ । স্বাধ্যায়ো বেদস্ত পাঠঃ তদর্শস্ত জ্ঞানক
যজ্ঞো যেষাং তে । যতরো যতুপরাঃ ; সর্ক এতে সম্যক্ শিতং তীক্ষ্ণীকৃতং ত্রতং যেষাং তে ॥ ২৮ ॥

অপরে প্রাণায়ামনিষ্ঠাঃ । অপানে অধোবৃত্তৌ প্রাণঃ উর্ধ্ববৃত্তঃ জুহতি । পুরককালে প্রাণ-
মপানে নৈকী কুর্বন্তি । তথা রেচককালে অপানং প্রাণে জুহতি । কুস্তককালে প্রাণাপানরোপ্তী
কৃচ্ছা প্রাণায়ামপরায়ণা ভবন্তি । অপরে ইন্দ্রিয়জয়কামাঃ । নিরতাহারাঃ অন্নাহারাঃ । প্রাণেযু
ইন্দ্রিয়জয়কামানেষু প্রাণান্ ইন্দ্রিয়াণি জুহতি । ইন্দ্রিয়াণাং প্রাণাধীনবৃত্তিহাৎ
প্রাণদৌকসে

সর্কোহপ্যেতে যজ্ঞাবদঃ উক্তলক্ষণান্ ব্রহ্মৈব ব্রহ্মদানাঃ সন্তঃ । ব্রহ্মৈব ব্রহ্ম বাস্তি । অত্রানশু-
সংহিতং ফলমাহ যজ্ঞশিষ্টং যজ্ঞাবশিষ্টং বদমৃতং ভোগৈর্খ্যাসিদ্ধ্যাং তদভুঞ্জীত ইতি । তথা অশু-
সংহিতং ফলমাহ ব্রহ্মবাস্তীতি ॥

तदकरणे प्रत्यावावमाह नारमिति । अरमरुद्धो मनुष्यालोकोऽपि नास्ति कुतोऽहो
देवादिलोकस्तेन प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मणो वेदस्तु मुखेन वेदेन स्वमुखेनैव स्पष्टमुक्ता इत्यर्थः । कर्तृज्ञान बाह्यतः कायकर्तृजनितान् ॥ ७२ ॥
तेषुपि मध्ये ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति लक्षणमपि द्वयामयाद यज्ञात् ब्रह्माग्नाविताननोकः
ज्ञानवज्रः श्रेयान् । कुतः ज्ञाने सति सर्वं कर्म अधिनः अवार्थं संपविसम्पापते समाप्तीभवति ।
ज्ञानानन्तरं कर्म न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

तज्ज्ञानप्राप्तये प्रकावमाह तदिति । प्रणिपातन ज्ञानोपादयेषु श्रुतौ दण्डवन्मन्त्रावण
“उग्वन । कुतोऽहं मे संसारः कथं निवर्तिष्यते इति” परिपादन च सेवा तत्पविचर्याया च
तद्विज्ञानार्थं शुकमेवाभिगच्छेत् समिपानिः श्रोत्रियः वक्त्रनिष्ठश्चित् शक्तः ॥ ७४ ॥

ज्ञानस्तु कसमाह यज्ज्ञाद्येति सादृक्प्रतिः । यज्ज्ञानं देहादतिरिक्त एवास्ति लक्षणं ज्ञाना
एवं मोहमत्तःकरणधर्मं न प्रापन्नसि । येन च मोहविगमन साभाविकनिवासिद्वाज्ञानलाभात्
आशेषाणि हृतानि मनुष्यात्रियागादीनि आश्रयि जीवाश्रयि उपाधिष्वेन हितानि पृथक् ज्ञासि ।
अथो मयि पवमकावणे च काव्यात्वेन हितानि ज्ञासि ॥ ७५ ॥

ज्ञानस्तु माहात्म्यामाह अपिचेदिति । पापेताः पापकृताः अपि सकाशात् यद्युपातिशयन पाप-
कावी ह्यसि, तथापि अत्रैत्रावत् पापसङ्घे कथमन्तःकवणशुद्धिः ? तदभावे च कथं ज्ञानोत्पत्तिः ?
नापात्पन्नज्ञानस्तु तदुवाचावत् संभवेदताहत्र बाधा श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादानां । अपि
चेदिसंभावित्वात्प्रापणप्रदर्शनाथो निपातो यद्युपायमर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनाया-
द्युपेत्योच्यते इत्येवा ॥ ७६ ॥

शुद्धात्तःकरणश्रोत्रपन्नं ज्ञानं तु प्रारक्तशिरं कर्ममात्रं विनाशयतीति सदृशान्तमाह वपति ।
समिद्धः प्रकृतितः ॥ ७७ ॥

इह तपोयोगादियुक्तेषु मध्ये ज्ञानेन सदृशं पवित्रं नास्ति । तज्ज्ञानं न सर्वत्रलभ्यं, किञ्च
योगेन निष्कामकर्मयोगेन सम्यक् सिद्ध एव, ननुपरिपक्वः, सोऽपि कालेनैव, न तु सदृशः ।
आश्रयि श्रयिन् श्रयं प्राप्तुं विन्दति । न तु सम्यासग्रहणमात्रेणैवेति भावः ॥ ७८ ॥

तर्हि कीदृशः सन् कदा प्राप्नोतीत्यत आह । ब्रह्मा, निष्कामकर्मयोगेनैवास्तःकवणशुद्ध्यावज्ञानं
ज्ञादिति शान्तार्थे आश्रित्यावृद्धिस्तुष्टान एव । तत्पन्नदनुष्ठाननिष्ठः । तादृशोऽपि कदा संवतेन्द्रियः
ज्ञातदा परां शान्तिं संसार नाशः ॥ ७९ ॥

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीताधिकारिणमाह । अज्ञः पश्चादिवन्तः । अश्रद्धातः शान्तज्ञान-
वद्वेति नानावादिनाः पवम्परा विप्रतिपत्तिः दृष्ट्वा न कापि विवक्षतः ।

मन्मत्तं सिद्धान्नेति सन्नेहाक्रान्तसिद्धिः । तेषुपि ज्ञानं ज्ञानाश्रयानं त्रि-
नैकम् । हेतादृशस्तु तद्विपरीताधिकारिणमाह । अज्ञः पश्चादिवन्तः । अश्रद्धातः शान्तज्ञान-
वद्वेति नानावादिनाः पवम्परा विप्रतिपत्तिः दृष्ट्वा न कापि विवक्षतः ।

नैकम् । हेतादृशस्तु तद्विपरीताधिकारिणमाह । अज्ञः पश्चादिवन्तः । अश्रद्धातः शान्तज्ञान-
वद्वेति नानावादिनाः पवम्परा विप्रतिपत्तिः दृष्ट्वा न कापि विवक्षतः ।
तत्तत्त ज्ञानं ज्ञानान्तरं हिरसंशयः । संशयश्चेदज्ञानान्तरं अश्रद्धातः शान्तज्ञान-
वद्वेति नानावादिनाः पवम्परा विप्रतिपत्तिः ॥ ८१ ॥

उपसंहरति तन्मिति । इत्यं ज्ञानं संशयं हि सा योगं निर्याकर्मयोगं आतिष्ठ आतिष्ठ
उत्तिष्ठ युद्धं कर्तुमिति भावः । । ४२ ।

उक्तेषु मुक्त्युपायेषु ज्ञानमत्र प्रशस्यते ।
ज्ञानोपायस्तु कर्मैवेत्यध्यायार्थो निरूपितः
इति सारार्थवर्षिण्यां वर्षिण्यां भक्तचेतसां । ३ ।
गीताश्रयं चतुर्थो हि सङ्गतः सङ्गतः सतां ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

—*—

प्रोक्तं ज्ञानादपि श्रेष्ठं कर्म तद्वर्तमानिक्रये ।

तत्पदार्थश्च च ज्ञानं साम्याद्यु अपि पञ्चमे ॥

पूर्वाध्यायास्ते अतएव वाक्यव्ययैः विरोधमाशङ्कमानः पृच्छति संश्रुतमिति । योगसंश्रुतकर्माणां
ज्ञानसंश्रुतसंग्रहः । आशङ्क्यं न कर्माणि निवृत्तं धनञ्जय । इति वाक्येन च कर्मयोगेनोप-
पन्नज्ञानं कर्मसंज्ञानं क्रमे । तन्नादज्ञानसङ्गतं इत्यं ज्ञानासिनामनः । हिंसेनः संशयः । योग-
मातिष्ठोत्तिष्ठ भावः । इत्यनेन पुनश्चेव कर्मयोगकं क्रमे । न च कर्मसंज्ञानः कर्मयोगस्त-
एकैकैकैव सङ्गतः, इतिगतिवद्विकल्पकपदात् । तन्नात् ज्ञानिकर्मसंज्ञानं कृत्यात् कर्मयोगः
वा कृत्यादिति इदमिप्रायानवगतोऽहं पृच्छामि—एतयोर्मध्ये यदेकं श्रेयस्करं इतिनिश्चितं
तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

कर्मयोगो विधीयते इति ज्ञानिनः कर्मकवने न कोऽपि दोषः । प्रकृतं निर्याकर्मणा हिंसे-
शुद्धिदार्ढ्यात् ज्ञानादार्ढ्यमेव श्रावः । सम्यासिनास्तु कदाचित्चित्तं वैशुण्ये सति तदुपशान्तार्थः किं
प्रतिबन्धकं चित्तं वैशुण्यमेव विवर्णग्रहणे तु वाङ्मनस्यमेव श्राविति भावः । २ ।
न च सम्यासिनास्तु कदाचित्चित्तं वैशुण्यमेव विवर्णग्रहणे तु वाङ्मनस्यमेव श्राविति भावः । २ ।
न तु श्रुतिस्तुः कर्मा नित्यसम्यासात् हे महाशुभः इति बुद्धिमगरीं जेतुं स एव
महावीर इति भावः । ३ ॥

तन्नात् यत्तु एतयोर्विधि इदमपि वस्तुतो न घटते, विवैकचित्तकरोः पार्थक्याभावश्च दृष्ट्यात्

ইত্যাং সাংখ্যযোগাবিত্তি । সাংখ্যশর্কেন জ্ঞাননিষ্ঠাবাচিনা তদঙ্গঃ সন্ন্যাসো লক্ষ্যতে । সন্ন্যাস কন্মযোগো পৃথক্ স্বতন্ত্রাদিত্তি বালা বদন্তি, ন তু বিজ্ঞাঃ । জ্ঞেয়ঃ স নিত্যসন্ন্যাসীতি পূর্বেক্তেঃ । অত একমণীত্যাদি ॥ ৪ ॥

এতদেব স্পষ্টয়ন্তি যদিতি । সাংখ্যৈঃ সন্ন্যাসেন যোগের্নিষ্কামকন্মণা বহুবচনং গৌরবেণ । অতএব তদঙ্গঃ পৃথক্ কৃতমপি যো বিবেকেন একমেব পশ্যতি স পশ্যতি , চক্ষুশ্চান পশ্যতি ইত্যর্থঃ ॥ ৫ ॥

কিন্তু সমস্ত চিত্তশুদ্ধিমনিষ্কামব্রততো জ্ঞানিনঃ সন্ন্যাসো দুঃখদঃ কন্ম-যোগস্ত হৃদয় এবতি পূর্ব- ব্যঞ্জিতমর্থং স্পষ্টমেবাহ সন্ন্যাসস্বীতি । চিত্ত-বৈশিষ্ট্যেণ সতীতি শেষঃ । অযোগতঃ কন্মযোগাত্বাৎ চিত্ত-বৈশিষ্ট্যপ্রণামককন্মযোগস্য সন্ন্যাসিস্ত্বাত্বাৎ তজ্ঞানধিকারাদিত্যর্থঃ । সন্ন্যাসো দুঃখমেব প্রাপ্তুং ভবতি । তদুক্তং বার্তিককৃষ্টিঃ । প্রমাদিনো বহিষ্চিত্তাঃ পিণ্ডনাঃ কলহোৎসুকাঃ । সন্ন্যাসিনোহপি দৃশ্যন্তে দৈবসংদূষিতাশবাঃ ॥ ইতি শ্রুতিবপি ।—যদি ন সমুদ্ববন্তি যতযো হৃদি কামজটা ইতি । ভগবতাপি ।—যস্যঃ সংযতষডবর্ণ ইত্যাছাক্তং । তস্মাৎ যোগযুক্তঃ নিষ্কাম কন্ম বান্ মুনির্জ্ঞানী সন্ ব্রহ্ম শীঘ্রং প্রাপ্নোতি ॥ ৬ ॥

কৃতেনাপি কন্মণা জ্ঞানিনস্তস্য ন লেপ ইত্যাং যোগেতি যোগযুক্তো জ্ঞানী ত্রিবিধঃ ।—বিশুদ্ধাত্মা বিজিতবুদ্ধিবেকঃ, বিজিতাত্মা বিশুদ্ধচিত্তো দ্বিতীয়ঃ, জিতেল্লিম্বতৃতীয়ঃ । ইতি পূর্বপূর্বেষাং সাধনতাবতম্যাদুৎকর্ষঃ । এতাদৃশে গৃহস্থে তু সর্কেহপি জীবা অনুব্রজাস্তীত্যাং । সর্কেষামপি ভূতানাং আশ্রভূতঃ প্রেমাশ্রদীভূত আত্মা দেহো যস্য সঃ ॥ ৭ ॥

যেন কন্মণা লেপস্তঃ প্রকাবং শিক্কয়তি নৈবেতি । যুক্তঃ কন্মযোগী দর্শনাদানি কুর্কল্পপি ইল্লিযাঙ্গাল্লিযার্থেব বর্তন্তে ইতি ধাবয়ন্ বুদ্ধ্যা নিশ্চিনন্ নিবর্ত্তিমানঃ কিঞ্চিদপ্যহং নৈব করোমীতি মন্তেত । ৮ ॥

কিঞ্চ ব্রহ্মণি পরমেশ্ববে সযি কন্মাণি সমর্প্য সঙ্গং ত্যক্ত্বা সাভিমানোহপি কন্মাসক্তিং বিহায় যঃ কন্মাণি করোতি । পাপেনেভ্যুপলক্ষণং । সোহপি কন্মমাত্রৈণৈব ন লিপ্যতে ॥ ৯ ॥

কেবলৈরপি ঈল্লিযৈরিতি । ইল্লিয স্বাহেত্যাঙ্গিক হবিবাদ্যর্পণকালে, যদ্যপি মনঃ কাহপ্যান্ত্র তদপীত্যর্থঃ । আশ্রভূতযে মনঃ শুদ্ধার্থঃ ॥ ১০ ॥

কর্ষকবণে অনাসক্ত্যাসক্তীএব মোক্ষবন্ধহেতু ইত্যাং যুক্তো যোগী নিষ্কামকন্মীত্যর্থঃ । নৈষ্টিকীং নিষ্ঠাপ্রাপ্তাং শান্তিং মোক্ষমিত্যর্থঃ । অযুক্তঃ স কামকন্মীত্যর্থঃ । কামকারেণ কামপ্রবৃত্ত্যা ॥ ১১ ॥

অতোহুনাসক্তঃ কন্মাণি কুর্কল্পপি জ্ঞেয়ঃ স নিত্যসন্ন্যাসীতি পূর্বেক্তবৎ বস্ততঃ সন্ন্যাসী এবোচ্যতে ইত্যাং । সর্ক কন্মাণি মনসা সংস্রস্য কারাদিব্যাপারেণ বহিষ্কর্ত্তমপি বনী কিঞ্চিদপ্যহং হৃদয়াক্তে কৃত্ত নবদ্বারে পুরে পুরবদহং ভাবশূন্তে দেহে দেহী উৎপন্নজানো জীবঃ বস্ততঃ কর্ত্ত্বং নৈবাস্তীতি জানত্যাপি জানত্রি- ত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

নমু চ যদি জীবন্ত বস্ততঃ কর্ত্ত্বং নৈবাস্তি, তর্হি পবমেশ্বরশৃষ্টে জগতি সর্কত্র জীবন্ত কর্ত্ত্ব জ্ঞেয়াদিদশনাম্যন্তে পরমেশ্বরেণৈব বলাস্তন্ত কর্ত্ত্বাদিকং সৃষ্টং । তাসতি তস্মিন্ বৈষম্য

নৈর্ঘ্যে প্রসঙ্গে তত্র নহি মহীত্যাহ ন কর্তৃমিতি । নাপি তৎ কর্তব্যেণ কর্মাণ্যপি । ন চ কর্ম কলৈর্ভোগৈঃ সংযোগমপি । কিন্তু জীবস্য স্বভাবোহ্নাচ্চবিদ্যেব প্রবর্ততে । তৎ জীবং কর্তৃত্বা-
চ্চিমানমারোহণিতুমিতি ভাবঃ । ১৩ ।

বস্মাদসাধু সাধুকর্মাণাং ইষরো ন কারয়িতা, তস্মাদেব ন তস্ম পাপপুণ্যাভাগিহ্মিত্যাহ ।
নাদন্তে ন গুণ্যতি । কিন্তু তদীয়া খলু বা শক্তিরবিদ্যা সৈব জীবজ্ঞানমাবৃণোতীত্যাহ ।
অজ্ঞানেনাবিদ্যা । জ্ঞানং জীবস্ত স্বভাবিকং , তেন হেতুনা । ১৪ ।

যথা অবিদ্যা তস্ম জ্ঞানমাবৃণোতি, তথৈবাপরা তস্ম বিদ্যা শক্তিরবিদ্যাং বিনাশ্ত জ্ঞানং প্রকাশয়-
তীত্বার্থঃ । জ্ঞানেন বিদ্যাশক্ত্যা অজ্ঞানমবিদ্যাং তেষাং জীবানাং জ্ঞানমেব কর্তৃ, আদিতাবদিতি ।
আদিত্যপ্রভা যথা অন্ধকারং বিনাশ্ত ঘটপটাদিকং প্রকাশয়তি, তথৈব বিদ্যেবাবিদ্যাং বিনাশ্ত
তজীবনিষ্ঠ জ্ঞানং পরং অপ্ৰাকৃতং প্রকাশয়তি । তেন পরমেশ্বরো 'ন কর্মপি বধ্নাতি, নাপি
কর্মপি মোচয়তি । কিন্তু অজ্ঞানজ্ঞানে প্রকৃतेरेব ধর্মে ক্রমেণ বধ্নাতি মোচয়তি চ ; কর্তৃত্ব-
ভোক্তৃত্বতৎপ্রয়োজকত্বাদয়ো বন্ধক্যঃ ; অনাসক্তিশাস্ত্যাদয়োমোচকাস্ত প্রকৃतेरेব ধর্ম্যঃ ।
কিন্তু পরমেশ্বরশাস্ত্যামিত্তে এব প্রকৃতেস্তে তে ধর্ম্যা উদ্বুধ্যস্তে ইত্যেতদংশেনৈব তস্ম প্রয়োজকত্ব-
মিতি ন তস্ম বৈষম্য নৈর্ঘ্যে । ১৫ ।

কিন্তু বিদ্যা জীবাত্মজ্ঞানমেব প্রকাশয়তি, নতু পরমাশ্ৰজ্ঞানং, ভক্ত্যাহমেকর্য গ্রাহ ইতি
ভগবদ্বক্তেঃ । তস্মাৎ পরমাশ্ৰজ্ঞানার্থং জ্ঞানিভিরপি পুনর্কিংশেষতো ভক্তিঃ কার্যা ইত্যত আহ
তত্বুজ ইতি । তৎপদেন পূর্বপ্রক্রান্তো বিদুঃ পরামৃশ্বতে । তস্মিন্ পরমেশ্বর এব বুদ্ধির্বেবাং
তে, তস্মননপরা ইত্যর্থঃ । তদা গ্নানস্তস্মনস্বাস্তমেব ধ্যায়স্ত ইত্যর্থঃ । তস্মিষ্ঠাঃ "জ্ঞানঞ্চ মবি সংশ্রুসে-
দিতি" ভগবদ্বক্তেঃ । দেহাচ্ছতিরিক্তাশ্চজ্ঞানেহপি সাত্ত্বিকে নিষ্ঠাং পরিত্যজ্য তদেকনিষ্ঠাস্তৎ-
পরায়ণাস্তদীরশ্রবণকীর্তনপরায়ঃ । যদ্বক্ষ্যতে,— 'ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান যশ্চাস্মি তত্ত্বতঃ ।
ততো মাং তত্ত্বতো জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তমিতি" । জ্ঞাননিধুক্তকল্যাণাঃ জ্ঞানেন বিদ্যৈবেব পূর্বমেব
ধ্বস্তসমস্তাবিদ্যাঃ । ১৬ ।

ততচ্চ গুণাতীতানাং তেষাং গুণময়ে বস্তুমাত্র এব তারতম্যময়ং বিশেষমজ্জিযুক্ণাং সমবুদ্ধিরেব
শ্রাদিত্যাহ বিদ্যেতি । ব্রাহ্মণে গবি ইতি' সাত্ত্বিকজাতিত্বাৎ ইন্দ্ৰিণি মধ্যমে শুনি চ স্বপাকে চেতি
তামসজাতিত্বাদধমেহপি তত্র বিশেষাগ্রহণাৎ সমদর্শিনঃ পণ্ডিতাঃ গুণাতীতাঃ বিশেষাগ্রহণমেব সমং
গুণাতীতং ব্রহ্ম, তদ্দৃষ্টুং শীলং বেদাং তে ॥ ১৭ ॥

~~সংসারো জিতঃ পরাভূতঃ ॥ ১৮ ॥~~
~~ন গ্রহণোৎ ন প্রহস্যতি,~~
~~নোহিজেৎ নোহিজেৎ সাক্ষাৎ~~ নৈর্ঘ্যে নৈর্ঘ্যে নৈর্ঘ্যে নৈর্ঘ্যে । অসংযুতঃ হর্ষশোকা-
দীনাং অভিমাননিবন্ধনভেদে সংমোহমাত্রত্বাৎ স চ বাহুশ্বপে নৈর্ঘ্যে অসক্তাশ্চ অনাসক্তমনাঃ
তত্র হেতুঃ আশুনি জীবানি পরমাশ্ৰজ্ঞানং বিন্দতি সতি প্রাপ্তে বৎস্বৎ তৎ অন্ধরং স্বধং । স এব
অশ্রুতে প্রাপ্তোতি । নহি নিরস্তরমৃত্যুত্বাদিনে মৃত্তিকা রোচতে ইতি ভাবঃ ॥ ১৯২০ ॥

বিবেকবান্বেব বস্তুতো বিবন্ধুর্ধনৈব সম্ভবতীত্যাহ বে হীতি ॥ ২১ ॥

সংসারসিকৌ পত্তিতোহপ্যেব এব যোগী এব এব সুখীত্যাহ শক্লোতীতি ॥ ২২ ॥

বস্তু সংসারাতীতবস্তু তু ব্রহ্মানুভব এব সুখমিত্যাহ ব ইতি । অন্তরান্নন্তেব সুখং বস্তু সঃ ।
 বতোহন্তরান্নন্তেব রমতে, অতোহন্তরান্নন্তেব জ্যোতির্দৃষ্টিবস্তু সঃ ॥ ২৩ ॥

এবং বহব এব সাধনসিদ্ধা ভবন্তীত্যাহ লভন্ত ইতি ॥ ২৪ ॥

জ্ঞাত্বং পদার্থানাং অপ্রাপ্তপরমাত্মজ্ঞানানাং কিয়তা কালেন ব্রহ্মনির্কাণসুখং শ্রাদিত্যপেক্ষা-
 মাহ কামেতি । বতচেতসাং উপরতমনসাং ক্লীণলিঙ্গশরীরামিতি যাবৎ । অভিতঃ সর্বতো-
 ভাবেনৈব বর্ততে এবেতি ব্রহ্মনির্কাণে তু স্ত নৈবাতিবিলম্বঃ ইতি ভাবঃ ॥ ২৫ ॥

তদবধীশ্বরাপি তদনির্কাণকর্মণোগেনাস্তঃকরণ-শুদ্ধিঃ । ততো জ্ঞানং হং পদার্থবিষয়কং । তত
 স্তংপদার্থজ্ঞানার্থং শক্তিঃ । তদ্ব্যজ্ঞানেন গুণাতীতেন ব্রহ্মানুভব ইত্যুক্তং । ইদানীং নিষ্কাম-
 কর্মণোগেন শুদ্ধাস্তঃকরণশ্রাট্টাদিবোগং ব্রহ্মানুভবসাধনং জ্ঞানযোগাদপ্যুৎকৃষ্টেণ বঠাধ্যায়ে বক্তুং
 তৎসুত্ররূপং শ্লোকত্রয়মাহ স্পর্শানিতি । বাহ্য এব শব্দস্পর্শরূপরসগন্ধাঃ স্পর্শশব্দবাচ্যাঃ ।
 মনসি প্রবিষ্ট বে বর্তন্তে তান্ তন্মান্ননসঃ সকাশাৎ বহির্ভূতা বিবয়েন্ত্যে । মনঃ প্রত্যাহৃত্য ইত্যর্থঃ ।
 চক্ষুশ্চ ক্রবোরস্তরে মধ্যে কৃৎস্ন নেত্রয়োঃ সম্পূর্ণনিমীলনে নিদ্রয়া মনো লীয়তে উন্মীলনে বহিঃ প্রসরতি ।
 তদ্ব্যজ্ঞানমোষপরিহারার্থং অর্দ্ধনিমীলনে ক্রমধ্যে দৃষ্টিং নিধায় উচ্ছ্বাসনিবাসরূপেণ মাসিকরো-
 রভ্যস্তরে চরন্তৌ প্রাণাপানৌ উর্দ্ধাধোগতিনিরোধেন সমৌ কৃৎস্না ইত্যেতা বনীকৃতা ইন্দ্রিয়াদয়ো
 যেন সঃ ॥ ২৬।২৭ ॥

এবস্তু তস্ম যোগিনোহপি জ্ঞানিন ইব শুভ্রাথেন পরমাত্মজ্ঞানেনৈব মোক্ষ ইত্যাহ ভোক্তারমিতি ।
 বজ্ঞানাং কর্ণিকৃতানাং, তপসাক জ্ঞানিকৃতানাং, ভোক্তারং পালরিতারমিতি কর্ণিগাং জ্ঞানিনাং
 চোপাস্তং, সর্বলোকানাং মহেশ্বরং মহানিয়ন্তারং অন্তর্ধামিনং যোগিনামুপাস্তং, সর্বভূতানাং সুহৃদং
 কৃপয়া স্বভক্তদ্বারা স্বভক্ত্যুপদেশেন হিতকারিণমিতি ভক্তানাং উপাস্তাং মাং জ্ঞায়েতি সত্বগুণময়-
 জ্ঞানেন নিগূর্ণস্ত মমানুভবাসভবাং “ভক্ত্যাহমেকয়া গ্রাহ” ইতি মহুক্তেঃ । নিগূর্ণয়া ভক্ত্যেব
 যোগী যোপাস্তং পরমাত্মানং মাং অপরোকানুভব গোচরীকৃত্য শান্তিঃ মোক্ষমুচ্ছতি প্রাপ্নোতি ২৮।

নিষ্কামকর্মণা জ্ঞানী যোগী চাত্র বিমুচ্যতে ।

জ্ঞাত্বাত্মপরমাত্মানাবিত্যধ্যায়ার্থ ঈরিতঃ ॥

ইতি সারার্থবর্জিতঃ সর্বলোকঃ স্বকৃতঃ

গীতাসু পঞ্চমোধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ সত্যম্ ॥

ষষ্ঠোধ্যায়ঃ ।

—:~:—

ষষ্ঠেষু যোগিনো যোগপ্রকারবিজিতাত্মনঃ ।
মনসশ্চঞ্চলস্ত্যাপি নৈশ্চল্যোপায় উচ্যতে ॥

অষ্টাঙ্গযোগাভ্যাসে প্রবৃত্তেনাপি চিত্তশোধকং নিষ্কামকৰ্ম সহসা ন ত্যাজ্যমিত্যাহ । কৰ্মকল-
মনাশ্রিতঃ অপেক্ষ্যমাণঃ কাৰ্থ্যং অবশ্যকৰ্ভব্যভেদে শাস্ত্রবিহিতং কৰ্ম যঃ करोति, स एव कर्मफल-
संश्रान्सां सन्न्यासी, स एव विषयभोगेषु चित्तभावात् योगी चोच्यते । न च निरग्निः अग्निहोत्रादि-
कर्ममात्रत्यागवानेव सन्न्यास्यत्युच्यते । न चाक्रियः दैहिकचेष्टाशुभः अर्कनिमीलितनेत्र एव योगी-
चोच्यते । १ ।

“कर्मफलत्याग एव सन्न्यासशर्कार्थः । वस्तुतस्तथा विषयेत्यश्रित्तनैश्लयमेव योगशर्कार्थः ।
तस्मात् सन्न्यासयोगशब्दयोर्वैकार्थ्यमेवागतमित्याह” इति । असंश्रुतं न संश्रुतस्त्यक्तः संकल्पः
कलाकाङ्क्षा विषयभोगस्पृहा येन सः । २ ।

ननु तर्ह्याष्टाङ्गयोगिनो यावज्जीवमेव निष्कामकर्मयोगः प्राप्त इत्याशङ्क्य तन्नावधिमाह आर-
म्भेति । मुनेयोगाभ्यासिनो योगः निश्चलध्यानयोगः आबोद्धमिच्छाः तदारोहे कारणं
कर्म चोच्यते, चित्तशुद्धिकरत्वात् । ततस्तत्र योगः ध्यानयोगमारभ्य ध्याननिष्ठाप्राप्तः शमः विक्षेपक
सर्ककर्मोपरमः कावणः । ३ ।

तदेवं सम्यक्चित्तशुद्धिवहितो योगाकर्तव्यः । सम्यक् शुद्धचित्तं योगाकर्तव्यं लक्षण-
माह यदिति । ईन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु । कर्मसु तत्साधनेषु । ४ ।

यन्मादिल्लियार्थासक्त्या एव संसारकूपे पातितस्तु यत्तेनोद्धरेदिति । आत्मना विषयासक्ति
रहितेन मनसा । आत्मानं जीवं उद्धरेत् । विषयासक्तिसहितेन मनसा तु आत्मानं नावसादरेत्
न संसारकूपे पातयेत् । तस्मादात्मा मन एव बहुर्मन एव रिपुः । ५ ।

कश्च स वक्तुः कश्च स विपुरित्यपेक्षायामाह वदुरिति । येनात्मना जीवेन आत्मा मनो जितः तत्र-
~~अनात्मनो अजितमनसस्तु अनात्मैव मन एव शत्रवत्- शत्रुत्वे अपकार-~~
~~कत्वे वदुः ।~~

अथ योगाकर्तव्यं चित्तशान्तिं कर्तव्यं । अनात्मनो अजितमनसस्तु अनात्मैव मन एव शत्रवत्- शत्रुत्वे अपकार-
योगिनः परमशान्तिप्राप्तेन समाहितः समाधिश्च आत्मा उच्यते । अनात्मनि सत्त्वसिद्धिं सत्त्वसिद्धिं सत्त्वसिद्धिं
प्राप्तयोरपि ॥ १ ॥

জ্ঞানমৌপদেশিকঃ বিজ্ঞানমপবোক্ষানুভবঃ তাত্ৰাং তৃপ্তো নিরাকাম্ আত্মা চিত্তং যন্ত সঃ ।
কুটস্থঃ একেনৈব স্বভাবেন সৰ্বকালং ব্যাপ্য স্থিতঃ, সৰ্ববস্তুধনাসক্তত্বাৎ । সমানি লোষ্ট্রাদীনি যন্ত
সঃ । লোষ্ট্রং যুৎপিণ্ডঃ ॥ ৮ ॥

সুহৃৎ স্বভাবেন হিতাশংসী । মিত্রঃ কেনাপি স্নেহেন হিতকারী । অবিঘাতকঃ । উদাসীনঃ
বিবদমানযোকপেক্ষকঃ । মধ্যস্থঃ বিবদমানযোবিবাদাপহারায়ী । শ্বেষাঃ অপকাবকত্বাৎ শ্বেষাইঃ ।
বন্ধুঃ সখ্যকী সাধবো ধার্মিক্যঃ । পাপাঃ অধার্মিক্যঃ । এতেষু সমবুদ্ধিস্ত বিশিষ্যতে । সম-
লোষ্ট্রাশ্মকাঞ্চনাং সকাশাদপি শ্রেষ্ঠঃ ॥ ৯ ॥

অথ সাত্ত্বং যোগং বিধতে যোগীত্যাদিনা স যোগী পবনো মত ইত্যস্তেন । যোগী যোগাক্রম
আত্মানং মনো যুক্তীত সমাধিবৃক্তং কুৰ্য্যাৎ ॥ ১০ ॥

প্রতিষ্ঠাপ্য স্থাপয়িত্বা । চেলাজিনকুশোত্তরমিতি । কুশাসানাপবি যুগচর্মাসনং, তদুপরি
বস্ত্রাসনং নিধায়েত্যর্থঃ । আত্মনোহস্তঃকরণশ্চ বিগুহ্বয়ে বিক্ষেপশূন্যেভ্যোহুপস্কৃতয়া ব্রহ্মসাক্ষাৎ-
কারযোগ্যতায়ৈ । “দৃশতে ত্বগ্র্যথা বুদ্ধোতি শ্রুতেঃ” ॥ ১১।১২ ॥

কারো দেহমধ্যভাগঃ । সমং অবক্রং, অচলং নিশ্চলং । ধাবয়ন কুল্লন । মনঃ সংযম্য প্রত্যা-
হত্য মচ্চিত্তো মাং চতুর্ভুজং স্কন্দরাকারং চিস্তয়ন্ । মৎপবং মন্তুক্তিপবায়ণঃ ॥ ১৩।১৪ ॥

আত্মানং মনো যুক্ত্বান্ ধ্যানযোগযুক্তং কুর্ক্বন্ । যতো নিযতমানসঃ বিষয়োপবতচিত্তঃ । নির্কাণো-
মোক্শএব পরমঃ প্রাপ্যো যন্তাং । যথ্যেব নির্কীলেশব্রহ্মণি সম্যকস্থা স্থিত্যশ্চাং তাং শাস্তি-
সংসাবোপবতিং প্রাপ্নোতি ॥ ১৫ ॥

যোগাভ্যাসনিষ্ঠশ্চ নিয়মমাহ সাত্ত্বাং । অতাপ্ততঃ অধিকং তুষ্ণানশ্চ । যদুক্তং—“পূবেদশনে-
নাক্কং তৃতীয়নুদকেন তু । বাযো, সৰ্ববণার্থস্ত চতুর্থমবশেষাৎ ইতি” ॥ ১৬ ॥

যুক্তো নিযত এব আহাবো ভোজনং বিহাবো গমনক যন্ত তন্ত কৰ্ম্মস্ব ব্যবহারিক-পাবমাধিক-
কৃত্যেযু যুক্তা নিযতা এব চেষ্টা বাধ্যাপাবাভ্যা যন্ত তন্ত ॥ ১৭ ॥

যোগী নিম্পন্নযোগঃ কদা ভবেদিত্যাকাঙ্ক্ষায়ামাই বদেতি । বিনিযতং নিরুদ্ধং চিত্তং আত্মনি
শুশ্রিত্বৈব অবতিষ্ঠতে নিশ্চলী ভবতীত্যর্থঃ ॥ ১৮ ॥

নিবাতস্থো নির্দীপতদেহস্থিতো দীপো নেদ্রতে ন চলতি যঃ স এব দীপ উপমা যথা যথাবদিত্যর্থঃ ।
সোত্চি লোপে চেৎ পাদপূরণমিতি সন্ধিঃ কস্তোপমা ইত্যন্ত আহ যোগিন ইতি ॥ ১৯ ॥

নাত্যস্ততস্ত যোগোহস্তীত্যাদৌ যোগশব্দেন সমাধিরুক্তঃ । স চ সংপ্রজাতঃ অসংপ্রজাতশ্চ । সবিতর্ক-
সবিচারাদিত্তেদাৎ সংপ্রজাতো বহুবিধঃ । অসংপ্রজাতসমাধিক্যো যোগে যোগোহস্তীত্যর্থঃ ।
মাহ যত্রৈত্যাদি সাক্ষৈত্ত্বিতিঃ । যত্রৈত্যাং পরমং সাক্ষ্যং সাক্ষ্যমিত্যর্থঃ ।
তত্র হেতুবিরুদ্ধমিতি । তত্র হেতুবিরুদ্ধং—“সাক্ষ্যং সাক্ষ্যনিরোধ ইতি” যত্রৈত্যাদি-
পদানাং যোগসংজিতং বিজ্ঞানং সাক্ষ্যং তুর্থেনাময়ঃ । আত্মনা পরমাত্মাকারান্তঃকরণেন আত্মানং
পরমাত্মানং পশ্বন্ তস্মিন্ তুষ্যতি তত্রত্যং সুখং প্রাপ্নোতি । ২০।

যদাত্যস্তিকং সুখং অসিকং তদেব যত্র সমাধৌ সর্গে বোক্তি । বুদ্ধ্যা আত্মাকারয়েব গ্রাণ্ডঃ ।
অত্রীন্দ্রিয়ং বিষয়েন্দ্রিয়সম্পর্করহিতং । অত্রএব যত্র স্মৃতঃ সন্ তত্রত আত্মস্বকপায়েব চলতি ॥ ২১ ॥

অত্রএব যং লাভং লক্ষ্যং ততঃ সকাশাদপবং লাভমধিকং ন মন্যতে ॥ ২২ ॥

ছঃখস্ত সংযোগেন স্পর্শমাত্রেষাপি বিযোগো যস্মিন্ ত, যোগসংজিতং যোগসংজ্ঞাং প্রাপ্তং সমাধিঃ
বিদ্যাং । যদ্যপি শীঘ্রং ন সিধ্যতি, তদপ্যযং মে যোগঃ সংসেৎস্তুত্যেতি যো নিশ্চয়ঃ তেন ।
অনির্বিগ্ন-চেতসা এতাবতাপি কাশন যোগো ন সিদ্ধিঃ, কিমতঃপবং কষ্টেনেতানুতাপো নির্বেদস্ত-
দ্রহিতেন চেতসা । ইহ জন্মানি জন্মান্তবে বা সিধ্যতু, কিং মে ত্বয়্যা ইতি ধৈর্যযুক্তেন মনসা ইত্যর্থঃ ।
তদেতদেদৌদপাদা উদাজহুঃ, —“উৎসেক উদধেষৎ কুশাগেণৈকবিন্দুনা । মনসো নিগ্রহস্তদ্বৎ
ভবেদপবিষেদতঃ, ইতি । উৎসেক উৎসেচনং, শোষণাব্যবসায়েন জলোদ্ধবণমিতি ধাবৎ । অত্র
কাচিদাখ্যায়িকাস্তি । কষ্টাৎ কিল পক্ষিণোহুণানি ভীবন্তিতা ন তবজবেগেন সমুদ্রো জহাব । স চ
সমুদ্রং শোষণিয়াম্যেবেতি প্রতিজ্ঞায় যমুগাগ্রেণৈককং জলবিন্দুমুপবি প্রচিক্ষেপ । ততশ্চ স বহুভিঃ-
পক্ষিভিবন্ধুভিষু'স্ত্যা বাধ্যমাণোহপি নেবোপববাম । যদৃচ্ছ্যা চ তত্রাগতেন নারদেন নিবাবি-
তোহপি অস্মিন জন্মানি জন্মান্তবে বা সমুদ্রং শোষণিয়াম্যেবেতি তদগ্রেহপি পুনঃ প্রতিজ্ঞে । ততশ্চ
দৈবানুকূল্যাৎ কৃপানুনা বদঃ গকড তৎ সাহায্যাৎ প্রেষয়ামাস । সমুদ্রস্বদীঘজ্জাতিদ্রোহেন ত্বামব-
মন্যত ইতি বাক্যান ততঃ গকডপক্ষবাতন শুভ্যান সমুদ্রোহতিভীতস্তাস্তাণি তস্মৈ পক্ষিণে দদা-
বিতি । এবমেব শাস্ত্রবচনান্তিকান যোগে জ্ঞানে ভক্তে বা প্রবর্তমানমুৎসাহবস্তং অধ্যবসাধিনং
জনং ভগবানবানুগৃহ্নাতীতি নিশ্চতবাম্ ॥ ২৩ ॥

এতাদৃশযোগভ্যাসে প্রবৃত্তস্য প্রাথমিকং কৃতং । অন্ত্যক কৃতমাহ সংকল্পেতি স্বাভ্যাং ।
কামা'স্ত্যক্ত । ইতি প্রাথমিকং কৃতং ॥ ২৪ ॥

ন কিঞ্চিদপি চিন্তয়েদিত্যস্ত্যং কৃতং ॥ ২৫ ॥

যদি চ পাক্তন'দাবোদগমবশাৎ ব'জাশুগম্পৃৎ মনশ্চকলং স্যাৎ, তদা পুনর্যোগমভ্যাসেদিত্যাহ যতো
যত ইতি ॥ ২৬ ॥

ততশ্চ পূর্ববদেব তস্য সমাধিসুখং সাদিত্যাহ প্রশান্তেতি । সুখং কর্তৃ, যোগিনমুপতি
প্রাপ্নোতি ॥ ২৭ ॥

ততশ্চ কৃতার্থ এব ভবতীত্যাহ যুক্তমিতি সুখমশ্নুতে । জীবন্তুক্ত এব ভবতীত্যর্থঃ ॥ ২৮ ॥

জীবন্তুকস্য তস্য ব্রহ্মসাক্ষাৎকাবং দশযতি সর্বভূতস্বমাস্তানমিতি । পরমাত্মনঃ সর্বভূতাধিষ্ঠা-
ত্বৎ । আত্মনীতি পরমাত্মনঃ সর্বভূতাধিষ্ঠানক । ঐক্যতে অপবোকৃতযা অনুভবতি যোগযুক্তাত্মা
ইতি সত্যং । ইতি সমং ব্রহ্মৈব পশ্যতীতি সমদর্শনঃ ॥ ২৯ ॥

এবমস্মিন্ যোগে যো সর্বভূতস্বমাস্তানমিতি ব্রহ্মসাক্ষাৎকাবং দশযতি সর্বভূতাধিষ্ঠানক । ইতি সত্যং । ইতি সমং ব্রহ্মৈব পশ্যতীতি সমদর্শনঃ ॥ ৩০ ॥

এবং মদপরোকামুভবাৎ পূর্বদশাযামপি সর্বদ পবাস্ত্যতঃ । ইতি সত্যং । ইতি সমং ব্রহ্মৈব পশ্যতীতি সমদর্শনঃ ॥ ৩১ ॥

ভজনযুক্তা ভবতি । স সৰ্বথা শাস্ত্রোক্তং কৰ্ম কুৰ্বন্নকুৰ্বন্ বা বৰ্ত্তমানো মধি বৰ্ত্ততে নতু সংসাবে ॥ ৩১ ॥

কিঞ্চ সাধনদশায়াং যোগী সৰ্বত্র সমঃ শ্রাদিত্বোক্তং । তত্র মুখ্যং সাম্যং ব্যাচষ্টে আশ্রৌপম্যেনেতি ।
সুখং বা দুঃখং বেতি । যথা মম সুখং প্রিয়ং দুঃখমপ্রিয়ং, তথৈবাত্মনামপীতি সৰ্বত্র সমঃ পশুন্
সুখমেব সৰ্ব্বথাং যো বাঙতি, ন তু কশ্চাপি দুঃখং স যোগী শ্রেষ্ঠো মমাভিমতঃ ॥ ৩২ ॥

ভগবদুক্তলক্ষণস্ত সাম্যস্ত দুষ্করত্বমালক্ষা বোধযনিতি । এতস্ত সাম্যেন প্রাপ্তস্ত যোগস্ত হিবাং
সার্কদিকীং স্থিতিং ন পশ্যামি । এষ যোগঃ সৰ্বদা ন তিষ্ঠতি । কিন্তু দিচতুৰ্দিনাস্ত্রবেতার্থঃ,
কুতশ্চঞ্চলত্বাৎ । তথাহি আত্মসুখদুঃখসমমেব সৰ্বজগৎসৃষ্টিজনানাং সুখদুঃখং পাশ্চাদিতি সাম্যমুক্তং ।
তত্র যে বন্ধবস্তটস্থাস্ত, তেবু সাম্যং ভবেদপি । যে বিপৰ্বো যাতকাঃ স্বেষ্টাবো নিন্দকাস্ত তেবু ন
সস্তবেদেব । ন হি ময়া স্বস্ত যুধিষ্ঠিবস্ত দুঃখোদনস্ত চ সুখদুঃখং সৰ্বথা তুল্যে দ্রষ্টে শক্যোতে । যদি
চ স্বস্ত স্ববিপুণাঞ্চ জীবাস্তপবমাস্তপ্রাণেনিয দৈহিকভূতানি সমাস্তেবেতি বিবেকেন পাশ্চত,
তদা তৎখলু স্থিতিদিনাস্ত্রবে শ্রাৎ । বিবেকেনাতিপ্রবলশ্রুতিচঞ্চলস্ত মনসো নিগ্রহনাশক্যত্বাৎ ।
প্রত্যুত বিষয়াসক্তেন তেন মনসৈব বিবেকস্ত গ্রন্থমানত্বদর্শনাদিতি ॥ ৩৩ ॥

এতদেবাহ চঞ্চলমিতি । ন স্বাস্তানং রথিনং বিদ্ধি শরীবং রথমেব চ ইত্যাদি শ্রুতেঃ ।
“প্রাহঃ—শরীবং রথমিল্লিখাণি হয়। ন ভীষুন মন ই ল্লযেশং । বস্ত্রাতিমাত্রাধিষণাঞ্চ স্মৃতমিতি
স্পৃতেশ্চ বুদ্ধেমনোনিয়ন্তুত্বদর্শনাধিবেকবত্যা। বুদ্ধা মনো বণীকর্ত্তুং শক্যমেবেতি চেদত আহ ।
প্রমাধিবুদ্ধিমপি প্রকষণে মধুতীতি, তৎ কুত ইতি চেদত আহ বলবৎ । স্বপ্রশমকমৌষধমপি
বলবান্ বোগো যথা ন গণয়তি, তথৈব স্বভাবাদেব বলিষ্ঠং মনো বিবেকবন্তমপি বুদ্ধিং । কিঞ্চ দৃচং
অতিসূক্ষ্মবুদ্ধিহচাপি লোহমিব সহসা ভেদু মশক্যং । বাঘাবিতি আকাশে দোবুয়মানস্ত বাবোনি-
গ্রহং কুল্লকাদিনা নিরোধমিব যোগেনাষ্টাজেন মনসোহপি নিরোধঃ দুষ্করং মশ্চে ॥ ৩৪ ॥

উক্তমর্থমকীকৃত্য সমাদধাতি অসংশয়মিতি । তয়োক্তং সত্যমেব । কিন্তু বলবানপি রোগঃ
ভৎপ্রশমকৌষধ-সেবয়া সশ্বেদ্যপ্রবুক্তপ্রকারয়া মুহুরত্যস্তবা যথা চিবকালেন শাম্যত্যেব, তথা
ছনিগ্রহমপি মনঃ অভ্যাসেন সদৃশরূপদিষ্টপ্রকারেণ পরমেশ্বব্যানযোগস্ত মুহুবনুশীলনে বৈরাগ্যেণ
বিষয়েষনাসক্তেন চ গৃহতে স্বহস্তবশীকর্ত্তুং শক্যত ইত্যর্থঃ । তথাচ পাতঞ্জলসূত্রং । “অত্রাস-
বৈরাগ্যাভ্যাং তন্নিরোধ ইতি ।” মহাবাহো ইতি সংগ্রামে ত্ববা যশ্বহাবীরা অপি বিজীয়ন্তে । স চ
পিণাকপাণিরপি বশীকৃতন্তেনাপি কিং যদি মহাবীরশিরোমণির্মনোনা মা প্রাধানিকে ভটো মহা-
যোগান্ত্রপ্ররোগেন জেতুং শক্যতে, তদৈব মহাবাহতেতি ভাবঃ । হে কোন্তেয় । ইতি তত্র স্বং
মা তৈবীঃ । মৎপিতুঃ স্বস্তঃ কুন্ত্যাঃ পুত্রে স্বয়ি ময়া সাহায্যং বিধেযমিতি ভাবঃ ॥ ৩৫ ॥

অত্রায়ং পরামর্শ ইত্যত আহ । অসংবতান্না অভ্যাস-বৈরাগ্যাভ্যাং ন
ভাত্যাং তু বশ্যাস্ববা বশীকৃতমনসো নিরোধকণঃ
সমাধিরপারভঃ সাধনতুয়ত্বাৎ ॥ ৩৬ ॥

ননু অভ্যাস-বৈরাগ্যাভ্যাং প্রাপ্তমেব পুংসা বোগো লভ্যত ইতি দুরোচ্যতে । যস্ত এতৎ
ত্রিভুগমপি ন দৃশ্যতে তস্ত কা গতিরिति পৃচ্ছতি । অযতিঃ অদ্বয়ত্বঃ । অনবর্ণায় বাগ্মীরিতি বদল-

পার্শ্বে নঞ, । অথ চ শ্রদ্ধরোপেতঃ যোগশাস্ত্রান্তিকোন তত্র শ্রদ্ধয়া উপেতঃ যোগাভ্যাসে প্রবৃত্ত এব, ন তু লোকবন্ধকত্বেন মিথ্যাচারঃ । কিন্তু, অভ্যাস-বৈরাগ্যোরভাবেন যোগাচ্ছলিতঃ বিষয়প্রবণী-ভূতঃ মানসঃ বশ্ত সঃ । অতএব যোগশ্চ সংসিদ্ধিঃ সম্যক সিদ্ধিঃ অপ্রাপ্যেতি যৎ কিঞ্চিৎ সিদ্ধিত্ব প্রাপ্ত এবেতি যোগাকরুণাকৃত্তমিকাতোহগ্রিমাং যোগারোহভূমিকায়ঃ প্রথমাং কক্ষ্যং গত ইতি ভাবঃ ॥ ৩৭ ॥

কচিৎ ইতি প্রয়ে উভয়বিভ্রষ্টে: কর্মমার্গাচ্চ্যুতঃ । যোগমার্গক সম্যক্ প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ । ছিন্নাত্ম-মিবেতি । যথা ছিন্নঃ অত্রঃ মেঘঃ পূর্বস্মাদত্রাষ্ণিষ্টমভ্রাস্তবং চাপ্রাপ্তঃ সৎ মধ্যে বিলীয়তে । তেনাস্ত ইহলোকে যোগমার্গেই প্রবেশাধ্বিয়-ভোগত্যাগেচ্ছা সম্যকৈরাগ্যাভাবাধ্বিয়ভোগেচ্ছা চ ইতি কষ্টং । পরলোকে চ স্বর্গসাধনশ্চ কর্মণেহভাবাৎ মোক্ষসাধনশ্চ যোগশ্চাপ্যপরিপাকাৎ ন স্বর্গমোক্ষা-বিহ্যভয়লোকে এবাস্ত বিনাশ ইতি দ্যোতিতঃ । অতো ব্রহ্মপ্রাপ্ত্যপায়ে পথি মার্গে বিমূঢ়োহরং অপ্রতিষ্ঠঃ প্রতিষ্ঠামান্দমপ্রাপ্তঃ সন্ কচিৎ কিং নশ্চতি ন নশ্চতি বেতি ত্বং পৃচ্ছাসে ॥ ৩৮ ॥

এতৎ এতৎ ॥ ৩৯ ॥

ইহ লোকে অমুক্ত পরলোকেহপি কল্যাণং কল্যাণপ্রাপকং যোগং করোতীতি সঃ ॥ ৪০ ॥

তর্হি কাং গতিমনৌ প্রাপ্নোতীত্যত আহ প্রাপ্যেতি । পুণ্যকৃতাং অশ্রমেধাদিষাজিনাঃ লোকানিতি যোগশ্চ কলং মোক্ষো ভোগশ্চ ভবতি । তত্র পক্ষযোগিনো ভোগেচ্ছায়াং সত্যং যোগভ্রংশে সতি ভোগ এব । পরিপকযোগিনস্ত ভোগেচ্ছায়া অসম্ভবান্মোক্ষ এব । কেচিত্তু পরিপকযোগিনোহপি দৈবান্দোগেচ্ছায়াং সত্যং কর্মমসৌভর্যাদিদৃষ্ট্যা ভোগমপ্যাহরিতি । শুচীনাং সদাচারাণাং শ্রীমতাং ধনিকবর্ণিগাদীনাং রাজ্ঞাং বা ॥ ৪১ ॥

অল্পকালান্তয়োগভ্রংশে গতি বিমুক্তা । চিরকালান্তয়োগভ্রংশে তু পক্ষান্তরমাহ অথবেতি । যোগিনাং নিমিপ্রকৃত্তীনামিত্যর্থঃ ॥ ৪২ ॥

তত্র ষিবিধেহপি জন্মনি বুদ্ধ্যা পরমান্ননিষ্ঠয়া সহ সংযোগং পৌর্কর্বেদেহিকং পূর্বজন্মভবং ॥ ৪৩ ॥

ক্রিয়তে আকৃষ্যতো যোগশ্চ যোগং জিহ্মাহুরপি ভবতি । অত শব্দ ব্রহ্ম বেদশাস্ত্রমতিবর্ততে বেদোক্তকর্মমার্গমতিক্রম্য বর্ততে । কিন্তু যোগমার্গ এব তিষ্ঠতীত্যর্থঃ ॥ ৪৪ ॥

এবং যোগভ্রংশে কারণং যত্শৈথিল্যমেব । “অযতিঃ শ্রদ্ধরোপেত ইত্যুক্তেঃ ।” তস্ত চ যত্শৈথি-ল্যবতো যোগভ্রষ্টশ্চ জন্মান্তরে পুনরযোগপ্রাপ্তিরেবোক্তা, ন তু সংসিদ্ধিঃ । সংসিদ্ধিস্ত বাবস্তির্জন্মভি-স্তশ্চ যোগশ্চ পরিপাকঃ স্তাৎ, তাবস্তিরেবেত্যবসীয়তে । যস্ত ন কদাচিদপি যোগে শৈথিল্যপ্রবৃত্তস্ত সন্ যোগভ্রষ্টশব্দবাচ্যঃ । কিন্তু বহুজন্মবিপকৈশ্চ সমাখ্যযোগসমাধিভিঃ । ‘অষ্টুং যতস্তে যতরঃ পুস্তা-বত্শাস্ত্রমিত্যুক্তেঃ । সোহপি নৈকেন জন্মনা সিধ্যতীত্যাহ প্রবৃত্তাদ্ভবতমানঃ প্রকৃষ্ট-বত্শাদপি বৃত্তবান্ । পূর্বে যোগপ্রাপ্তোহস্মিন্ জন্মে যোগপ্রাপ্তোহস্মিন্ বোধয়তি । সংস্কৃত্তকিবিধঃ সম্যক্ পরিপককবারঃ । সোহপি সোহপি সিধ্যতীতি সোহপি সোহপি গতিং মোক্ষং ॥ ৪৫ ॥

কর্মজ্ঞানতপোযোগবতাং মধ্যে কঃ শ্রেষ্ঠঃ ইত্যপেক্ষারামাহ । সোহপি সোহপি কৃচ্ছ্রাচারাদি তপো-নিষ্ঠেভ্যা জ্ঞানিভ্যা ব্রহ্মোপাসকেভ্যোহপি যোগী পরমাত্মোপাসকোহধিকো মতঃ ইতি মনেনমেব

मत्प्रति भावः । यदि ज्ञानिभ्योऽप्यधिकस्तदा किं , उत कर्षित्य इत्याह कर्षित्यन्तेति ॥ ४७ ॥

उर्हि योगिनः सकाशात्प्राप्त्याधिकः कोऽप्यधिकः ; तत्र नैव वाच्यमित्याह योगिनामिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी निर्वाहणा योगात् । तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्योऽधिक इति पञ्चम्यर्थक्रमात् योगीत्याः सकाशात्प्राप्त्याधिकः । न केवलं योगिभ्यः एकविधेभ्यः सकाशात् अपि तु योगिभ्यः सर्वेभ्यः नानाविधेभ्यो योगाकृतेभ्यः संप्रज्ञातसमाधिसंप्रज्ञातसमाधिमत्प्रति । यथा योगाः उपाराः कर्षुञ्जान-तद्गोपा योगशक्त्यादरस्तुताः मध्ये यो मां भजेत, मत्कृते भवति स युक्ततमः उपायवत्तमः । कश्चि तपस्वी ज्ञानी च योगीश्वरः । अष्टांगयोगी योगेश्वरः । श्रवणकीर्तनादिभक्तिमांसु योगेश्वर इत्यर्थः । बहुक्तं श्रीभागवते—‘मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरारणः । इन्द्रभः अनास्तात्मा कोटिषु महामुने इति ॥’ ४९ ॥

अग्रिमाध्यायार्थकं यदुक्ति-योगनिरूपकं ।
 तस्य सूत्रमयं श्लोको भक्तकृषिभूषणं ॥
 प्रथमेन कथासूत्रं गीताशास्त्रशिरोमणिः ।
 द्वितीयेन तृतीयेन तुर्येनाकामकर्म च ॥
 ज्ञानकं पञ्चमेनोक्तं योगः षष्ठेन कीर्तितः ।
 प्राधान्येन तदप्येतत् षट्कं कर्मनिरूपकं ॥
 इति सारार्थवर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।
 गीतासु षष्ठोऽध्यायोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सतां ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

—*—

कदा सदानन्द-भूवो महाप्रभोः

कृपायुतं कृतं त्वत्कृपायुतं

यथा त्वत्कृपायुतं त्वत्कृपायुतं

भक्त्यध्वना प्रेमसुधामयामहे ॥

সপ্তমে ভজনীয়স্য শ্রীকৃষ্ণৈশ্বর্যমুচ্যতে ।

ন ভজন্তে ভজন্তে যে তে চাপ্যুক্তাশ্চতুর্বিধাঃ ॥

প্রথমে নাথ্যযযট্কেনাস্তঃকরণশুদ্ধার্থকনিষ্কামকর্মানুপেক্ষো মোক্ষফলসাধকো জ্ঞানযোগারুজ্জো । ইদানীমেনে দ্বিতীয়াধায়যট্কেন কর্ষুজ্ঞানাदिमिश्रश्रवणांनिष्कामदसकामश्रवणां च सालोक्यादि साधकः, तथा सर्कমুप्याः कर्षुज্ঞानादिनिरपेक्ष एव प्रेमवत् पाषदङ्गलक्षणमुक्तिकलसाधकः, तथा “यत्कर्मभित्तपसा ज्ञानवैवाग्यायोश्च यत्” इत्यादौ “सर्वः मदभक्तिधोगेन मदुक्तो लभतेह्रसा शर्गापवर्गः मक्काम” इत्याद्याक्तैर्विनापि साधनानुरं शर्गापवर्गादिनिर्गलसाधकश्च पवमः स्वतन्त्रः सकलकारोहपि सर्कदूकवः श्रीमदभक्तिधोग उच्यते । ननु ‘तमेव विदिह्या अिभृह्यामेतीति’ श्रुतेः ज्ञानं विना केवलया भक्तौव कथं मोक्षं क्रवे । मैवम्, तमेव तंपदार्थः परमाज्ञानमेव विदिह्या साक्षादनुभूय, न तु त्वं पदार्थमाज्ञानं नापि प्रकृतिः नापि प्रकृतिं वस्तुमात्रं विदिह्या मृह्यामत्यो- डाति अन्ताः श्रुतवर्थः । तत्र सिद्धशर्करा वसग्रहणे यथा वसनेव कावणं, न तु चक्षुः णोत्रादिकं डणैर परब्रह्माश्रये भक्तिरेव कारणः । उक्तैश्च णतीतडातुषैव णतीतश्च ब्रह्मणे ग्रहणं सप्तवेत् न तु देहाद्यतिरिक्ताज्ञानेन साधिकेन । उक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेरिति । “भक्ता मामभिजानाति धावान् यक्षान्श्चि तवतः” इत्यात्र सविशेषः प्रतिपादयिष्यामः । ज्ञानयोगयोमुक्ति- साधनद्वयप्रसिद्धिस्तु तत्रहृ णतीतुत भक्तिप्रभावानेव ; उया विना तयोरकिञ्चिंकरवश्च बहणः श्रवणात् । किञ्चाश्रां श्रुतौ विदिह्या इत्यनन्तरं एवकावश्याप्रयोगादेव । योगव्यावच्छेदाभावे ज्ञापिते सति, तस्यादेव परमाज्ञाने विदितात् कचिदविदितादपि मोक्ष इत्यर्थो लभ्यते । ततश्च उक्त्याथेन निष्णनेन परमाज्ञानेन मोक्षः । कचिद् उक्त्याथं तज्ज्ञानं विनापि केवलेन भक्ति- मात्रेण मोक्ष इत्यर्थः पद्यावश्रुति । यथा मंश्रुतिका पितामनादोषेणालक्षणादादपि दुक्तान्त- देक नाश्रो व्याधिनंश्रुत्येवात्र न सन्नेहः । मंश्रुतिकानिते णविकारे शर्करासिते इत्यमरः । श्रीमदुक्तेनपुत्रः—“नर्षी शरोहपि भजतोहविदुषोहपि साक्षाच्छेयस्तुनोगदराज इवोपशुक्तः ‘इति । मोक्षधर्मे नारायणेहपुत्रः ।—‘या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नयो नारायणाश्रयः’ इति । एकदशेहपुत्रः ॥ — ‘यत्कर्मभित्तपसा ज्ञानवैवाग्यायोश्च यत्’ इत्यादौ “सर्वः मदभक्तिधोगेन मदुक्तो लभतेह्रसा’ इति । अतएव “यन्नामसर्वंश्रवणात् पुत्र- सोहपि विदुषोश्च संसावात्” इत्यादौ बहणे वाक्येडुक्तैव मोक्षः प्रतिपाद्यते इति । अथ प्रकृतमनुसरायः । “योगिनामपि सर्केवां मदगतेनास्तुरायना । श्रद्धावान् भजते यो मां” इति उद्वाक्येन उन्नयनश्चे सति उद्जनविषयकश्रद्धावत्प्रमिति यथा मत्तु- वनेवलेनपि न शक्यते । किञ्च न च कौदणे उक्तवन्दीयज्ञानविज्ञानरोरधिकावी- उवतीत्यपेकारामिह नव्यासितेन उक्तैः अपि “भक्तिः शानुभवो विरक्तिरेकत्र चैव त्रिक एककालः । प्रपद्यमानश्च यथाशतः श्यस्तुष्टिः पुष्टिः सुद-वासः” इत्यादौमदभक्तप्रक्रमत एव मदनुभव प्रक्रमोहपि भवति । तदपेकग्राममात्रभोजिनो यथा दुष्टिपुष्टी न श्यते भवतः । किञ्च

বহুতরগ্রাসে ভোজিন এব। তথৈব মযি শ্রামহুন্দরে গীতাধরে আসক্তং আসক্তিত্বমিকাকটং মনো যন্ত তথাভূত এব ত্বং মাং জ্ঞাত্বসি , যথাম্পদৈমমুভবিষ্যসি, তৎশৃণু। কীদৃশঃ যোগঃ মযা- সহ সংযোগঃ যুক্ত্বন্ শনৈঃ শনৈঃ প্রাপ্নুবন্ মদাশ্রয়ঃ মামেব , ন তু জ্ঞানকর্মাদিকং আশ্রয়মাণঃ অনন্ত- ভক্ত ইত্যর্থঃ। অত্র অসংশয়ঃ সমগ্রমিতি পাদাভ্যাং মদীরনির্বিশেষব্রহ্মস্বরূপজ্ঞানং । 'ক্লেশো- হৃদিক-তরন্তেষামব্যক্ত্যাসক্তচেতসাং । অব্যক্তা হি গতিদুঃখং দেহবন্তিব্বাপাতে ।' ইত্যগ্রিমোক্তেঃ সংশয়মেব । তথা জ্ঞানিনামুপাস্তঃ তদ্বন্ধ পরমমহতো। মম মহিমস্বরূপমেব । যদ্বক্তং মযৈব সত্যবৎ প্রতি মৎস্বরূপেণ ।—'মদৌষং মহিমানঞ্চ পরং ব্রহ্মেতি শব্দিতং । বেৎস্তশ্রামুগৃহীতং মে ইতি ।' অত্রাপি ব্রহ্মণো হি প্রতিষ্ঠাহমিতি । অতো মজ্জ্ঞানাপেক্ষয়া তজ্জ্ঞানমসমগ্রমিতি দ্যোতিতং ॥ ১ ॥

তত্র মদভক্তোবাসক্তিত্বমিকাতঃ পূর্বমপি মে জ্ঞানমৈশ্বর্যময়ং ভবেৎ । তদ্ব উত্তরং বিজ্ঞানং মাধুয্যানুভবময়ং ভবেৎ । তদুভয়মপি ত্বং শৃণুতাহ জ্ঞানমিতি । অস্তজ্জ্ঞাতব্যং নাবশিষ্যত ইতি মনির্বিশেষব্রহ্মজ্ঞানবিজ্ঞানে অপ্যতদন্তুভূতে এবত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

এতচ্চ সবিজ্ঞানং মজ্জ্ঞানং পূর্বমধ্যায়টেকে প্রোক্তলক্ষণৈর্জ্ঞানিভিযোগিভিরপি দুর্লভমিতি বদন্ প্রথমং বিজ্ঞানমাহ মনুষ্যাণামিতি । অসংখ্যাতানাং জীবানাং মধ্যে কশ্চিদেব মনুষ্যো ভবতি । মনুষ্যাণাং সহস্রেষু মধ্যে কশ্চিদেব শ্রেয়সি যততে । তাদৃশানামপি মনুষ্যাণাং সহস্রেষু কশ্চিদেব মাং শ্রামহুন্দরাকাব্যং তত্ততো বেত্তি সাক্ষাদনুভবতীতি নির্বিশেষব্রহ্মানুভবানন্দাৎ সংশ্লিষ্টাধিকঃ সবিশেষব্রহ্মানুভবানন্দঃ স্তাদিতি ভাবঃ ॥ ৩ ॥

অথ শক্তিমতে জ্ঞানং নাম ভগবদৈশ্বর্যজ্ঞানমেব , ন তু দেহাচ্যুতিবিন্ধ্যজ্ঞানমেবেতি । অতঃ স্বীয়ৈশ্বর্যজ্ঞানং নিরূপয়ন পবাপবভেদেন স্বীয়প্রকৃতিশব্দমাহ ভূমিবিত্তি ভাভ্যাং । ভূম্যাदिशकैः पकमहाभूतानि शुक्लभूतगकादिभिः सौहकीकृता संगृह्यन्ते अहङ्कावशेन तत्कार्याभूतानी- श्रियाणि । तत्कार्यगृह्यतमहत्त्वमपि गृह्यते , बुद्धिमनसोः पृथञ्छक्तिसत्त्वेषु तयोः प्राधान्यात् । इयं प्रकृतिर्वह्निवद्वाप्या शक्तिः, अपरा अनुंकृष्टा , जड़हात् । इतोहत्याः प्रकृतिः तटस्थाः शक्तिः जीवभूताः पवानुंकृष्टाः विक्लि चैतश्चहात् । अस्या'उंकृष्टेहे हेतुः यथा चेतनया ईदं जगत् चेतनं धार्याते स्वतोपार्थं गृह्यते ॥ ४ ॥

এতচ্ছক্তিষয়দ্বাবৈব শস্ত জগৎকাবণ্ডমাহ এতদেতি । এতে মায়াশক্তি-জীবশক্তি কেত্র কেত্রজ- রূপে ঘোনী কাবণ্ডভূত যেষাং তানি স্বাববজ্জন্মানুকানি ভূতানি জানীতি । অতঃকুৎস্ত সর্বশাস্ত্র জগতঃ প্রভবঃ মচ্ছক্তিষয়প্রভূতহাৎ অহমেব স্রষ্টা । প্রলয়তচ্ছক্তিমতি মব্যেব প্রলীন- ভাবিত্বাদহমেবাস্ত সংহর্তা । ৬ ।

যস্মাদেবং তস্মাদহমেব সর্বমিত্যাহ মম সর্বমিতি । অত্র মম শক্তিষয়দ্বাবৈব মায়াশক্তি-জীবশক্তি- শক্তি-শক্তিমতোবৈক্যাচ্চ । তৎসংহর্তা ।—'একোহহমেব মানান্তি কিকনেতি ।' এবং শস্ত সর্বাস্তকদমুক্তা । সর্বাস্তক ইতি মনীতি । সর্বমিদং চিচ্ছড়াশ্রকং জগৎ স্বংকার্যহাৎ মহানুকমপি পুনরব্যক্ত্যামিনি প্রোক্তং প্রথিতং যথা সূত্রে মণিগণাঃ প্রোক্তাঃ । শুধুদন সর-

স্বভীপাদান্ত সূত্রে মণিগগা ইবেতি দৃষ্টান্তস্ত্ৰিখিতত্বেমাত্র ন তু কাবণত্বে । কসকে কুণ্ডলাদিবদিত্তি
তু যোগো দৃষ্টান্তঃ ইত্যং । ৭ ।

অকায্যে জগত্ৰ্যাজ যথাহমন্ত্যামিরূপেণ প্রবিষ্টো বর্তে, তথা কচিং কারণরূপেণ কচিং কায্যেষ্ণু
মনুষ্যাदिषু সারকপেণাপ,ঃ নন্তে ইত্যাহ বসোহর্মিতি চতুর্ভিঃ । অপ্প্ৰবসন্তং কারণভূতো মন্বিত্তিত্তি
বিত্যর্থঃ । এবং সৰ্বত্রাঃ প্রহাি পশ্চাকপ প্রণবঃ শুংকাবঃ সৰ্ববেদকাবণং । খে আকাশে শব্দ-
স্বত্ৱকাবণং নৃষু পৌরুষং সঃ উস্মবিংশতিঃ খব মনুষ্যসারঃ । ৮ ।

পুণ্যোহবিবুতো গন্ধঃ পুণ্যে চাক্ষুর্দৃশ্যমবঃ । চকারো বসাদীনামপি পুণ্যস্বসমূচ্যার্থঃ । তেজঃ
সৰ্ববস্ত্রপাচনপ্রকাশনগীতপ্রাণাতিসাম্যকপঃ সাবঃ । জীবনমানুবেব সারঃ তপো ব্ধসহনাদিক-
মেব সারঃ । ৯ ।

বীজমবিবুতং কারণং প্রধানাখ্যামিত্যর্থঃ ॥ সনাঃ ন নিহ্যং বুদ্ধিমতাং বুদ্ধিরেব সারঃ ॥ ১০ ॥

কামঃ স্বজীবিকাক্ষাভিলাষঃ বাগঃ গোধস্ত্রিবিধিত্ত্ৱ, ন তদ্দ্যুযোখ্যমিত্যর্থঃ । ধর্মাবিরুদ্ধঃ
স্বভাযাযাং পুত্রোৎপত্তিমাত্রোপযোগী । ১১ ।

এবং বস্ত্রকারণভূতাঃ বস্ত্রসাবভূতাশ্চ বাক্ষসাঢ়্যাশ্চ বিভূতযঃ কাশ্চিদ্রূপাঃ । কিন্তুলমতি
বিস্তবেণ । মদধীনঃ বস্ত্রমাত্রমেব মন্বিত্তিরিতাহ যে চৈবেতি । সাহিকভাষাঃ শমদমাদঃ
দেবাঢ়্যাশ্চ রাজনা হৃদপাদযোহসুবাঢ়্যাশ্চ তামসাঃ শোকমোহাদযো বাক্ষসাঢ়্যাশ্চ । তা ন মন্ত
এবেতি মদৌষপ্রকৃতিগুণাকায্যত্বাৎ । তেষহং ন বর্তে, জীববত্তদধোনোহং ন ভবামীত্যর্থঃ । তে তু
মষি মদধীনাং সন্ত এব বর্ন্তে । ১২ ।

নবেবশ্চুতং ত্বাং পরমেশ্বরঃ কথময়ঃ জনো ন জানাতীত্যত আহ ত্রিত্তিরিত্তি । গুণমথৈঃ
শমদমাদিহৃদাদিশোকাদৈঃ ভাবৈঃ স্বভাবীভ তৈঃ গুণং জগজ্জাতজীবব্বলং মোহিতং সং মাং
নিগুণত্বাদেভাঃ পবং অব্যয়ং নিৰ্বিকারং ॥ ১৩ ॥

ননু তর্হি ত্রিগুণময়মোহাৎ কথনুভাণা ভবন্তি তত্রাহ মৈবী । বিষয়ানন্দেন দীবাশ্চীতি দেবা
জীবান্তদৌষা তেবাং মোহযিত্তিত্ত্যর্থঃ । গুণময়ী, স্বেষেণ ত্রিবেষ্টেন মহাপাশকপা । মম পবমেশ্বরস্ত
মায়া বাহরস্মাশক্তিঃ দ্রবতয়া দুরতিক্রমা । পাশপক্ষে চেহুং উদগ্রস্তয়িত্তুং বা কেনাহপাশ-
ক্যোত্যর্থঃ । কিঙ্ক, মন্বাচি বিশ্বসিহি ইতি স্ববন্ধঃ স্পৃষ্টাহ মাং শ্যামস্বন্দবাকারমেব । ১৪ ।

ননু তর্হি পণ্ডিতা অপি কেচিং কিমিত্তি ত্বাং ন প্রপত্তন্তে । তত্র যে পণ্ডিতান্তে মাং প্রপত্তন্ত এব ;
পণ্ডিতমানিন এব ন মাং প্রপত্তন্ত ইত্যাহ ন মামিত্তি । দুর্ভৃত্তিনঃ দুষ্টাশ্চ তে কৃত্তিনঃ পণ্ডিতান্তেতি
তে কুপাণ্ডিতা ইত্যর্থঃ । তে চ চতুর্বিধাঃ ।—এবে মূঢ়াঃ পশুতুল্যাঃ কশ্মিণঃ । যদুভূতং—“ননু
কো বৈ ন সোহুঃ স্বকথাশ্রবাং । হিহা শৃণুস্ত্যসদগাথাঃ পুরীষমিব বিড়্ভূজঃ ইতি ।” মুকুন্দং
কো বৈ ন সোহুঃ স্বকথাশ্রবাং । হিহা শৃণুস্ত্যসদগাথাঃ পুরীষমিব বিড়্ভূজঃ ইতি । মুকুন্দং
অপাস্তু ফলপ্রাপ্তো ন সাধনোপযোগিঃ । ইতি ।—এবে মূঢ়াঃ পশুতুল্যাঃ কশ্মিণঃ । যদুভূতং—
লকণমেব তেষামধর্মত্বমিতি ভাবঃ । অপরে শাস্ত্রাধ্যয়নাধ্যাপন ইতি হপি মায়য়া অপহৃতং জ্ঞানং
বেধাং তে । ১৫ । ১৬ । ইতি বীরাভিনী নারায়ণমূর্তিরেব সার্বকালিকী ভক্তিঃ প্রাপ্যা ; ন তু কুঙ্করমাदि-

मूर्ति मान्येति मनुमाना ३७ थ । यद्व्याप्तौ,— अवज्ञानं च मां मृता मानसीं तनुमांशिमि ।
तेऽपि मां प्रपद्यमाना आप न मां प्रपद्यन्ते इति भावः । अपरे अज्ञानं आवमानोऽतः ।
अज्ञानाः जवाङ्गादयः मर्षिप्रहं लक्ष्मीकं शरोर्बद्धास्तु । ३७ थ दृष्ट्वादिनां तनुमङ्कतवेः मद
विग्रहं वेकुंभमपि २७ थ भावे न तु प्रपद्यन्ते इति थ ॥ १६ ॥

तर्हि के चो ज्ञानं तदज्ञानं ३७ थ आ च चतुर्विधा ३७ । अज्ञानं वशात्प्रज्ञानाभावत्वात् प्रज्ञानं सान्ना
मा भवेत् ३७ थ आऽः शोभात्तादप्रज्ञानं तद्विज्ञानम् । जिज्ञासा आत्मानं जानामीति वाक्येन प्र
ज्ञानार्थी वा । अथाथी ज्ञानि ज्ञानेन कनकादिकपत्रात्प्रज्ञानार्थी ३७ एते एतेः
सकामा गृह्यन्ते । ज्ञानं प्रज्ञानं कवणं सन्नात्तं चतुर्थाऽयं निष्कामम् । इत्येतद् प्रधानं च
उक्त्यादिवारणश्च ध्यावा निरूपितः । ३७ थ मधु त्रयं तन्मूलं ३७ । तानाम् चतुर्थं ज्ञान
मिशा । सकामावापि संन्या इत्यत्रिंशत्तन्मूलं ध्यानमिशापि वक्ष्यात् । ज्ञानवशात् मणा बेलना
उक्तिर्या, सा तु सप्तमाध्यायावन्ते एव म्यासत्तम् । ३७ थ शानेन ३७ । पुनश्चास्मिन्प्राधान्ये
अनन्ताः सततान्ननेन नवम् मया अनुसू मां पावेति श्लोकवशात् ३७ थ चतुर्थं ज्ञानं ३७ थ मा तत्र
नेन च । निरूपितं वाति प्रधानं च । केवलं च विविधं च तन्मूलं मत्स्येन यत्तत्कं इत्येतत्तत्र ।
या तु तृतीया चतुर्था उक्तिः, कश्चिन् जिज्ञानि योर्गनि च कनकादिकपत्रात्प्रज्ञानार्थी इत्येतत् । ३७ थ
प्राधान्याभावात् न उक्तिश्च व्यापदशः किन्तु तत्र तत् कर्मज्ञानात्मकं पादात्तं । पादात्तं वाप
देशा अवस्थीति ज्ञानेन कश्चिद्ज्ञानं योर्गत्तं वापदं ३७ थ ३७ थ वापदं वापदं ज्ञानार्थावापि
देशा न तु उक्तं वापदशः । यत्तत् सकामकर्मणोऽपि निष्कामकर्मणो ज्ञानया ॥ ज्ञानार्थावापि-
निरूपणमात्रं हा । ३७ थ विवाया उक्तं यत्तत् ३७ । ३७ थ प्रधानं चतुर्थं प्रा । नर्था जा ।
दिव त्रिभु वां वस्मिन् । ३७ थ कश्चिन्मिशास्तु सकामा इत्ये त्तां फ ३७ थ ३७ थ प्रा ।
विषयसादृश्यात् तदानीं स्वार्थे । प्रधानानावापिमात्रं पापकम् । न तु कश्चिदपि प्राधान्यं
पातः । यद्व्याप्तौ,— मिति मदवाज्ञाना मिति चतुर्था ज्ञानमिशान्ते च चतुर्थं य
शान्त्वतिः सकामादिव । तत्र चतुर्विधा वाक्यान्वयात् चतुर्था ३७ थ चतुर्थं फलं प्राधान्यं ३७ थ
क्षीन्वादिषिव । वस्मिन्मिशान्ते निष्कामा ज्ञानं तदा तत्राः फलं ज्ञानमिशात्तत् ३७ थ
फलमूलमेव । कश्चित् प्रभावोदाव दानादिप्रज्ञानात्प्रवासनात्तत्तत् । ज्ञानकर्मादिमिशान्ते
मपि दास्तुदिप्रेमा सात् । किन्तु चतुर्थं प्रधानमवति । अथ ज्ञानकर्मादि मिस्रायाः प्रज्ञानः
अनन्ताकि कनोत्तमदानाः ३७ थ भद्रार्थप्रभेदायाः दास्तुत्यादिनां मवत् पादद्वयेव फलं
इत्यादिकं शान्तावतः कायां वत्तः प्रतिपादतं अत्रापि प्रसक्तं वा नान्या उक्त्यावेकं नान्निपु
दशितः ॥ १७ ॥

चतुर्था उक्त्यादिवारिणा भावः ~~_____~~ ज्ञाना विषयात्
श्रेष्ठः । नित्यसुखं निश्चिन्तात्वेन चतुर्थं ज्ञानमिति चतुर्थं ३७ थ
इतिार्थः । अज्ञानान्मूलं नैव चतुर्थं ३७ थ इति भावः । ननु सकामाऽपि ज्ञानं ज्ञानवैयर्थ्यात्तथाऽपि
उक्ते एव । ३७ थ एव। ३७ थ प्रा । प्रधानं चतुर्था उक्त्यावेव ननु चतुर्था ज्ञाननिमित्तं ज्ञानवैयर्थ्यात्

কৃত্বজনকলং বা ন নগতু । অতএব, তদ্বক্তা অল্পমেধসঃ উক্তাঃ । ভগবৎস্ত নিত্যশুদ্ধতা অপি
নিশাস্তুষ্টিভিত্তিকলক সৰ্বং নিতামেবেতি ॥ ২৩ ॥

দেবতাস্থবভক্তানাং অল্পমেধসাং বাস্তা দুবে তাবদাস্তাং বেদাদিসমস্তশাস্ত্রাণীনোহপি মত্বঃ ন
জানাস্তি । ‘অথাপি তে দেব’ পদাস্থজদ্বয়প্রসাদলেশানুগৃহীত এব তি । জানাস্তি ইতঃ ভগবন্নাম্নি
ন চাস্ত এংকাহপি চিবং বিচিন্বন ॥” ইতি বক্তৃগাপি মাং প্রভাকং । অতঃ মত্বতান বিনা মত্ব-
জ্ঞানে নকত্র বাস্তবুদ্বয়ঃ ইতিহ । অব্যক্তং প্রপঞ্চাতীতং নিবাকাবং ব্রহ্মৈব মাং মাযিকাকাবত্বেনৈব
ব্যাক্তং বস্মদেবগৃহে ঙ্ম পাপ্তং নিবুদ্ধযে মজ্ঞাচ্চ, মাযিকাকাবত্বেব দৃশ্যত্বাদিঃ ভাবঃ । যতো
মম পবং ভাবং মাযাতীতং স্বরূপজন্মকল্পলীলাদিকং অজানন্তঃ । ভাব কাঁদঃ ? অব্যয়ং নিতাং
অনুভবং সাক্ষাৎকং । ভাবঃ সত্ত্বা সত্ত্বাবাভিপ্রায়াচষ্টাঙ্গজন্মস্ব । গিয়া লীলা পদার্থেষ্টি
মেদিনী ।” ভগবৎস্বরূপগুণজন্মকল্পলীলামামনাচষ্টাঙ্গন নিতাঃ স্বীকপ গোষ্ঠামিচরণৈতাপ-
বতাস্তগ্ৰন্থে প্রাপাদতং মম পবং ভাবং স্বরূপং অব্যয়ং নিতাং বিস্তাকাজিঃ সমহুম্বিষ্টিমিতি স্বামি-
চবাণেশ্চাতং ॥ ২৪ ॥

ননু যদি ত্বং নিতাকপগুণলীলাহসি তদা তে তথা ত্বং সাক্ষিকালিকী স্থিতিঃ কথং ন শ্যতে
ভক্তাঃ নাহং গ্ৰন্থং সৰ্বশ্চ সৰ্বদশকাণবর্জনা জনশ্চ ন প্রকাশঃ ন প্রকটঃ । যথা গুণলীলাপরি-
কববতেন সাদব বিবাকমা নাপি কদাচিদব কেচিদব বক্ষাৎকৃষ্ণ বিক সূয়ো যথা সূমেকশলা-
ববণবশাৎ সম্বদা লোকদৃগ্গো ন ভবাত, কিন্তু কদাচিদব তথৈবাহমপি যোগমাযবা সমাবৃতঃ ।
ননু চ জ্যোতিশ্চক্রবক্রমানানাং প্রাণিনা জ্যোতিশ্চক্রম্ জ্যোতিশ্চক্রমধো সামস্তান সদৈব বিবাক-
মানোহপি সূয়া, সৰ্বকালদশবর্জিতেন ন প্রকট, কিন্তু কদাচিৎকেষ চ ন ভাবতাদিষু খণ্ডেষু
বস্মানশ্চ জনাস্তব তথৈবাহমিতি স্বধামশ্চ স্বকপসূয়ো যথা সাদব দৃশ্যস্বপ্নেব শ্রবণধামনি মথুবা-
ছাবকাদৌ স্থিতানামিদানীস্তনানাং জনানাং তৎস্ব, কৃষ্ণঃ কপং ন দৃশ্যে ভবতি উচ্যতে । যদি
জ্যোতিশ্চক্রমধো সূমেকবভবিষ্যস্তদা তত্রাপি তদাবৃত, সূয়া দৃশ্যা নাহবিষ্যৎ । তত্র তু মথুবাদি
কৃষ্ণদ্যমণিধামনি সূমেকস্থানীযা যোগমাযেব সদা বহুতে ইতি স্তদাবৃতঃ বক্ষার্কঃ সদা ন দৃশ্যন্তে
কিন্তু কদাচিদেবেতি সৰ্বমনবদ্বং । অতো মতো লৌকো মাং গোষ্ঠাম্রাকাবং বস্মদেবাত্মমপ্য-
জমব্যয়ং মাযিকজন্মাদিশুষ্টিং নাভিজানাতি । অতএব কলাগুণবাবিধিঃ মামপ্যস্ততস্ত্যক্তা মনি-
বিশেষস্বরূপং ব্রহ্মৈবোপাসত ইতি ॥ ২৫ ॥

কিঞ্চ মায়ায়াঃ স্বাশ্রয়ব্যামোহকত্বাভাবাৎ বহিরঙ্গ। মায়া এতু স্য লোগমাযা চ মম জ্ঞানং নাবৃণো-
ভীত্যাহ বেদাহমিতি । মাত্ত বশ্চন প্রাবৃতোঃ প্রানুশ্চ লোক, মগাবদ্রাদির্মহাসৰ্বজ্ঞাহপি ন
কাং স্মেন দেব যথা যোগং মায়ায়া যোগমাযবা চ জ্ঞানাববণ নিত ২৫ ১ ২৫ ॥

তন্মায়য়া জীবাঃ কদারভ্য মুক্তস্তীত্যপেমাযামাহ ইচ্ছোত সগে ৫৫
সক্রে জীবাঃ সম্মোহযন্তি কেন প্রাণিনা মায়ায়াঃ ইচ্ছা বিষয়ে ইচ্ছা
অভিলাষঃ প্রতিকূলে ঘেষঃ । সমুখঃ সমুভূতো যো বস্ম মানাপমানযোঃ শীতোষ্ণাচ্ছোঃ সুখ-
দুঃখয়ো, স্ত্রী পুংসযোর্মোহঃ অহঃ সজানতঃ সুখী, অহমদমানতোঃ দুঃখী’ নবেয়ঃ স্ত্রী মমায়ং পুরুষঃ

ইত্যাচ্ছাকাবক আবিচ্ছকো যো মোহন্তেন সন্মোহঃ স্ত্রীপুত্রাদিষত্যস্তাসক্তিঃ প্রাপ্নুবন্তি, অতএব অতঃপ্তা-
সক্তানাং ন মন্তুস্তাবধিকারঃ । যদ্বন্ধবং প্রতি মেষব বক্ষ্যতে । যদৃচ্ছয়া মৎকথাদৌ জাতশ্রদ্ধস্ত যঃ
পুমান । ন নিবিগ্নো নাতিসক্তো ভক্তিযোগোহশ্রু সিদ্ধিদঃ ইতি ॥ ২৭ ॥

তর্হি কেষাং ভক্তাবধিকাব ইত্যত আহ । যেষাং পুণ্যকর্মাণাং পাপং তু অন্তঃ গতং অন্তকালং
প্রাপ্তং নশ্বদবহুং তন্তু সম্যক্ নষ্টমিত্যর্থঃ । তেষাং সত্বগুণোন্মেকে সতি তমোগুণহাসঃ । তস্মিন্
সতি তৎকার্যো মোহোহপি হুসতি । মোহহাসে সতি তে খলু ত্যাসক্তিরহিতা যাদৃচ্ছিকমন্তুস্ত-
সঙ্গন ভজন্তে মাত্রঃ । যে তু ভজনাভ্যসতঃ সম্যক নষ্টপাপা তে মোহেন নিঃশেষেণ মুক্তা দৃঢ়ব্রতাঃ
প্রাপ্তানিষ্ঠা, সন্তো মাং ভজন্তে । ন চৈবং পুণ্যকর্মৈব সর্গবিধায়া ভক্তেঃ কাবণমিতি মন্তব্যঃ ।
সন্ন্যাসাদেন সাংগোন দানব্রততপোক্ষবৈঃ । ব্যাখ্যা-স্বাধায়-সন্ন্যাসৈঃ প্রাপ্নুযাদবভুবানপি । ইতি
ভগবদ্বক্তেঃ । কেবলভক্তিযোগশ্চ পুণ্যাদিকর্মাশ্রয়ঃ নৈব কাবণমিতি বহুশঃ প্রতিপাদনাৎ ॥ ২৮ ॥

তদেবমার্গাদ্যন্তয়ঃ সকামা মৎ ভজন্তুঃ কৃতার্থা ভবন্তীতি । দেবতাস্তবং ভজন্তুস্ত চ্যবন্তে ইত্যুক্তা
স্বস্তা ভজনেঃ প্যাধিকাবিগশ্চোক্তা । ভগবতা ইদানীং অন্তঃ সকামঃ চতুর্থোহপি মন্তুক্তোহস্তীত্যাহ ।
জনেতি—জশমবণযোর্মোক্ষায নাশায যে যোগিনো যতস্তি বতন্তে যে মোক্ষকামা মাং ভজন্তি
ইতি কলিতোহর্থঃ তে তৎপ্রসিদ্ধং ব্রহ্ম তথা কৃৎসনমাত্মনং দেহমধিকৃত্য ভোক্ত, তথা বর্তমানো অধ্যাত্মং
জীবাত্মানঞ্চ অখিলং কর্ম নানাবিধকর্মজগত্ জীবন্ত সংসারঞ্চ মন্তুক্তিপ্রভাবাদেব বিদুর্জানন্তি ॥ ২৯ ॥

মন্তুক্তিপ্রভাবাৎ যেষামীদৃশং মত্ জ্ঞানং স্মারেষামন্তুকালেহপি তদেব জ্ঞানং স্তাৎ নহন্তে যামিব
কর্মোপস্থাপিতা । ভাবিদেহপ্রাপ্ত্যনুকপামতিবিত্যাহ সাধিত্তেতি । অধিত্তাদযোহগ্রিমাধ্যায়ে
ব্যাখ্যাশ্রুতে । ভক্তা এব হবেস্তত্ত্ববিদো মায়াং তবন্তি চ তেচোক্তাঃ ষড়্বিধা অত্রৈ ত্যাধ্যাযার্থো নিরু-
পিতঃ ॥ ৩০ ॥

ইতি সারার্থবর্ষণ্যাং হর্ষণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাসু সপ্তমোহধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

অষ্টমোধ্যায়ঃ ।

—*—

পার্থপ্রশ্নোত্তরং বৈশিষ্টমিশ্রাং ভক্ত্যসঙ্গতঃ ।

শুদ্ধাঞ্চ ভক্তিং প্রোবাচ হে গতী আপি চাষ্টমে ॥

পূর্বাধ্যায়ান্তে ব্রহ্মাদিসপ্তপদার্থানাং জ্ঞানং ভগবতোক্তং অত্র তেযা তব জিজ্ঞাসু. পূচ্ছতি
 ষাভ্যাং । ১ ।

অত্র দেহে কৌশলিয়াজ্ঞা যজ্ঞাধিষ্ঠাতা স চাশ্বিন দেহে কথং জ্যেষ ইত্যন্ত্রবস্ত্রানুষ্কীঃ । ২ ।

চন্দ্রবমাহ অক্ষয়মতি ন ক্ষবতাতাক্ষবং নিকং যৎ পবমং তদবম্ম এতচ্ছ তদক্ষবং গাণি বক্ষণা
 অভিবদন্তীতি শ্রুতঃ । স্বভাবং সমান্নানাং দেহাবাসবশাস্ত্রাবয়তি জনযতি ইতি স্বভাবা জীবঃ
 যদ্বা স্বং ভাবয়তি পবমান্নানং প্রাপযাত ইতি । স্বভাবঃ শুদ্ধজীবঃ অধাত্মমুহুতে অধাত্মশক-
 বাচ ইতিার্থ । ভূতত্বব ভাবানাং মনুষ্যাদিদেহানাং চন্দ্রবং কাবাত তি । স. বিসংগা জীবস্ত
 স সাং কক্ষজন্তুগ্ৰাৎ কক্ষস জ্ঞ কক্ষশকেন জীবস্ত ন পাব চ্যাত ইত্যর্থং । ৩ ।

ক্ষবো নথবা ভাব পদার্থা বস্তুপটাদি আবৃত্ত ও - ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ । পুরুষঃ সমষ্ট বিবাট
 অধিদেবতং আবদেবতগদবাচ্য। অ বক্রুত মনানান স্য। দেবতান যজ্ঞাত ত্রিষ্কধেঃ ।
 অত্র দেহে অধিষ্ক, যজ্ঞাদিকশ্চ প্রবতক অশ্ব ন শ্বা গ্ৰহায়াবাতনকা রণ কথং
 ইত্যন্তোত্তবমন্তুযামাত্যামব মদ ভন্নত্বানব জ্যেয. নধব ই মদ্বিন্ত্বানত্বানত্বার্থ. ॥ দেহে
 দেহভূতাংববতি স্বস্ত সাক্ষাৎ মৎসপত্ন্যৎ সকাশত্ৰ এবং ২ ॥

প্রযাগকালে কথং জ্যেয়োঃসাত্যেস্তত্তবমাহ অন্তুকাল ১৩ ৩ । ২০ । ২১ । ২২ । ২৩ । ২৪ । ২৫ । ২৬ । ২৭ । ২৮ । ২৯ । ৩০ ।
 মজ্জ্ঞানং ন তু ঘটপটাদিবিবাহ কেনাপি ওত্তো জাতুং শক্য ইতি ইতি । স্মরণকপজ্ঞানস্ত
 প্রকাবস্ত চতুর্থশ্লোকে বক্ষ্যতে ॥ ৫ ॥

যা.মব স্মরণাং প্রাপ্তাঃ ত্রিষ্কধেপি স্মরণদাত্ম্যমব প্রাপ্তাঃ তাত্য গ মনিতি । তন্তু ভাবন
 ভাবনেন অনুচিন্তনেন ভাবিতো বাসিত. তন্ময়ীভূতঃ ॥ ৬ ॥

মনঃসকলকালক, বুদ্ধিবাবনাথ যুক্তা ॥ ৭ ॥

তন্মাৎ স্মরণাত্যাসিন এবান্তুকাল স্বতএব মৎসবণং ভবতি, তেন চ মাং প্রাপ্তাত্যাত্যাত্যাস্য
 মৎসবণমেব পরমো যোগ ইত্যাহ অভ্যাসযোগ ইতি । অভ্যাসো মৎসবণস্ত পুনঃ পুনবাণ্ডিও'বব
 যোগস্তুত্তেন চেষ্টসা, অতএব নান্নাং বিষয়ং সন্ত, শীলং যন্ত তেন স্মরণাত্যাসেন চিত্তস্ত স্বভাব-
 বিজয়োপি ভবতীতি ভাব. ॥ ৮ ॥

যোগাত্যাসং বিনা মনসো বিষয়গ্রামান্নিব তদ্ব্য টাৎ । যচ্চ বিনা সাত্যাত্যন ভগবৎস্মরণ-
 মপি দুর্গটমিতি যুক্তা । কেনচিৎ যোগাত্যাসেন সাহেবে ভক্তিং ত্রিযত ইতি তাং যোগমিশ্রাং
 ভক্তিমাং কাবমিত্ত পক্ষাভঃ । কবিং সকলকালক সাক্ষ্যোপ্যন্তঃ সনকাদি. সাক্ষ্যকালিক. ন ভবত্যত
 অঃ । পুণ্যমনার্দি. সাক্ষ্যোপ্যন্তঃপ্যন্তঃ সনকাদি. সাক্ষ্যকালিক. ন ভবত্যত আহ অনুশাসিতারং
 কুণয়া স্বভক্তিশিক্ষকং ব্রহ্মন মাদিনকপমিত্যর্থ. । তাদৃশ কপানুরপি সূত্রিকৈঃ এব ইত্যাহ
 আশা. সকাশাদ ত্রিষ্ক ম কবি জীব হব পরমাণে প্রমাণস্তত্বাহ
 মাত্রাবাক্যেন পদার্থকথাৎ পরিমাণ পূর্ববিধ-
 হেন মণ্যমণ্যাবমাণমি তন্তু অন আদিত্যবর্গ. আদিত্যবৎ স্বপাং প্রকাশকা বর্গঃ
 স্বরূপ ৩ পব বর্তমান মণ্যমণ্য মণ্যমণ্য মণ্যমণ্য মণ্যমণ্য মণ্যমণ্য মণ্যমণ্য ৩ ॥

প্রাণকাল অন্তকাল অচলেন নিশ্চালন মনসা যা সততঃপবনী উক্তিগুণ যুক্ত। কথঃ
মনসা নেশচল্যঃ অত্র আই যোগস্থ যোগাভ্যাসস্থ বলেন যোগপ্রকাং দশ্যতঃ প্রবামণ্যে জাজ্ঞা-
চকে ॥ ১০ ॥

নহু ঋবোমধো প্রাণমাবশ্য ইত্যোতাবম্মালোক্য। যোগেন জায়তে । তস্মাৎ তত্র যোগ প্রকাং
ক , কি জপাং কি বা ধ্যেযং কি বা প্রাপাং ইত্যপি সংক্ষাপণ ক্রান্ত্যপেক্ষায়ামাহ যদিহ হিভিঃ ।
যদেবাকব ঐমিত্যাকবং ব্রহ্মবাচকং বেদজ্ঞা বদন্তি । যদেব ঐমিত্যেকাকববাচাং ব্রহ্ম
যতযো বিশিষ্ট্য তৎপদং পদ্যং গমাতঃ ইতি পদং প্রাপ্য। মনান যং গৃহ্যতঃহনেনেতি সংগ্রহস্যত্ৰপায়-
শ্বেন সহ প্রবাক্ষ্য গুণ ॥ ১১ ॥

উক্তমর্থং বদন যোগ প্রকাংমাহ সক্ষাণি চক্রবাদান্দিয়দ্বাবাণি সংযমা বাহ্যবিষয়েভ্য প্রত্যাহৃত্য
মনশ্চ শাস্তব নিকবা বিলযাম্ববেষু অসংকল্পযুক্তি ঋ.বাম'ধ) এব প্রাণমাধায় যোগধাবণাং তানথ
শিতমন্নর্কিভাবনাং আশ্রিতঃ জন ॥ ১২ ॥

ওমতোকমেবাকবং ব্রহ্মস্বকপং ব্যাহবম উচ্চাবযন । তস্মাচাং মামনুস্মবন্নুধ্যায়ন্ পবমাং
গতি মৎসালোক্য ॥ ১৩ ॥

তদেবং আর্ন্ত ইত্যাদিন। কর্মমিশ্রাং জ্বামনগামাক্ষ্য ইত্যনেনাপি কর্মমিশ্রাং কবিং পূবাণ-
মিত্যাদিভিঃ । যোগমিশ্রাক সপবিকবাং প্রধানীভূতাং ভক্তিযুক্তা সর্কশ্রেষ্ঠাং নিষ্ঠুগাং কেবলাং
ভক্তিমাহ অনন্তচোত্র ইতি । ন বিদ্যতে অনশ্মিন কর্মণি জ্ঞানযোগে বা অনুর্তেষাহন তথা
দেবতাস্তুবেব আবাধাতেন তথা স্বগাপবগাদাবপি প্রাপ্যতেন চেতো যস্ত। সততঃ সদেতি কাল
দেশপাত্মক্ষাঢ়ন'পক্ষত যৈব নিতাণঃ প্রতিদিনমেব যো মা' স্মবতি তস্ম তেন ভক্তেনাহং সুলভঃ
স্থগেন লভাঃ । সে গজ্ঞানভাসাদিহ'মিশ্রণাতাবাদিত ভাবঃ । নিত্য যুক্তস্তু নিত্যমদোগা-
কাক্ষাঃ আস য'। ' - ১৩৫ ৪ ৪।'গপি যোগে আসংগিতে ক্ত প্রত্যয়ঃ । যোগিনো ভক্তি-
যোগবত বহা মো'স্বক ৮ ৮৫৫ ৫ ৫ ৫ ৫ ৫ ॥ ১৪ ॥

তাং প্রাপ্তবতস্তু কিং স্ম নি প্রাতমামিতি ছ প্রালয়ঃ ছঃখপূর্ণং অশাখতং অনিত্যক জন্মনাপূবস্তি
কিচ্ছ স্তপূর্ণ নিস ততঃ জন্ম ন জন্মবৃত্তাং প্রাপ্যবন্তি । শাস্ততস্তু ধ্রুবো নিতাঃ সদাতন সনাতনা
ইতামবঃ । যদা বহুদনপুহে স্তপূর্ণং নিতাভূতং অপ্রাপ্তং মজ্জয়্য ভাবন দব তেবাং মন্তুজানা-
অপি মন্নিভাসজিনাং জন্ম জ্ঞানাতদা ইতি ভাবঃ । পবমামিতি অস্ত ভক্তাঃ সংসিক্তিং প্রাপ্তবস্তি
অনন্তচেতনস্ত পবমাং সংসিক্তিং মল্লীলাপবিকবতামতর্থাঃ । তেনোকুলকণেভাঃ সর্কভক্তেভো।
দৃশ্য শ্রেষ্ঠং দ্বো'ি ৩ ॥ ১৫ ॥

সুতিনোহপি জায়ন্তে মন্তুকান্ত তদন জাবশ্ব ইত্যাহ আব্রজ্বতি ব্রহ্মণা
ভবনং সত্যলো

নহু অহুতং কেমমতযং ত্রমুকেহধ্যায় মুক্লাস্বাত যতায় যতয় কেবা'ম্মতে ব্রহ্মলোকস্ত
অভবত্ত্রবণাং । সন্ন্যাসিভিরপি জিগমিষিত্যং তদত্যানাং পাত্যে'ম সস্তাবাতে । মৈব - তাল্লাক-
খামিনে। ব্রহ্মণো'পি পাতঃ গুাং কিমুতা'য়েষাং ইতি ব্যঞ্জয়নাহ সহস্রং যুগানি পয্যন্তোহবসানং যস্ম

তৎ ব্রহ্মণোহর্দি'নং যৎ যে শাস্ত্রাভিজ্ঞা বিচূর্জানন্তি । তেহহোবাত্রবিদো জনাঃ বাদিমপি তস্তা
 যুগসহস্রাণাং বিদ্বঃ । তেন তাদৃশাহোবাত্রৈঃ পক্ষমাসাদিক্রমেণ বর্ষণতঃ ব্রহ্মণঃ পরমাসুবিচিৎ ।
 এতদন্তে তস্তাপি পাতঃ কস্তচিৎসৈকবস্ত তস্ত ব্রহ্মণো মোক্ষশ্চোতি ব্যাধিতং ॥ ১৭ ॥

যে তু তঃ তাহস্বাচীনাস্ত্রিলোকস্থাস্তেষাম্ তস্তাহন্থহন্থপি পাত ইতাং অব্যক্তাদিতি অত্র দৈনন্দিন-
 নৃষ্টপ্রলয়োরাকাশাদানাং সত্বাং অব্যক্তাদেন স্বাপাপবস্ত্বঃ প্রজাপতিবেবোচাত্ত ইতি মধুহৃদন-
 সবন্তীপাদাঃ । ততশ্চ অব্যক্তাং স্বাপাপবস্ত্বাং প্রজাপতেঃ সকাশাদাত্তবঃ শরীরবিষয়াদিরূপা
 ভোগভূমধো ভবন্তি । ব্যবহারকমা স্থাঃ বাত্র্যাগমে । তস্ত স্বাপকালে প্রলীযন্তে তস্মিন্লেব ভবন্তি ॥ ১৮ ॥
 এবেব ভূতানাং চরাচরপ্রাণিণাং গ্রামঃ সমূহঃ ॥ ১৯ ॥

তস্মাদ্ভুক্তলক্ষণাং অব্যক্তাং প্রজাপতের্ভিব্যগর্ভাং সকাশাং পবঃ শ্রেষ্ঠঃ । হিরণ্যগর্ভস্তাপি-
 কাবণভূতো যোহন্থঃ খনু অব্যক্তো ভাবঃ সনাভনোহনাদিঃ । ২০ ।

পূর্বলোকোক্তমবাক্ত শব্দং ব্যাচষ্টে অব্যক্ত ইতি ন ক্ৰবতীত্যকবো নারায়ণঃ “একো নারায়ণ
 আসীন্ন ব্রহ্মা ন শকর ইতি শ্রুতেঃ” মম পরমং ধাম নিত্যং স্বরূপং । বদ্বা অক্ষরঃ পরংধাম ব্রহ্মৈব
 মন্ধাম মন্তেজো রূপং । ২১ ।

স চ মদংশঃ পরমঃ পূর্বঃ ন বিদ্যতে অন্থৎ কর্মজ্ঞানযোগকামনাদিকং যস্তাং তথৈব । অতএব
 পূর্বঃ ময়োক্তং । অনন্থচেতাঃ নততর্মিত ভাবঃ । ২২ ।

নন্থ যং প্রাপ্য ন নিবর্তন্তে তদ্ধাম পরমং মর্মেতি তদ্ব্যক্ত্য । তদ্বক্তাং প্রাপ্তানাপুন্যাবর্তন্তে
 ইত্যুক্তং ন তত্র তৎপ্রাপ্তৌ কশ্চিন্নার্গনিযমঃ ইত্যুক্তঃ তদ্বক্তানাং গুণাতীতত্বাত্তম্মার্গোহপি গুণাতীত
 এব অবসীযতে । ন তু সাত্তিকৈর্হর্চিরাদিঃ যস্ত মার্গো যোগিনো জ্ঞানিনঃ কার্মণশ্চার্শ্চ তমহং
 জিজ্ঞাসে ইত্যপেক্ষ্যামাহ যত্রোতি প্রাপোৎক্রমণানস্তরং তত্র কালে কালোপলক্ষিতে মাগে প্রয়াতা
 অনাবৃত্তিমাবৃত্তিঃ যান্তি তং কালং মাগং বক্ষ্যে ইত্যন্থয়ঃ । ২৩ ।

অত্র অনাবৃত্তিমার্গমাহ অগ্নিবিতি অগ্নিজ্যোতিঃ শব্দাভাং তেহর্চিষমভিসম্ববন্তীতি শ্রুতাত্তা
 অর্চিরভিমানিনী দেবতোপলক্ষ্যতে । অহরিতি অহরভিমানিনো গুরু ইতি পক্ষাভিমানিনী
 উত্ত্বারণরূপাঃ যন্মাসা ইত্যুত্তরাষণাভিমানিনী দেবতা এতদ্রূপো যো মার্গস্তত্র প্রয়াতা ব্রহ্মবিদো-
 জ্ঞানিনঃ ব্রহ্ম প্রাপ্নবন্তি । তথাচ শ্রুতিঃ “তেহর্চিষমভিসম্ববন্তি অর্চিবোহহরহঃ পক্ষং বা পুয্যমাপ-
 পক্ষান্ যদুৎক্রেতি যন্মাসান্দুদপ্রাদিত্য এতীতি । ২৪ ।

কর্শ্ণিমাবৃত্তিমার্গমাহ ধুম ইতি ধূমভিমানিনী দেবতা রাত্ত্র্যাদিশকৈশ্চ পূর্ববদেব তত্তদগ্নি
 মানিষ্ঠান্ত্রিশ্রো দেবতা লক্ষন্তে । এতাভিদৈবতাভিকপলক্ষিতো যো মার্গস্তত্র প্রয়াতঃ কন্ম যোগী
 চান্দ্রমসং জ্যোতিস্তদুপলক্ষিত্য স্বর্গলোকং প্রাপ্য তত্র কন্মকলং ভুক্ত্য নিবর্তন্তে ॥ ২৫ ॥

উক্তৌ মার্গাবুপনংহরতি শ্রুতঃ ইতি শাস্ত্রে অনান্থয়ঃ একয়া গুরুয়া
 অনাবৃত্তিঃ মোক্ষং অন্যয়া ব্রহ্মণ্যাবর্ততে পুনঃ পুনরত্র জায়তে । ২৬ ।

এতম্মার্গদ্বয়জ্ঞানং বিবেকোংপাদকমতশ্চদ্বস্তঃ স্তোতি নৈতে ইতি যোগযুক্তঃ সমাভিতচিভো-
 ভব । ২৭ ।

এতদধ্যায়োক্তার্থজ্ঞানকল্পমাত্র বেদেধিত তৎ সৰ্বং অত্যন্তি অতিক্রম্য চ যোগী ভক্তিমান্
ভতোপি শ্রেষ্ঠঃ স্থানং আদ্যং অপ্রাকৃতং নিত্যং প্রাপ্নোতি । ২৮ ।

ভক্তানাং সৰ্ব্বতঃ শ্রেষ্ঠং পূৰ্ব্বোক্তং তেষুপি স্ফুটং ।

অনন্যভক্তশ্চেত্যর্থোহত্রাধ্যায়ে ব্যঞ্জিতোহ্ভবৎ ॥

ইতি সারার্থবর্ষণ্যাং হর্ষণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

শ্রীগীতাস্বৰ্ণমোহধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ ॥

নবমোধ্যায়ঃ ।

—:~:—

আরাধ্যত্বে প্রভোদর্শিতৈশ্বৰ্য্যং যদপেক্ষিতং ।

তৎ শুদ্ধভক্তেরুৎকর্ষশ্চেচ্যতে নবমে স্ফুটং ॥

কৰ্মজ্ঞানযোগাদিভ্যঃ সকাশাৎ ভক্তেরেব উৎকর্ষঃ । সা চ ভক্তিঃ প্রধানীভূতা কেবলা চেতি
সপ্তমাস্তমযোকৃতং । তত্রাপি কেবলায়া অতিপ্রবলায়া জ্ঞানবদন্তঃকরণলক্ষ্যাছনপেক্ষিণ্যা ভক্तेঃ
স্পষ্টতয়া এব সর্কৌৎকর্ষঃ । তস্তামপেক্ষিতমৈশ্বৰ্য্যকং বহুং নবমোহধ্যমধ্যায় আৰম্ভাতে । সৰ্বশাস্ত্র-
সাবভূতশ্চ গীতাস্ত্রমপি মধ্যমমধ্যায়ান্তকমেব সারং তস্তাপি মধ্যমো নবমদশমাবেব সারা
বিত্যতোহত্র নিরূপবিদ্যামাণমর্থঃ শ্রোতি ইদম্বিত্তি ত্রিভিঃ । দ্বিতীয়তৃতীয়াধ্যায়াদিষু বহুতং
মোক্শোপযোগিজ্ঞানং গুণাং সপ্তমাস্তময়োর্মংপ্রাপ্ত্যুপযোগিজ্ঞানং জ্ঞায়তেহেনে ন ভগবন্ত্বমিতি
জ্ঞানং ভক্তিত্বং গুণতমং । অত্র তু কেবলশুদ্ধভক্তিলক্ষণং জ্ঞানং গুণতমং প্রকমেণৈব তুভাং
বক্ষ্যামি । অত্র জ্ঞানপদেন ভক্তিরবগ্ণং ব্যাখ্যেয়া ন তু প্রথমবটকোক্তং প্রসিদ্ধং জ্ঞানং পরশ্লোক
অন্যমনস্বরমিতি বিশেষণদানাৎ গুণাতীতত্বলাভাৎ গুণাতীতা ভক্তিরেব ন তু জ্ঞানং তস্ত সাত্তিক-
ত্বাৎ অশ্রদ্ধানাঃ পূকবা ধর্মশ্চাস্তোত্যাগ্রিমল্লাকে ধর্মশকেনাপি ভক্তিরবোচাতে । অননুয়বে
অমঙ্গলসরায় ইত্যশ্চোহপীদমঙ্গলসরায় একোপদিশেদিত্তি বিধিব্যঞ্জিতঃ । বিজ্ঞানসহিতং ব্রহ্মপরো-

অনুভবঃ সংসারঃ ভক্তিপ্রতিবন্ধকাদম্বরায়াম্বা ॥ ১ ॥

বিজ্ঞান উপাসনা বিবিধা এব ভক্ত্যাং তাসাং রাজা রাজদণ্ডাদিত্বাৎ পব-
নিপাতঃ । গুণবিনী রাজোতি ভক্তিনীত্রেমবাতিগুণং । তস্তাং বিধস্তাপি রাজেতাতিগুণতমং
পবিত্রমিতি সৰ্বপাপপ্রাৰ্ণকত্বহাৎ । তৎ পদার্থজ্ঞানচ্চ সকাশাপি পাবিত্রাকরণং । অনেক-

জন্মসংসারসংসারানাং সর্কীয়ানপি পাপানাং স্থূলস্থূক্ষ্রাবস্থানাং তৎকাবণশ্চাজ্ঞানশ্চ চ সচ্চ এবো-
 ক্ষেদকং অঃ সাক্ষাৎ পাবনমরমেবেতি মধুসূদনসবস্তীপাদাঃ । প্রত্যক্ষ এবাবগমোহশু-
 ভাবা যশ্চ তৎ । ভক্তি. পবেশানুভাবো বিবক্তিবন্যত্র চৈব ত্রিক এককালঃ । প্রপদ্যমানশ্চ
 যনাগ্নতঃ স্যাস্তিঃ পুষ্টিঃ সূদপাষাণুখাসং । ইত্যেকাদেশাক্তেঃ প্রতি নবমেব ভক্তানুরূপভগবদমু-
 ভবলাভাৎ । বশ্যঃ ধর্ম্মাদনপেতং সন্থধর্ম্মাকবণেহপি সর্কধর্ম্মসিদ্ধে. যথা তবোমূলনিষেচনেন
 তূণ্যসি তৎসংক্রম-ভাপণায়াঃ । প্রাণাণভাবাচ্চ যথেন্দ্রিয়াণাং তথৈব সর্কাইগমচূ.তেজা । ইতি
 মাব দাক্তেঃ কঃ স্তুগাঃ কস্মজ্ঞানাদাবিব নাত্র কোহপি কাববাঘানসাক্ষাতিশযঃ শ্রবণ-
 কৌর্ভনাদিভক্তেঃ শো দান্য ন্যব। মাত্রহাৎ অব,যং কস্মজ্ঞানাদিবল্লনখবং নিঙ গভাৎ । ২ ।

নযেবমশ্চ ধর্ম্মশ্চাতিসূকন্থে সর্কা কো নাম সংসারী স্তাৎ । তত্রাহ অশ্রদ্ধানাঃ আশ্চতি
 কস্মনি বষ্ঠী আবা ইমং ধর্ম্মং শাস্ত্রানানাং শাস্ত্রাব্যং প্রতিপাদিত ভক্তেঃ সর্কাৎকর্ম্মং স্তুতার্থবাদ-
 মেব মশ্চমান। আশ্চিকোন ন স্বীকৃন্দাশ্চ । ১০. উপায়াস্তবৈমংপ্রাপ্তয়ে কৃতপ্রবত্তা তপি মাম
 প্রাপ। মৃত্যুবাশ্চ সংসাববশ্চ নি নিতবামতিশয়েন বর্ঠস্তুে । ৩ ॥

মদ্যশ্চভক্তাবেতন্নাত্রং মদেধযাজ্ঞানং মদ্বৈকৈবপেক্ষিত্যং ইত্যাহ সপ্ততি । অব্যক্তা অতীন্দ্রিয়া
 মূর্ত্তিঃ স্বকপং যশ্চ তেন মযা কাবণভূতেন সর্কমিদং জগৎ ততং ব্যাপ্তং । অতএব মংস্থান মযি
 কারণভূতে পূণ্ঠৈতশ্চস্বকপে স্থিতানি সর্কানি ভূতানি চবাচরাণি সস্তি । এবমপি বটাদিষু
 স্বকাযাষু সূদাদিবক্তেষু ভূতেষু নাহমবস্থিত. অসঙ্গভাৎ ॥ ৪ ॥

৩তএব মযি স্থিতাশ্চপি ভূতানি ন মংস্থানি মমাসঙ্গহাদবতি ভাবং । ননু তর্হি তব ভগদ্ব্যাপকভ্বং
 ভগদশযত্বক পূর্কাঙ্কং বিকঙ্কামভ্যাহ । পশু নে যোগমেম্ববং অসাধাবণং যোগৈশ্বযাং অঘটিত না-
 যসনা চাতুযামযং । অশ্রদপাশ্চমাং পশুতাহ ভূতানি বিভক্তি বাবযতি ইতি । ভূতভূৎ ভূতানি
 শ্রাবযতি পালযতীতি ভূতভাবন । এবস্ততোহপি মমাস্তভূতস্তো ন ভবতি মমেতি ভগবতি দেহিদেহ-
 বিভাগাভাবাৎ বাহাঃ শির ইতি বং অশ্রদেহপি বষ্ঠী । অযং ভাব. যথা জীবো দেহং দধৎ পালযন্ন
 পি তস্মিন্নাসত্ত্যা দেহস্ত এন ভবতি এবমহং ভূতানি দবৎ পালযন্নপি মাযিকসক্ভূতশরীরাহপি
 ন তত্রস্থঃ নিঃসঙ্গহাদিতি ॥ ৫ ॥

অসঙ্গ মযি ভূতানি স্থিতাশ্চপি ন স্থিতানি তেষপি অহং স্থিতাশ্চপি ন স্থিত ইত্যত্র দৃষ্টান্তমাহ
 যার্থতি যথৈবা সঙ্গস্বভাবে আকাশ স্থিত। নিত্যং বাতীতি বায়ুঃ সর্কদা চলনস্বভাবঃ । অতএব
 সর্কত্র যচ্ছতীতি সর্কত্রগং মহান পবিমাণতঃ যথা স্বাকাশশ্চ অসঙ্গভাৎ তত্র স্থিতাশ্চপি ন স্থিতঃ ।
 আকাশোহপি বাযো স্থিতোপি ন স্থিতঃ অসঙ্গভাৎ এন তথৈব অসঙ্গস্বভাবে মযি সর্কানি ভূতানি
 আকাশাদীনি মহান্ত সর্কত্রগানি স্থিতানি নাপি স্থিতানি ইতু্যপধাবয বিমৃশ্য নিশ্চিন্ন ননু তর্হি পশু মে
 যোগমম্বরমিতি । ভগবদ্রুৎ যোগমম্বাস্তাতর্কভ্বং কথং নিকমভ্বং ~~যোগমম্বাস্তাতর্কভ্বং কথং নিকমভ্বং~~
 আকাশশ্চ জডভাদেব অসঙ্গং দেহশ্চ তু অসঙ্গং জগদধিষ্ঠানাধিষ্ঠাতুভে ~~আকাশশ্চ জডভাদেব অসঙ্গং~~
 স্তীত। তর্কভ্বং সিদ্ধমেব তদপি ~~আকাশশ্চ জডভাদেব অসঙ্গং~~ দৃষ্টান্তো লোকবুদ্ধিপ্রাবণার্থ এব জ্ঞেযঃ ॥ ৬ ॥

ননু অধুন দৃশ্যমানানি এতান ভূতানি কথি স্থিতানি ইত্যনগম্যত । মহাপ্রলাযক যাস্তস্তীত্য-

पक्षागामाह । सर्केति मामिकां मदीयां मम त्रिगुणाश्रिकायां माराणक्तौ लीयन्ते इत्यर्थः । पुनः कर्मक्षये प्रलयान्ते सृष्टिकाले तानि विशेषेण सृजामि । १ ।

ननु अनन्ते निर्दिशकान्ते कथं सृजतीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिं स्वां स्वीयां अवष्टेभ्य अधिष्ठाय प्रकृतेर्कशां शीघ्रभाववशां प्राचीनकर्म्मनिमित्तादिति यावत् अवशं कर्म्मादि परतन्त्रं ॥ ८ ॥

नन्वेवञ्च नानाकर्म्मणि कूर्कतस्तुव जीववद्वक्त्रः कथं न श्रुदत आह । न चेति तानि सृष्ट्यादीनि । कर्म्माशक्तिर्हि वक्त्रहेतुः स चाशुक्रकामहान्मम नास्ति उदासीनवदिति । अत्र उदासीनो यथा विवद-मानानां दुःख-शोकादिसंसृष्टो न भवति तथैवाहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु सृष्ट्यादिकर्म्मसुत्वेदमोदासीन्यं न प्रेत्येति इत्यत आह । मयेति अध्याक्षेण मया निमित्त-भूतेन प्रकृतिः सचराचरं जगत् सृजते प्रकृतिवैव जगत् जनयति मम अत्राध्यक्षता मात्रं यथा कश्चि-त्सिद्धरीनादेविव भूपतेः प्रकृतिवैव राज्याकृत्यां निर्काश्रुते अत्रोदासीनश्च भूपतेः सत्तामात्रमिति यथा तत्र वाजसिंहासने सत्तामात्रेण विना प्रकृतिभिः किमपि न शक्यते कर्तुं तथैव ममाधिष्ठान-लक्षणमध्यक्षत्वं विना प्रकृतिवपि जडा किमपि कर्तुं न शक्नोतीति भावः । अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगत् विपविवर्तते पुनः पुनर्जायते ॥ १० ॥

ननु च सत्तां अनन्तकोटीब्रह्माण्डव्यापिसत्तिदानन्दविग्रहः । कावर्णार्णवशायी महापुरुषः स्व प्रकृतां जगत् सृजतीति यः प्रसिद्धः स एव हि भवान् । किञ्च ब्रह्मदेवसुतोस्तुवेरं मानुषी तन्नुरित्येतदंशेनैव केचित्तुव निकर्षं वदन्तीत्यत आह अवजानन्तीति । मम मनुष्यास्तुनोवशाः परं भावं कावर्णार्णवशायिमहापुरुषादिभ्योप्यांकृष्टं स्वकपं अजानन्त एव ते । कौदृशं भूतं सत्यं यद्गच्छत् तन्नहेश्वरवर्णितं । तन्नहेश्वरपदं सत्यास्तुरव्यावर्तकं अत्र ज्ञेयं युक्तं श्रुतादावृते भूत-मित्यामवः । “तन्मकं गोपिन्दं सत्तिदानन्दविग्रहं ब्रह्मवन्सुरभूतहभावनासौनं सततं समरुदा-णोत्तं पवमया सुता नोययामाति श्रुतेः” नवाकृति पवत्रकृति श्रुतेश्च ममाश्राः मनुष्यास्तुनोः सत्तिदानन्दमयत्वं मदभिन्नभक्तैक्यते एव तथा सर्वब्रह्माण्डव्यापिद्वक्त्रे बाल्ये मन्मात्रा श्रीशोदया दृष्टमेव । यद्वा मानुषीं तन्मेव विशिनष्टि परं उक्तं भावं सत्तां विशुद्धं सत्तं सत्तिदानन्द स्वकपमित्यर्थः । भावं सत्तां यथावाभि प्रायः इत्यमरः । परं भावमपि विशिनष्टि मम भूतमहेश्वरं मम सृजानि भूतानि मे ब्रह्माण्डाः सुभामपि महासुभोवः । तन्मास्त्वैव मम परमेश्वरश्च तन्नून-भिन्ना तन्नुरेवाहं अहमेव तन्नुरः साक्षाद्ब्रह्मैव “शाकं ब्रह्म दधत्पूरिति” मदभिन्न शुकोक्तेरिति भवादृशैस्तु विशुद्धतां इति भावः । ११ ।

ननु ये मानुषीं मायानयां तन्नुराश्रितोऽहं ईश्वर इति मत्वा ह्यं अवजानन्ति तेषां का गति-स्तत्राह मोघाशा इति । यदि तत्रा अपि स्यात्तदपि मोघाशा भवन्ति मंसालोक्यादिं अभिवाङ्मि-तं प्राप्नुवन्ति । यदि ते कर्मणःसुदामोघकर्माणः कर्मफलं स्वर्गादिकं न लभन्ते । यदि ते ज्ञानिन-स्तर्हि मोघाशाः प्राप्नुवन्ति । तर्हि ते किं प्राप्नुवन्तीत्यत आह राक्षसीमिति । ते राक्षसीं प्रकृतिं-राक्षसानां स्वभावं श्रिताः प्राप्ता भवन्तीति ॥ १२ ॥

तन्माद् ये महान्नानः वादृच्छिकमस्तुतिकूपणा महासुद्धं प्राप्तास्तु मानुषा अपि दैवीं प्रकृतिं

দেবানাং স্বভাবঃ প্রাপ্তাঃ সন্তো মাং মানুষাকাবমেব ভজন্তে । ন বিদ্যতেহশ্রুত জ্ঞানকর্মাণ্য-
কামনাদৌ মনো যেষাং তে । মাং ভূতাদিঃ “মবা ততমিদং সর্কমিত্যাদি” মদৈশ্বর্যাজ্ঞানেন মাং
ভূতানাং ব্রহ্মাদিস্তম্বপযাস্তানাং কারণঃ । অব্যয়ঃ সচ্চিদানন্দবিগ্রহত্বাৎ অনধরঃ জ্ঞাত্বৈতি
মমাবাধ্যত্বে মন্তকৈরেতাবন্যাত্ৰঃ মজ্জ্ঞানমপেক্ষিতব্যঃ ইয়মেব ত্বং পদার্থজ্ঞানকর্মাণ্যন্যনপেক্ষা-
ভক্তিবনস্তা সর্ক শ্রেষ্ঠা বাজবিদ্যা বাজভুম্মিতি দ্রষ্টব্যঃ ॥ ১৩ ॥

ভজন্তীত্যুক্তং ব্রহ্মজনমেব কিং ইত্যত আহ, সততং মদেতি নাত্র কৰ্মবোগ ইব কালদেশপাত্র
শুদ্ধাত্মপেক্ষা কর্তব্যোত্যর্থঃ । “ন দেশনিবসন্তত্র ন কালনিষমস্তথা । নোচ্ছিষ্টাদৌ দ্বিবেধোহস্তি
শ্রীহরেন্নাম্মি লুক্ক” ইতি স্মৃতেঃ । যতন্তো যতমানাঃ । যথা কুটুম্বপালনার্থং দীনাঃ গৃহস্থাঃ ধনিক-
ষারাদৌ ধনার্থং যতন্তে তথৈব মন্তজ্ঞাঃ কীর্তনাদিভক্তিপ্রাপ্তার্থ সাধুসভাদৌ যতন্তে প্রাপ্য চ, ভক্তিঃ
অধীশ্বরানং শাস্ত্রং পঠতঃ ইব পুনঃ পুনরভ্যাস্তি চ । এতাবস্তি নামগ্রহণানি এতাবত্যাঃ প্রণতযঃ
এতাবত্যাঃ পরিচর্যাশ্চাবশ্যকর্তব্য্যাঃ ইত্যেবং দৃঢ়ানি ব্রতানি মিত্যমাঃ যেষাং তে । যথা দৃঢ়ানি
অপতিতানি একাদশাদিব্রতানি নিযমাঃ যেষাং তে । নমস্তস্ত চ ইতি চকারঃ শ্রবণপাদসেবনা-
দ্বয়সর্কভক্তিসংগ্রহার্থঃ । নিত্যযুক্তাঃ শাবিনঃ মনিত্যসংযোগঃ আকাঙ্ক্ষন্তঃ আশংসাযাং
তত্বচ্চতি বর্ধমানেশপি ভূতকালিকঃ ক্তঃ প্রত্যয়ঃ । অত্র মাং কীর্তয়ন্ত এব মামুপাসত ইতি
“কীর্তনাদিকমেব মদুপাসনমিতি বাক্যার্থঃ । অতো মামিতি ন পৌনক্ক্যমাশকনীযং । ১৪ ।

তদেবং অত্রাধ্যায়ে পূর্ক্যাধ্যায়ে চ অনন্ততন্ত্র এব মহাত্মশকবাচ্যাঃ, আর্তাদিসর্কভক্তেভাঃ শ্রেষ্ঠঃ
ইতি দর্শিতং । অথান্তেহপি অনুক্তপূর্ক্যা য়ে ত্রিবিধা ভক্তা. পূর্ক্যতো নানা, অহংগ্রহোপাসকাঃ
প্রতীকোপাসকাঃ বিশ্বকপোপাসকাস্তান্ দর্শয়তি । জ্ঞানবজ্জেনেতি অস্তেন মহাত্মানঃ ইত্যর্থঃ
পূর্ক্যোক্তসাধনানুষ্ঠানাসমর্থাঃ জ্ঞানবজ্জেন তং বা অহম্মি ভগবো দেবতা অহং বৈ ত্বমসীত্যাদি
ক্রতুক্রমহংগ্রহোপাসনং জ্ঞানং স এব পবনেশ্ববজনকপত্বাৎ বজ্জন্তেন চকার এবার্থে অপি শক-
সাধনাস্তবত্যাগার্থঃ একত্বেন উপাস্তোপাসকবোরভেদচিস্তনরূপেণ । ততোহপি নানা অস্তে
পৃথক্বেন ভেদচিস্তনরূপেণ আদিত্যো ব্রহ্মেত্যাদেশঃ ইত্যাদি ক্রতুক্রমেণ প্রতীকোপাসনেন জ্ঞান
বজ্জেন । অস্তে ততোহপি মন্দা বহুধা বহুভিঃ প্রকৃটারৈর্বিধতো মুখং বিশ্বরূপং সর্কাজ্ঞানং মামেবো-
পাসতে ইতি মধুসূদনসরস্বতীপাদানাং ব্যাখ্যা । অত্র নাদেবোদেবমর্চয়েদिति তাত্ত্বিকদৃষ্ট্যা
গোপালোহম্মিতিভাবনাবত্বে বা গোপালোপাসনা অহংগ্রহোপাসনা । তথা ষঃ পবনেশ্ব-
বরো বিষ্ণুঃ স হি সূর্যা এব নাত্মঃ । স হি ইন্দ্র এব নাত্মঃ । স হি সোম এব নাত্মঃ ।
স হি সোম এব নাত্মঃ ইত্যেবং ভেদেন একস্তা এব ভগবদ্বিত্বার্থে উপাসনা সা প্রতীকো-
পাসনা । বিষ্ণুঃ সর্ক ইতি সমস্তবিভূতু্যপাসনা বিশ্বকপোপাসনেতি জ্ঞানবজ্জন্ত ত্রৈবিধ্যং ।
যথা একত্বেন পৃথক্বেন ইত্যেক এব অহংগ্রহোপাসনা গোপালোহং গোপালোহং ইত্যু-
ভয়ভাবনামবী সমুদ্রগামিনী নদীব সমুদ্রভিন্নাভিন্না চেতি । তদা চ জ্ঞানবজ্জন্ত ইত্যর্থঃ ॥ ১৫ ॥

বহুধোপাসতে কথং স্বাক্ষরোপাসনা আস্থানো বিশ্বরূপত্বং প্রপকরতৈবভূতিঃ ক্রতুঃ প্রোতোহপি
শ্রোমাদিঃ বজ্জঃ স্মার্তো বৈশ্বদেবীদিঃ ঔষধং ঔষধিপ্রভবমন্নং । ১৬ ।

পিতা বাষ্টমষ্টিমর্কটগতুংপাদনাং মাতা জগতাঃশু স্বকৃৎমধ্য এব ধাবণাং, ধাতা জগতাঃশু
পোষণাং, পিতামহঃ ওগংস্রু, ব্রহ্মণোঃপিত জনকত্বাং বেদ্যং জেযং বস্তু পবিত্রং শোধকং বস্তু । ১৭।

গতিঃ ফলং, ভক্তি পাতং, পত্নীযস্থা, সাক্ষী শুভাশুভদ্রষ্টা, নিবাসঃ আশ্রয়ঃ, শরণং বিপত্ত্যন্বাতা,
সুহৃৎ নিকর্ষাধিষ্ঠিতকাবী । পত্নীবাচ্যা সষ্টসংহাবাস্তয়ং, ক্রিয়াক্ষাহং নিধানং নিধিঃ পশুশকাদি-
বীজং কাষণং, অবায়ং অবিনাশি ন তু ব্রীজাদিবল্লভনম্ । ১৮ ।

আদিহো ভূমি নিদা ব উপামি প্রাবৃষ বধং উৎসজামি । কদাচিচ্চৈব গ্রহকপেণ বধং নিগৃহী
মি চ । অনুতং নোঙ্গং মৃত্যু স মাব সদস্যংসুলসুগ্ম এতং নকঃ অহমেব ইতি মত্বা বিশ্বতোমুখং
মানুশানাং ত হাং পু কনাথম্ । ১৯ ।

এব এব বা ১১ নাব্যোঃ প ভক্তা এব মামেব পবমেধাং জানন্তো মুচ্যন্তে । যে তু কর্ম্মিণস্তেন-
মুচ্যন্তে এব ইত্যাহ মায়া বাচ্যে, তঃ । স্বগাজুসানং সর্গান্ত্রো বিদ্যা অধীষন্তে জানন্তি বা
বৈদ্যাঃ । বৈদ্যে সাক্ষীঃ পিতা ততঃ । যজ্ঞের্মামিষ্টা, সাদ্যো মমৈব কপাণ্যজ্ঞান-
শোভাং বস্তুতঃ সাদ্যো পিতামহং তদু। যজ্ঞশেষং সোমং পিবন্তীতি সোমপান্তে পুণ্যপাপাঃ ॥ ২০ ॥

গং ১৩ পুনঃ পুনর্মৃত্যু জন্মনী ॥ ২১ ॥

মদনশুভ্রানাং সুখং ন কল্পমাং । কিন্তু মদনশুভ্রমেব ইতি হ অনন্যা ইতি । নিতামেব সৈদ-
বাভিগুক্রানাং সর্গান্ত্রো তদনো নিত্যমপত্তিঃ ইতি ভাবঃ । যদ্বা নিত্যসংযোগস্পৃহাবতাং
যোগ্যানালাভঃ । ক্ষেমং তৎপালনঞ্চ তৈবনঃপেক্ষিতমপ্যহমেব বহামি অত্র কবোমীতঃ পুজ্য
বহামীতি প্রাথম্যাং । তেষাং শরীরপোষণভাবো মণ্ডেবোহাতঃ যথা স্বকলত্রপুত্রাদিপাষণ-
ভাবো গৃহান্তেনিতি ভাবঃ । নাচান্যেযামিব তেষামাং যোগক্ষমং কন্ম প্রাপ্য মে বৈদ্যঃ তাদ্বা-
রামশু সর্গান্ত্রোদাসীনশু পবমেধাং তব কিং তদ্বহনেনোঃ বাচ্যং । "৩ ভুবশু ভজনং তদিহাশুত্রাপং ব-
নৈশান্তেনামুগ্নিনঃ কল্পনমেতদব নৈকর্মাণিত ক্ষতেমদনশুভ্রানাং নিষ্কামত্বেন নৈকর্মাণ্যং তেষ্ণু
দৃষ্টং সুখং মদনশুভ্রমেব তত্র মম সর্গান্ত্রোদাসীনশুপি শুভক্রবাৎসল্যমেব হেতুজ্ঞেবঃ । ন চৈবং ত্বাষ
শেষেদব স্বানর্কহভাবং দদানান্তে ভক্তা প্রেমশূন্যা ইতি বাচ্যং তৈময়ি স্বভাবশু সর্গান্ত্রোদাসীনশু
মযেবাৎসল্যে গ্রহণাং ন চ সঙ্গমাত্রণ বিশ্বশ্রুতীদিকর্তুং মমাং ভাবো জেযঃ । যদ্বা ভক্তজনা-
সক্তশু মম স্বভোগ্যকান্তাভাববহনমিব ত্রীয যোগ ক্ষেমবহনমিতি সুখপ্রদমিতি ॥ ২২ ॥

ননু চ জ্ঞানযজ্ঞেন চাপ্যন্যে ইত্যনন ত্বয়া স্বশ্রৈবোপামনা ত্রিবিধোক্তা । তত্র বহুশ বিশ্বতোমুখ-
মিতি তৃতীয়ায়া উপাসনায়া জ্ঞাপনার্থমহং কতুবহং যজ্ঞ ইত্যাদিনা স্বশু বিশ্বরূপত্বং দর্শিতং । অতঃ
কর্ম্মযোগেন কর্ম্মাঙ্কভূতেন্দ্রাদিযাজকাস্তথা প্রাধান্যেনৈব দেবতাস্তবভক্তা অপি ভক্তা এব কথং
তর্হি তে ন মুচ্যন্তে । যদুক্তং " ইয়া গতাগতং কামকামা লভন্তু" ইতি । অন্তবস্তু কলং তেষা-
মিতি চ ত্রিবিধোক্তা মামেব যজন্তীতি মেব কিঙ্কবিধিপূর্ষকং যৎ প্রাপকং বিধিঃ বিনৈব
যজন্ত্যত পুনরাবর্তন্তে ১ ।

অবিধিপূর্ষকত্বমেবাহ অহমিতি দেবতাস্তবকপেণাহমেব ভোক্তাভূঃ স্বামী কলদাতা চাহ-
মেবেতি । মাত্ত তদ্বেন ন জানন্তি । যথা সূক্তাস্তাহমুপাসকঃ সূচ্য এব ময়ি প্রসীদতু । সূচ্যএব

মদভীষ্টং ফলং দদাতু । সৃগা এব পবম্বেথব ইতি তেষাং বুদ্ধিন' তু পরমেথবো নাবাষণ এব সৃগাঃ
স এব তাদৃশশ্রদ্ধোৎপাদকঃ স এব মজ্জাঃ সূয়োপাসনাফলপ্রদ ইতি বুদ্ধিবতস্তত্ত্বোতা মদভিজ্ঞানা-
ভাবান্তে চাব'স্ত ভগবান্নাবাষণ এব সূগ্যাদিকপেণারাধাতে ইতি ভাবনয়া বিখ্যতো মুখঃ মামুপাসীনাস্ত
মুচ্যস্ত এব । তন্মান্নমিভূতিষু সূগ্যাদিষু পূজা মমিভূতিজ্ঞানং পূর্ক্বিকৈব কণ্ডব্যাঃ নত্বনাথেতি
দ্যোতিতং । ২৪ ।

নমু চ তত্ত্বদেবতাপূজাপদ্ধতে' যো যো বিধিকল্পেস্তেনৈব বিধিনা সা সা দেবতা পূজ্যত এব ।
যথা বিষ্ণুপূজাপদ্ধতৌ য এব বিবিস্তেনৈব বেকবা বিষ্ণুঃ পূজয়ন্ত্যতঃ দেবতাস্তরভক্তানাং কো দোষ,
ইতি চেৎ সত্যং তর্হি ত্ভাং ত্ভাং দেবতাং তন্তুভ্যাঃ প্রাপ্নুবস্তোব ইত্যয়ং শ্রায এব ইত্যাহ যাত্তীতি
তেন তত্ত্বদেবতানামপি নম্বরত্বাৎ তত্ত্বদেবতাভক্তাঃ কথমনথরা ভবন্ত । “অহম্বনথরো নিত্যো
মন্তুভ্যা অপ্যানথরা” নিত্যো এবোতি দ্যোতিতং । ভবানেকঃ শিষ্যতে শেষসংজ্ঞ ইতি । “একো
নারায়ণ এবাসীন্ন ব্রহ্মা ন চ শঙ্কবঃ” ইতি । “পবাক্ষান্তে সো'বুধ্যত গোপরূপো মে পুরস্তাদাবি-
বন্তুব” ইতি । “ন চাবস্তে চ মন্তুভ্যা মহত্যাং প্রসখাদপীত্যাদি শ্রুতিভ্যাঃ । ২৫ ।

বরং দেবতাস্তবভক্তা বায়াসাধিকা' ন তু মন্তুভ্যাবিভাহ পত্রমিতি । অত্র ভক্ত্যেতি কারণঃ
তৃতীয়ান্নাং তন্তুপত্রমিতি পৌনঃপুনঃ শ্রাৎ । অতঃ সহার্থে তৃতীয়া ভক্ত্যা সহিতে মন্তুভ্যা ইত্যর্থঃ ।
তেন মন্তুভ্যভিন্নো জনস্তাৎকালিক্যা ভক্ত্যা যৎ প্রযচ্ছতি তৎ তেনোপহৃতমপি পত্রপুষ্পাদিকং নৈবা-
ধ্যামীতি দ্যোতিতং । ততশ্চ মন্তুভ্য এব পর'দিকং দন্দনাত ৩২ তস্তাহমম্মামি যথোচিতমুপযুঞ্জে ।
কৌদৃশং ভক্ত্যা উপহৃতং নতু কশ্চিৎকিন্দনাদান্না দহ্মিত্বার্থঃ । কিঞ্চ মন্তুভ্যাপ্যপবিত্রণরী-
রভে সতি নান্মামীত্যাহ প্রযতাস্থনঃ শুদ্ধগবাবশ্রোত বজ্রপলাদযো ব্যাবৃত্তা । যদ্বা প্রযতাস্থনঃ
শুদ্ধাস্তঃকরণস্য 'মন্তুভ্যঃ বিন' নাস্তঃ শুদ্ধাস্তঃকরণ ইতি । ধোতাস্মা পুকবঃ কৃষ্ণপাদমূলং ন
মুঞ্চতীতি পরীক্ষিতুক্ষে: মংপাদসেবাত্যাগসামর্থ্যমেব শুদ্ধচিত্তত্বচিহ্নং অতঃ কচিৎ কামক্রোধাদি:
সদেপি উৎখাতদংষ্ট্রোরগদংশবস্তস্য। কিঞ্চিৎকরত্বং জ্ঞেয়ং ॥ ২৬ ॥

নমু চার্ভো জিজ্ঞাস্তরর্থার্থী জ্ঞানীভ্যারভ্য এতাবতীষু তদুভ্যাম্ ভক্তিষু মধ্যে পথহং কাং ভক্তিং করতৈব
ইত্যপেক্ষায়াং ভো অর্জুন, সাম্প্রতং তাবত্তব কৰ্ম্মজ্ঞানাধীনাং তন্তুমশকাভ্যাং সর্কোৎকৃষ্টায়াং
কেবলারামনস্তত্ত্বো নাধিকারঃ নাপি নিকৃষ্টায়াং সকামভক্তৌ তন্মাস্তঃ নিকামাঃ কৰ্ম্মজ্ঞানমিশ্রাঃ
প্রধানীভূতামেব ভক্তিং কুর্কিত্যাহ যৎ করোষীতি দ্বাভ্যাং । লৌকিকং বৈদিকং বা যৎকৰ্ম্ম ত্বং
করোষি যদম্মাসি ব্যবহাবতো ভোজনপানাদিকং যৎকরোষি যত্তপসাসি তপঃ করোষি তৎসর্কঃ
মব্যোষার্পণং যস্য তৎ যথা স্যাৎ তথা কুরু । ন চারং নিষ্কামকৰ্ম্মযোগ এব নতু ভক্তিযোগ ইতি
বাচ্যঃ । নিষ্কামকৰ্ম্মিভিঃ শাস্ত্রবিহিতং কৰ্ম্মেব ভগবত্পার্প্যতে ন তু ব্যবহারিকং কৰ্ম্মিণ্যে কতং তথৈব
সর্কব্রদ্রুঃ ভক্তৈস্ত স্বাস্থমনঃ প্রাণেল্লিয়ব্যাপারমাত্রমেব শ্রেষ্ঠদেবে ভগবত্পার্প্যতে । যদুভ্যং ভক্তি-
প্রকরণ এব । কায়েন বাসনাসেল্লিয়ৈর্কো বুদ্ধ্যাস্থনা বানুশ্রুতশ্চভাবাৎ । করোতি যদ্ যৎ
সকলং পথয়ে নারায়ণায়ৈতি সমর্পয়েত্তৎ । ইতি নমু চ জুহোষীতি হবনমিদমর্চনভক্ত্যঙ্গভূতং
বিষ্ণুদেয়কো' তপস্ততীতি তপোহপ্যোতদেকাদগাদিব্রতরূপমেব অত ইয়মকলৈব ভক্তিঃ ,

किर्मिति नोच्यते सत्यां । अनन्ता भक्तिर्हि कृत्वापि न भगवत्पर्याये किञ्च भगवत्परितैव क्रियते । यद्वक्तुं श्रीप्रह्लादेन श्रवणं कीर्तनं विषयोः स्मरणं इत्यत्र पुंसार्पिता विषो इति भक्तिश्चेन्नवलङ्गणा क्रियेतेति व्याख्या च श्रीश्यामिचरणानां विषो अर्पिता भक्तिः क्रियते न तु कृत्वा पश्चादप्येत इत्यत्र पञ्चमिदं न केवलायां पर्यायसेदिति ॥ २१ ॥

शुभाशुभफलैरनन्तैः कर्मकपैर्बह्वर्त्तैर्विमोक्ष्यसे । भक्तिवत्या भजनं तदिहामुद्रोपाधि-
नेराश्रेणामुन्निम्नःकलनमेतदेव नैर्कर्म्यामिति श्रुतेः" सन्नासः कर्मफलत्यागः स एव षोणः तेन युक्त आत्मा मनो यश्च सः । न केवलं मुक्त एव भविष्यति अपि तु विमुक्तो मुक्तेष्वपि विशिष्टः सन् । मामुपैष्यति साक्षात् परिचरितुं मग्निकटमेष्यति । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने इति श्रुतेः । मुक्तिं ददाति कर्हिचिन्म न भक्तियोग-
मिति सुकोक्तेः मुक्तेः सकाशादपि साक्षात्प्रमसेवारा उक्तेर्बोहयमेवेति भावः ॥ २८ ॥

ननु भक्तानेव विमुक्तिकृत्य स्वः प्रापयति नद्वभक्तानिति चेत्तर्हि तवापि कं रागद्वेषादिकृतं वैषम्य-
मस्ति नेत्याह समोहमिति । ते भक्ता मयि वर्तन्ते अहमपि तेषु वर्ते इति व्याख्याने भगवतोऽव-
सर्कः जगद्वर्तत एव भगवानपि सर्कजगत्सु वर्तत एव इति नास्ति विशेषः तस्मात् ये यथा मां प्रप-
द्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं इति श्रायेन मयि ते आसक्तः भक्ता वर्तन्ते यथा तथाहमपि तेषामक्त
इति व्याख्येयं । अत्र कल्पवृक्षादिदृष्टान्तस्वैकांशेनैव ज्ञेयः । नहि कल्पवृक्षकलाकाङ्क्षया
तदाश्रिता आसज्जि नापि कल्पवृक्षः श्राश्रितेषामक्तः नापि स आश्रितस्य वैरिणः षेष्टि, भगवा-
न्तु स्वभक्तवैरिणः स्वहस्तैर्नैव हिनस्ति, यद्वक्तुं प्रह्लादाय यदा क्रुद्धे तद्वनिष्येपि वरोरर्जितं इति ।
केचित्तु तुकावशु भिल्लोपक्रमार्थमाख्याय भक्तवात्सल्यलक्षणं वैषम्यं मयि विद्यत एवेति तत्र,
भगवतोऽभूषणं न तु दूषणमिति व्याचक्षते । तथाहि भगवतोऽभक्तवात्सल्यमेव प्रसिद्धं न तु ज्ञानि-
वात्सल्यं योगिवात्सल्यं वा यथा ह्यन्तो जनः स्वदासेष्वेव वत्सलो नाश्रुदासेषु तथैव भगवानपि
स्वभक्तैष्वेव वत्सलो न कद्रभक्तैषु नापि देवीभक्तैष्विति ॥ २९ ॥

सभक्तैश्चासक्तिर्मम स्वाभाविक्येव भवति सा, दुराचारेपि भक्ते नापवाति तमपुण्ड्रमेव करो-
मीत्याह । अपि चेदिति सुदुराचारः परहिंसा-परदार-परद्रव्यादिग्रहणपरायणोपि मां भजते
चेत् कौदृक्भजनवानित्यत्र आह, अनन्तथाक् मन्तोहृष्टदेवतास्तरं मन्तुकेरन्यां कदाचारे दृष्टे सति
कथं साधुः तत्राह मन्तव्यो मननीयः । साधुत्वेनैव स ज्ञेय इति यावत् । मन्तव्यमिति विधिवाक्यं
अन्तथा प्रत्ययः श्रां । अत्र मदाज्ञेव प्रमाणमिति भावः । ननु ह्यः भजते इत्येतदंशेन
साधुः परदारदिग्रहणांशेनानाधुश्च स मन्तव्यस्तत्राह एवेति सर्वेणाप्यांशेन साधुरेव मन्तव्यः कदापि
तत्रा साधुः कदापि मिति भावः सम्यावसितं निश्चयो यश्च सः । दुस्त्यजेन स्वपापेन नरकं
तिर्थाक वानीर्वा धार्मिकैकान्तिकः श्रीकृष्णजनस्तु नैव जिहासामीति स शोभनमध्यवसायं कृतवा-
नित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु तादृशसाधुर्निर्गः कथं भजनं ह्यं गृह्णासि कामक्रोधादिदूषितास्तःकरणेन निवेदितमन-
पानादिकं यथमन्नासीत्यत्र आह, ० क्रिप्रः नीधमेव स धर्मात्मा भवति । अत्र क्रिप्रः श्रावी सधर्मात्मा

शब्दच्छास्त्रिः [गमिष्यति] इति । • अप्रयुज्या भवति गच्छति, इति वर्तमानप्रयोगात् अधर्म्मकवणा-
 नस्तवमेव मामनुश्रुताङ्कृतानुतापः किंप्रमेव धर्म्मात्मा भवति । हस्त हस्त मत्तुल्याः कोपि भक्तलोकः
 कलङ्कयन्नधर्मोऽनास्ति, तद्विद्यामिति शब्दपुनः पुनवपि शास्त्रिः निर्देहं नितरां गच्छति । यथा
 कियतः समवादनस्तवंग तस्याभावि, धर्म्मात्मा तदानीमपि नृन्मकपेण वर्तते एव । तन्नसि भक्तेः
 प्रवेशात् यथा पीते महोषधे सति तदानीं कियत्कालपथान्तः नष्टदवन्त्रो ज्वदाहो विषदाहो वा
 वर्तमानोपि न गण्यते इति ध्वनिः । ततश्च तत्र भक्त्युद्वाचावहगमकाः वामक्रोधाद्या
 उन्थातदंष्ट्रावगदंशवदकिञ्चिदं कवा एव ज्ञेया इत्यनुध्वनिः । अत एव शब्दं सर्वदैव शास्त्रिः काम-
 क्रोधाद्यापशमः नितरां गच्छति अत्रिणगेन प्राप्तातीति दुवाचावहदशायामपि स श्रद्धाशुःकवण
 एवोच्यते इति भावः । ननु यदि स धर्म्मात्मा सात्त्विको नास्ति कोऽपि विवादः किञ्च कश्चिद्गुणाव-
 शक्तो जन्मपथान्तमपि दुवाचावहः न जहाति तस्य का वादेऽत्रात्ता ते वत्सलो भगवान् स पोति
 सकोपमिवाह कोऽस्त्येति । मे भक्त्या न प्रणशति एतन्नि पाणनाश अनःपात. न याति कृतक-
 कर्षवादिनो नैतन्मशेवन्निति शोकशक्वावाक्यमर्जुन प्रोत्साहयति ते कोऽस्त्येय पत्रिकाहलादि
 महाघोषपुष्पकं विवदमानानां सतां गहा बाह्यमुत्क्रिया निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिष्ठां क्व
 कथं मे मम परमेश्वरश्च भक्तो दुवाचावोपि न प्रणशति अपि तु कृतार्थ एव भवति । ततश्च ते तं
 प्रोतिविजृम्भितविध्वंसितकृतका निःशंसयः त्वामेव शुकसेनाशयेवन्निति स्वामिचवणाः । ननु
 कथं भगवान् स्वयं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातुमर्जुनमेवातिदिदश । यथैवाग्रे मामोवयासि सतां ते
 प्रतिजाने प्रियोसि मे इति वक्ष्यते । तथैवात्रापि कोऽस्त्येय प्रतिजानेहं न मे भक्तः प्रणशति
 इति कथं नोक्तं । उच्यते । भगवता तदानीमेव विचारितं भक्तवत्सलेन मया स्वभक्त्यापकर्म्मणे-
 शमप्यसहिष्णुना स्वप्रतिष्ठां वञ्चयित्वापि स्वापकर्म्मकृत्यापि भक्तप्रतिज्ञैव वक्षिता बहव । यथा
 तत्रैव भीष्मवृद्धे स्वप्रतिज्ञामप्यपाकृत्य भीष्मप्रतिज्ञैव वक्षिष्यते । बहिर्मुखा वादिनो वैतण्डिका
 मप्रतिष्ठां श्रद्धा हसिष्यन्ति अर्जुनप्रतिष्ठा तु पाषाणरूपेण वेति ते प्रतिशस्ति । अतः अर्जुनमेव
 प्रतिष्ठां कावयामीति अत्रैतादृशदुवाचावस्याप्यनशुभक्तिश्रवणादनशुभकृतिधावकवाकोषु
 सर्वत्र न विद्यतेहंश्रीपुत्राद्यासक्तिविध्वंशशोकहोहकामक्रोधादिकं यत्र इति कुपतिव्याख्या
 न प्राञ्ज इति ॥ ७१ ॥

एवं कर्म्मणा दुवाचारानामागस्तकान् दोषान् मद्भक्तिर्गणयतीति किं चिद्वः । याता जातैव
 दुवाचारानां स्वाभाविकानपि दोषान् मद्भक्तिर्गणयतीत्याह मामिति पापयोनयोहस्त्याज्ञा म्लेच्छा अपि
 यद्वृत्तं । किरात हृणाक् पुलिन्दपुरुषा आभीवकका यवनाः धशादयः । येहंश्चे च पापान्तदपाश्रया-
 श्रयाः सुधास्ति तस्मै प्रभविष्ये नमः ॥ अहो वत स्वपदोहते गवीमान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुतां
 तेपुस्तपस्ते ब्रह्मवुः सन्नुरार्थ्या ब्रह्मानुचूर्नाम गृणस्ति ये ते । किं पुनः श्रौवेष्टाद्या अशुक्लीका-
 द्विमस्तः ॥ ७२ ॥

ततोपि किं पुनर्ब्रह्मणाः सत्कुलाः सदाचारान्च ये भक्ताः तन्मात्रं मां तज्ज्व ॥ ७३ ॥

भजनप्रकाशः दर्शयन्नुपसंहरति मन्मना ईति एवमात्मानं मनोदेहं वृत्तं मयि निरोज्या ॥ ७४ ॥

পাত্রাপাত্রবিচারিত্বং স্বস্পর্শাৎ সর্বশোধনং ।
 ভক্তেরেবাতৈত্র তদস্থা রাজগুহুমাক্যতে ॥
 ইতি সারার্থবর্ষিণ্যাং হর্ষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।
 গীতাসু নবমোহধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

দশমোধ্যায়ঃ ।

-:~:-

ঐশ্বর্য্যং জ্ঞাপয়িত্বোচে ভক্তিং যৎসপ্তমাদিষু ।
 সরহস্যং তদেবোক্তং দশমে স বিভূতিকং ॥

আবার ইজ্ঞানকাবণমৈশ্বর্য্যং ষদেব পূর্বত্র সপ্তমাদিষুঃ তদেব সবিশেষং ভক্তিমতামানন্দার্থং
 প্রপঞ্চ্যন্ত পবোক্ষবাদা ষষঃ পবোক্ষধ মম প্রিয়ং ইতি শ্রায়েন কিঞ্চিদ্বাধত্বেবাত্ত ভষ
 ইতি পুনর্বাপি বাজবিদ্যা বাজগুহুমিদমুচ্যত ইত্যর্থঃ । তে মতাবাহো ইতি যথা বাহবলং সর্বাধিকান
 ত্বয়া প্রকাশিতং তথৈতদবুদ্ধ্যা বুদ্ধিবলমপি সর্বাধিকেন প্রকাশিতব্যমিতি ভাবঃ শূণ্ডীতি
 শূণ্ডমপি তং বক্ষ্যমাণেতর্থে সমাগবধাবণাৎ এব । পবমঃ পূর্বোক্তাদপুংকৃষ্টং । তে হামতি-
 বিস্মৃত্যকল্পং ক্রিয়াপপদস্ত চেতি চতুর্থী । যতঃ প্রীষমাণায় প্রেমবতে ॥ ১ ॥

এ তচ্চ কেবলং মদনুগ্রহপ্রতিশ্রয়নৈব বেদ্যং নানাথৈত্যাহ ন মে ইতি মম প্রভবঃ প্রকৃষ্টং সর্ববিলক্ষণং
 ভবং দেবকাং জন্ম দেবগণা ন জানান্তি, তে বিষয়বিষ্টেহান্নজানন্ত ষষস্তু জানীযুস্তত্রাহ ন মহর্ষয়োহপি
 তত্র হেতুঃ অহমাদিঃ কাবণং সর্গঃ সর্বোবেব প্রকারৈঃ নহি পিতৃজন্মতৎ পুত্রা জানন্তীতি ভাবঃ ।
 ন হি তে ভগবন্ ব্যক্তিং বিদুর্দেবা ন দানবাঃ । ইত্যগ্রিমানুবাদাদত্র প্রভবশব্দশ্রাণার্থতা ন
 কল্প্যা ॥ ২ ॥

ননু পবত্রক্ষণঃ সর্বদেশকালাপবিচ্ছিন্নস্ত তবৈতদ্দেহশ্চৈব জন্ম দেবা ষষষ্চ জানন্ত্যেব তত্র
 স্বতর্জ্ঞাত্বা স্ববক্ষঃ স্পৃষ্ট্বাত যো নামিতি যো মামজং বেত্তি কিং পরমুষ্ঠিনং ন অনাদিঃ সত্যং তর্হি
 অনাদিহাদজমজন্তুং পবমাস্থানং ত্বাং বেত্ত্যেব তত্রাহ চেতি অজমং হি বহুদেবজন্তুঞ্চ মামনাদি-
 মেব যো বেত্তি ইত্যর্থঃ । মামিতি পদেন বহুদেবজন্তুৎ বুধাতে জন্ম কর্ম চ মে দিব্যমিতি মদুক্তেঃ
 মম জন্মবত্তং পরমাস্থাতং সদেবাজন্তুঃ চ ইত্যুভয়মপি মে পরমং সত্যং অচিন্ত্যশক্তিসিদ্ধমেব ।
 বহুকং । অজোহপি সন্ন্যাসিনা সংভবামীতি । তথা চোক্তবাক্যং । কশ্মাণ্যনীহস্ত ভবো-

२७७ इति इत्याद्यनन्तवः खिद्यति धीविदामिह इति । अत्र श्रीभागवतान्तकाविका ८ । तत्रैव वास्तवः
 चेत् स्याद्विदाः बुद्धिब्रह्मदा । नश्चादेवत्यतोऽचिन्त्याशक्तिर्नानाम् कावणः । तस्यां यथा मम
 बाल्ये दानोदवहनीलायामेकदैव किङ्किण्यो वक्त्रनां पविच्छिन्नः दाम्ना सावकादपविच्छिन्नः
 चातर्क्यमेव तथैव ममाजस्रं जन्मवत्त्वे चातर्क्ये एव । दूर्वोधमैश्वर्याह लोकमहेश्वरः तव सावधि-
 मपि सर्केषां लोकानां महासुमीश्वरः यो वेद स एव मर्त्येषु मध्ये असंयतः सर्वपापैर्भक्ति
 विबोधिभिः । यस्तु अजडानादित् सर्वैश्वर्याश्रेय वास्तवानि शार्ङ्गवत्पादौनि तु अशुकरणमात्रसिद्धा-
 नीति वाट्टे स संयत एव सर्वपापैर्न प्रमुच्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च शास्त्रज्ञाः स्वज्ञानादिभिः मत्तुः ज्ञातुं शक्नुवन्ति यतो बुद्ध्यादीनां सहाद्विभवायाङ्गजन्मवत्त्वात्
 एव ज्ञातानामपि श्रुतातीते मयि नास्ति स्वतः प्रवेशयोगात्तेताह बुद्धिः सूक्ष्मार्थनिश्चयसामर्थाः
 ज्ञानमात्रानाश्रयविवेकः असंमोहो वैयग्याभावः एते त्रयो भावा मत्तुज्ञानहेतुहेन संश्रवा-
 माना इव न तु हेतवः । प्रसङ्गादपि भावान लोकेषु दृष्टा न स्वत एवाद्भुतानाह क्रमा सहिष्णुः
 सत्यां यथार्थभाषः दमो वाक्श्लिषनिग्रहः शमोऽभ्रविन्दियनिग्रहः एते साहिकाः । सुखः साहिकः
 दुःखः तामसः भवाभावो जन्ममृत्युदुःखविशेषो । भयः तामसः अभयः ज्ञानाथः साहिकः वाजसा-
 ह्यथः वाजसः ॥ ८ ॥

समता आश्रयपमान सर्वत्र सुखदुःखादिदर्शनं । अहिंसामते साहिको तृष्टिः संतृष्टिः सा
 निकपाधिः साहिकी सोपाधिस्तु वाजसी हापा दान अपि सोपाधिनिकपाधित्वात्ताः साहिकराजसे
 यशोऽयशोसो अपि तथा । मत्तु इति एते मत्तुः एते भवन्त्यापि शक्तिशक्तिमतोवैक्यां मत्तु
 एव ॥ ९ ॥

बुद्धिज्ञानासंमोहा न स्वतुज्ञानसमर्थानुद्ध । तत्रैव तापि तत्रासमर्थानाह महमयः सप्तमवीच्या-
 दयः तेभ्योपि पूर्वैश्चेत् चकारः सनकादयः मनवत्तुर्दुःखस्यैवत्वादयः मत्तु एव द्विवर्गागर्भास्त्रनः
 सकाशाद्भावो जन्म येषां ते । मानसा मन आदित्य उंपन्ना जाताः अशुवन्नितार्थः । येषां मवीच्या-
 दीनां सनकादीनां इमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्तमानाः प्रजाः पुत्र-पौत्रादिरूपाः शिवाप्रशिया-
 रूपाश्च ॥ ७ ॥

किञ्च भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति मद्भक्त्येवमदनशुभ्र एव मत्प्रसादाद्यश्चाचि दृढमास्तिकाः दधाना
 मत्तुः वेत्तीत्याह एतां संकेपेणैव वक्त्राणां विभक्तिः योगः शक्तियोगकं वस्तुवतो वेत्ति
 मत्प्रशोः श्रीकृष्णश्च वाकाद्यादिदमेव पवमं तन्मिति दृढतनास्तिकावानेव यो वेत्ति सः । अवि-
 कलेन निश्चलेन योगेन मत्तुज्ञानलक्षणं युज्याते युक्ते भवेदत्र नास्ति कोपि सन्देहः ॥ ९ ॥

तत्र महेश्वर्यालक्षणां विद्मः माह अहं सर्वं प्रकृताप्रकृतवस्तुमात्रं प्रभवः उंपन्ति
 प्रादुर्भावोः हेतुः । मत्तु एतान्मर्त्यामन्त्राणां सर्वं जगत् प्रवर्तते चेत्ते तथा मत्तु एव नारदाद्य-
 वतावाक्कां सर्वं शक्तिज्ञानतपःकर्मादिकं साधनं तत्तु साधात् प्रवृत्तिं भवति । ऐकान्तिक
 शक्तिलक्षणं योगमाह इति मत्तु आस्तिक्यात्ते ज्ञानेन निश्चित्य इत्यर्थः । तावो दास्यमथादि-
 त्तुः ॥ ८ ॥

एतादृशा अनशुभता एव मंत्रप्रसादात्तद्विद्योः पूर्वाङ्गलक्षणं दूर्वाधमपि मन्त्रज्ञानं प्राप्नुवन्त्याह मच्छिन्ना मद्रूपनामगुणलीलामाध्यासादेष्वेव लूकमनसः । मद्गतप्राणाः मां विना प्राणान् धनुर्मसमर्थाः अन्नगतप्राणा नरा हात वः । बोधयन्तः शक्तिस्वरूपप्रकाशानि कं सौभाग्येन ज्ञापयन्तः । मां महामधुररूपगुणलीलामहोदधिः कथयन्तः मद्रूपानिद्याध्यानेनोत्कर्षनादिकं कूर्कन्तः इतोवः सर्वशक्तिवित्तश्रेष्ठां स्मरणश्रवणकीर्तनाभ्युक्तानि । तुषान्ति च वमन्ति चेति भक्त्याव सन्तोषश्च रमणकेति रहस्यं । यद्वा साधनदशायामपि भाग्यवशात् भजने निरर्क्ये संपद्यमाने सति तुषान्ति तदेव भाविश्यायसाध्यदशामनुश्रुत्या वमन्ति च मनसा स्वप्रभुणा सह वमन्ति चेति रागाभुंगा शक्तिर्देयतिता ॥ ९ ॥

ननु तुषान्ति च वमन्ति चेति वदन्त्या वदन्तानां भक्त्याव पवमानन्त्या गुणातीत इत्यवगतं किञ्च तेषां स्वसाक्षात्प्राप्तौ कः प्रकारः स च कुतः सकाशात्स्मरणवगन्तव्य इत्यापेक्षायामाह तेषामिति सततवृत्तानां नित्यमेव मंत्रसंयोगाकाङ्क्षाणां तं बुद्धियोगः ददामि तेषां हृदयस्त्वहमेव उद्धावयामीति स बुद्धियोगः स्वतोऽश्रुत्वाच्च कुतश्चिदप्याधिगन्तव्यक्यः किञ्च मदक देयन्तदेकत्राह इति भावः । मामुपयान्ति मामुपलभन्ते साक्षात्स्विकृतं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

ननु च विद्यादिवृत्तिः विना कथं स्वदधिगमः तस्मात्स्वैवपि तदर्थं यतनीयमेव तत्र नहि नहीत्याह तेषामेव नशुभेषां योगिनां अनुकम्पार्थं मदनुकम्पा येन प्रकारेण श्रान्तदर्थमित्यर्थः तैर्मदनुकम्पा प्राप्तेः कापि चिन्ता न काव्या यतन्तेषां मदनुकम्पा प्राप्त्यर्थमहमेव यतमानो वर्ते एवेति भावः । आशुभावस्तः तेषां बुद्धिवृत्तौ स्थितः । ज्ञानं मदकप्रकाशकार सादिकं निष्कर्षेपि-शुक्लान्तोपि बिलक्षणं यत्तदेव दीपस्तुन । अहमेव नाशयामीति तैः कथं तदर्थं प्रयतनीयं । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहामिति मद्दुस्तेषां बावहाविकः पारमार्थिकश्च सर्वपि भारा मया वोचुमस्मीकृत एवेति भावः । श्रीमन्नाता सर्वसावभूता भूतापतापहृत् । चतुःश्लोकायमाख्याता ख्याता सर्वनिगन्तुकं ॥ ११ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन् स्वतिपूर्वकमाह परमिति परं सर्वोत्कृष्टं धाम श्राम-सुखं वपुरेव पव वक्र । गृहदेहद्विष्टप्रभावा धामानीतामवः । तद्वामेव भवान् भवति । जीव-श्रेष्ठं तव देह-देहिबिभागा नाशुति भावः । धाम कीदृशं पवः पवित्रं द्रष्टुं नामविद्यामालिप्त-हवः अतएव श्रयोऽपि द्वां शशतः पुक्वमाहः पुक्वाकावन्तास्तु नित्यं वदन्ति ॥ १२ ॥

नात्र मम गोप्याविद्या इत्याह सर्वमिति किञ्च ते श्रयः परं वक्रधामानं द्वां अजः आहरेक-नतु ते वाक्त्रिं जन्म विदुः । परवक्रस्वरूपस्तु तव अजद्वं जन्मवत्क किं प्रकारकमिति तु न विदु-रित्यर्थः । अतएव न म विदुः स्मरणगाः प्रभवः न महर्षय इति श्रयोक्तं तं सर्वं शतं सत्यमेव मन्त्रे हे केशव के । वक्रा श्लेषो वदन्त तावपि वधसे स्वतन्त्राणां विद्यासि किं पुनर्देवदानवाद्याः द्वां न विदन्तीति वाच्यं इति भावः ॥ १३ ॥

तस्मात्स्वमेवाज्ञानं वेध इति एवकारेण तवाजद्व-जन्मवत्वादीनां दुर्बलानामपि वास्तवमेव-वदन्ति । वेत्ति तच्च केन प्रकारेणेति तु सोपि न वेत्तीत्यर्थः तदप्याज्ञाना वेनैव वेध न साधना-

স্বপ্ন । অতএব ত্বং পুরুষেষু মহৎশ্রুতাদিষুপি মধ্যে উত্তমঃ ন কেবলমুত্তমঃ এব যাত্তা ভূতভাবন-
ভূতা ভূতভাবনরূপা যে তদাদয়ঃ পবমেষ্ঠ্যগ্নাঃ তেষামীণঃ ন কেবলমীণ এব যতে। দেবেষ্টোরব দেবঃ
ক্রীড়া যশ ইতি তৎক্রীড়াপকবণভূতা এব তে ইত্যর্থঃ । তদপ্যপাবকাকণ্যবশাৎ জগৎবর্তিনা-
মস্মাদৃশানামপি ত্বমেব পতির্ভবসীতি চতুর্গাং সম্বোধনপদানামর্থঃ । যদ্বা পুকাষান্তমতামব বিবৃণোতি
হে ভূতভাবন সর্বভূতপতঃ পিতাপি কশ্চিন্লেষ্টে তত্রাহ হে ভূতশ ভূতেশাপি কশ্চিন্নাবাধ্যস্তত্রাহ
হে দেব দেব । দেবাবাধোপি কশ্চিন্ন পালয়তীতি তত্রাহ হে জগৎপতে ॥ ১৫ ॥

তব ত্বং দুর্গমস্তব বিভূতিধব মম জিজ্ঞাসা জায়ত ইতি ত্বোৎপন্নাত বক্তৃমিতি দিব্যা উৎকৃষ্টায়া
আত্মবিভূতযস্তাবক্তুঃ অহসাতাম্বয়ঃ । নব্বংশেণ মদ্বিভূতযঃ সর্বভূতমণকা এব তত্রাহ যাত্ত-
বিতি ॥ ১৬ ॥

যোগো যোগমায়াশক্তি বর্ধতে যশ হে যোগিন বনমানীতি বৎ । ত্বানহং কথং পবিচিহ্নয়ন সন্-
ত্বাং সদা বিদ্যা জানীষাং । ভক্ত্যা মামাত্তজানাতী যাবান যশ্চাম্মি ত্বতঃ । হাত ত্বদুক্তঃ ।
তথা কেবু ভাবেষু পদার্থেষু ত্বং চিন্ত্যঃ ত্বচ্চিন্তনশক্তিমযা কত্ববা ইত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

নব্বহং সর্বশ্চ প্রভবো মত্তঃ সর্বং প্রবর্ততে ইত্যনেনেব সর্বে পদার্থা মদ্বিভূতযঃ মদুত্তা এব
বিভূতযঃ । তথা ইতি মদ্বা ভক্তস্ত মাং ইতি ভক্তিযোগশ্চোক্ত এব তত্রাহ বিস্তবেণেতি হে
জনর্দনেতি মাদৃশজনানাং ত্বমেব হিতোপদেশমাধুর্ঘ্যেণ লোভমুৎপাদ্য অর্দ্ধমসে যাচয়সীতি বয়ং
কিং কুশ্ব ইতি ভাবঃ । তদুপদেশকপমমৃতং শৃণু তঃ শ্রীতবসনযা আত্মাদয়তঃ ॥ ১৮ ॥

হৃদেত্যনুকম্পায়াং প্রাধান্যতঃ প্রাধান্যেন যতস্তাসাং বিস্তবস্তাশ্চো নাস্তি বিভূতয়ো বিভূতীঃ দিব্যা
উত্তমা এব ন তু ভূগেষ্টেকাছ্যাঃ অত্র বিভূতিগর্ভেন প্রাকৃতাপ্রাকৃতবস্তুস্বভাবোচ্যতে তানি সর্বাণ্যেব
ভগবচ্ছাতিসমুদ্ভূতত্বাৎ ভগবদ্রূপেণৈব তাবতাম্যান যেষেৎনাত্তিমতানি জ্ঞেয়ান ॥ ১৯ ॥

অত্র প্রথমং মামেবেকাংশেন সর্ববিভূতিকাবণং ত্বং ভাবয়েত্বাহ অহমিতি । আত্মা প্রকৃত্য-
স্তুয়ামা মহৎশ্রুতী পুরুষঃ পবমান্নাহ হে উডাকেশ তিওনিদ্র ইতিধ্যানসামর্থ্যং সূচয়তি । সর্বভূতৈ-
যো বৈবাজস্তশাশরে স্থিত ইতি সমষ্টি বিবাদস্ত্যামী । তথা সর্বেষাং ভূতানামাশয়ে স্থিত ইতিব্যষ্টি
বিবাদস্ত্যামী চ । ভূতানামাদির্জন্য মধ্যং স্থিতিঃ অস্তঃ সংহাবঃ তত্ত্বক্লেতুবহমিত্যর্থঃ । ২০ ।

অথ নির্ধাবণ যগাৎ কচিৎ সম্বন্ধযগা চ বিভূতীবাহ যাবদধ্যায়সমাপ্তিঃ । আদিত্যানাং দ্বাদশানাং
মধ্যে বিষ্ণুবহমিতি তন্নামা সূচ্যো মদ্বিভূতিবিত্যর্থঃ । এবং সর্বত্র প্রকাশকানাং জ্যোতিষাং মধ্যে
অংশুমান্ মহাকিবণমালী রবিবহং । মর্বাচিঃ পবনবিশেষঃ । ২১ ।

বাসব ইন্দ্রঃ ভূতানাং সর্বকিনী চেতনাজ্ঞানশক্তিঃ । ২২ ।

বিস্তেপঃ কুবেরঃ । ২৩ ।

সেনানীনামিত্যাধং স্কন্দঃ কন্দর্পঃ । ২৪ ।

একমন্ত্ররং প্রণবঃ । ২৫ ।

অমৃতোত্তবং অমৃতমণনোদ্ভূতং ॥ ২৬।২৭ ॥

কামধুক্ কামধেনুঃ কন্দর্পাণাং মধ্যে প্রজনঃ প্রজোৎপত্তিহেতুঃ কন্দর্পোহং । ২৮ ।

শেন প্রকৃত্যামিনী পুরুষকপণৈব উদং স্তঃ জগদ্বিত্তা অধিগানহাং বিদ্বতা 'অধিষ্ঠাতৃদ্বাদধিষ্ঠায
নিষত্ব, দ্বাশ্লিষমা । বাপকহাং বাপা । কাবণহাং স্তঃ স্থিতোহস্মি ॥ ৪২ ॥

বিশ্বং শ্রীকৃষ্ণ এবাতঃ সেবাস্তদন্তয়া ধিয়া ।

স এবাস্বাত্মমাধুর্য ইত্যধ্যায়ার্থ ঈরিতঃ ॥

ইতি সারার্থবর্ষিণ্যাং হর্ষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাসু দশমোধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

একাদশোধ্যায়ঃ ।

-:~:-

একাদশে বিশ্বরূপং দৃষ্ট্বা স°ভ্রান্তধীঃ স্তবন্ ।

পাথ আনন্দিতো দর্শয়িত্বা স্বং হরিণা পুনঃ ॥

পূর্কাদধ্যায়েষু । বিষ্টভ্যাহমিদং কৃৎস্নমেকাংশেন স্থিতো । জগদতি সর্কবিভূত্যাশ্রয়মাদিপুরুষং
স্বপ্রিয়সখসামাংশং ক্রত্বা পবমানন্দনিমগ্নস্তরূপং দিদৃক্ষমাণো ভগবদুক্তঃ অতিনন্দতি মদনুগ্রহাযেতি
ত্রিভিঃ । অধ্যায়মিতি সপ্তমার্থে অব্যয়ীভাবাদাস্বনোত্যর্থঃ । আস্বনি বা যা সংজ্ঞা বিভূতি লক্ষণা
স। সংজ্ঞাতা যস্য তদ্বচঃ মোহস্বদৈশ্বর্যাজ্ঞানম্ ॥ ১ ॥

স্বপ্নিন্শট্কে তু ভবাপ্যায়ো সৃষ্টিসংহাবৌ ত্ত ইতি অহং কৃৎস্নস্ত জগতঃ প্রভবঃ প্রলয়স্তথা ইত্যাদিনা
অব্যয়ং মাহাত্ম্যং সৃষ্টাদিকর্তৃত্বেহপ্যাধিকা বা সঙ্গাদিলক্ষণং । ময়া ততমিদং সর্কমিতি ন চ মাং
তানি কর্মাণি নিবধস্তীত্যাদিনা ॥ ২ ॥

ইদানীমাস্বানং স্বং যথাশ্ব বিষ্টভ্যাহমিদং কৃৎস্নমেকাংশেন স্থিত ইতি তুচ্চৈবমেব মম নাত্ত
কোহপ্যবিখ্যাসোহস্তীতি ভাবঃ । কিন্তু তদপি স্বং কৃতার্থা বুভুষয়া তবৈশ্বরং তরূপং ত্রষ্টুমিচ্ছামি ।
যেনেকাংশেনেশ্বররূপেণ স্বং জগৎ বিষ্টভ্য বর্তসে তস্যৈব তে কপমহমিদানীং চকুর্ভ্যাং ত্রষ্টুমিচ্ছা-
মীত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

যোগেশ্ববেতি অযোগাস্ত্যপি মম কদর্শনযোগাতাযা° তব যোগেশ্বর্যামেব কারণমিতি ভাবঃ ॥ ৪ ॥

ততশ্চ স্বা শস্ত্র প্রকৃত্যামিনঃ প্রথমপুরুষস্ত সহস্রশীর্ষা পুরুষঃ সহস্রাক্ষঃ সহস্রপাৎ ইতি পুরুষ-
শুস্ত্র-প্রোক্তং কপং প্রথমমিদং দশমামি পঞ্চাৎ প্রস্তুতোপযোগিতেন তশ্চৈব কালরূপত্বমপি জ্ঞাপয়ি-

ধামীতি মনসি বিম্বা অর্জুনঃ প্রতি সাবধানে ভবেত্যভিমুখীকবোতি । পশ্চতি রূপাণীতি একশ্লিষ্পি মৎস্বকপে শতশো মৎস্বকপাণি মদ্বিত্তীঃ ॥ ৫ ॥ ৬ ॥

পবিত্রমতা স্বযা বর্গকোটিভিবপি দ্রষ্টৃমশক্যং কুৎসমপি জগৎ ইহ প্রস্তাবে একশ্লিষ্পি মদেহাবয়বে তিষ্ঠতি ইতি একশ্লং যচ্চাশ্চৎ স্বজযপবাজয়াদিকঞ্চ সমাশ্লিন্ দেহে জগদাশ্রয়তৃতকারণকপে ॥ ৭ ॥

উদমিল্লজালং মাযাময়ং বা কপমিত্যর্জুনো বা মন্যতাং কিন্তু সচ্চিদানন্দময়মেব স্বরূপমন্তৃত সর্কজগৎকমতীল্লিযভেতৈব বিশ্বসিতুং ইতোদর্থমাহ নদ্বিত্তি অনেনৈব প্রাকৃতেন স্বচক্ষুষা মাং চিদয-
নাকাবং দ্রষ্টুং ন শক্যসে ন শক্লোষিঃ ইতি অন্তস্তভ্যাং দিব্যাং অপ্রাকৃতং চক্ষুর্দামি তেনৈব পশ্চতি প্রাকৃতনরমানিনমর্জুনঃ কমপি চমৎকাবং প্রাপযিতুং এব । যতো হি অর্জুনো ভগবৎপার্বদ মুখাৎ নবাবতাবতাবহাচ্চ প্রাকৃতনব ইব ন চক্ষুচক্ষুঃ । কিঞ্চ সাক্ষাদভগবগ্নাধূষ্যমেব যঃ স্বচক্ষুষা সাক্ষাদনুভবতি সোঃর্জুনো ভগবদংশং দ্রষ্টুং তেন অশক্লুবন্ দিব্যাং চক্ষু গৃহীষাদিতি কঃ খলু জ্ঞায়ঃ । একেদেবমাচক্ষতে ভগবতো নবলীলত্বমহামাধুযৌকগ্রাহিসর্কোৎকৃষ্টং যন্তবতি তচ্চক্ষুরনন্তভক্ত ইব-
ভগবতো দেবলীলত্বসম্পদং নৈব গৃহতি । ন হি সিতোপলাবসাস্বাদিনী রসনা খণ্ডং গুড়ং বা স্বাদ-
যিতুং শক্লোতি । তস্মাদর্জুনায তং প্রার্থিতঃ চমৎকারবিশেষং দাতুং দেবলীলত্বময়ৈর্ধ্ব্যাং জিগ্রাহ-
যিধ্বর্ভগবান্ প্রেমরসানমুকুলং দিব্যমমানুষং এব চক্ষুর্দাবিতি । তথা দিব্যচক্ষুর্দানাতিপ্রায়ো-
ধ্যাযাস্তে ব্যক্তীভবিষ্যতীতি ॥ ৮৯১০ ॥

বিশ্বতঃ সর্কতো মুখানি যন্ত তৎ ॥ ১১ ॥

একদৈব যদি ভাঃ কান্ঠিকথিতা ভবেৎ তদা তন্ত মহান্ননঃ বিশ্বরূপপুঙ্কষন্ত ভাসঃ একসন্তাঃ-
কাস্তেঃ সদৃশী ভবেৎ ॥ ১২ ॥

তত্র তস্মিন যুক্তভূমাবেব দেবদেবন্ত শরীবে জগৎ ব্রহ্মাণ্ডং কুৎসং সর্কমেব গণযিতুমশক্যমিত্যর্থঃ
প্রবিত্তকং পৃথক্ পৃথক্ তথা স্থিতং একশ্লং একদেশশ্লং প্রতিরোমকুপশ্লং প্রতিকৃক্ষিশ্লং বা ইত্যর্থঃ ।
অনেকধা যুগ্মযং হিরণ্ময়ং মণিময়ং বা পঞ্চাশৎকোটিযোজনপ্রমাণং শতকোটিযোজনপ্রমাণং লক্ষ্য-
কোটিাদি-যোজনপ্রমাণং বা ইত্যর্থঃ ॥ ১৩১৪ ॥ ১

ভূতবিশেষাণাং জবায়ুজাদীনাং সংযান্ কমলাসনশ্লং পৃথ্বীপদ্বকর্নিকায়ঃ স্মেরৌ স্থিতং ব্রহ্মাণং
॥ ১৫ ॥

হে বিশ্বেশ্বর আদিপুরুষ ॥ ১৬১৭ ॥

বেদিতব্যং মুক্তৈর্জ্ঞেয়ং যদক্ষরং ব্রহ্মত্বং নিধানং ময়স্থানং ॥ ১৮ ॥

অনাদীত্যত্র মহাবিশ্বরসসিক্কাণিমগ্নশ্চর্জুনশ্চ বচসি পৌনরুক্ত্যং ন দোষায় যদ্বক্তং প্রমাদে
বিশ্বয়ে হর্ষে দ্বিত্তিকন্তং ন দুষ্যতি ॥ ১৯ ॥

অথ প্রস্ততোপযোগিত্বান্তেষু ব রূপশ্চ কালরূপত্বং দর্শয়ামাস জ্ঞাবেত্যাদিদশভিঃ ॥ ২০ ॥

হা হাং ॥ ২১ ॥

উদ্রাণং পিবন্তীতি উদ্রাণাঃ পিতরঃ উদ্রাণাগা হি পিতর ইতি শ্রুতেঃ ॥ ২২২৩ ॥

শমং উপশমং ॥ ২৪ ॥ ২৫ ॥ ২৬ ॥ ২৭ ॥ ২৮ ॥ ২৯ ॥ ৩০ ॥ ৩১ ॥ ৩২ ॥ ৩৩ ॥

নমস্কৃত্বা ইত্যার্বং ॥ ৩৪ ॥ ৩৫ ॥

ভগবদ্বিগ্রহস্থাপিতপ্রসন্নভমতিঘোরভঙ্ক ইদমুখুখবিমুখবিষয়কমিতি সহসৈব জ্ঞাত্বা তদেব তৎস্বং
ব্যাচক্ষাণঃ স্তৌতি । স্থানে ইত্যার্বং যুক্তমিতার্থঃ । হে হৃষীকেশ স্বভক্তেল্লিয়াণাং স্বভক্তেল্লিয়া-
ণাঞ্চ স্বাভিমুখ্যে স্ববৈমুখ্যে চ প্রবর্তক তব প্রকীর্ত্যা তন্মাহাস্ম্যাসংকীৰ্ত্তনেন জগদিদং প্রহস্যতি অনু-
রজ্যতে অনুরক্তং ভবতীতি যুক্তমেব জগতোহস্য ত্বদৌম্মুখাদিতি ভাবঃ । তথা রক্ষাংসি রক্ষসা হুর-
দানবপিশাচাদীনি ভীতানি ভূত্বা দিশো জ্ববন্তি দিশঃ প্রতিপলাযন্তে ইতোতদপি স্থানে যুক্তমেব
তেষাং ত্বৈমুখ্যাদিতি ভাবঃ । তথা বৃহক্ত্যা যে সিদ্ধাঃ তেষাং সংঘাঃ সর্বে নমসাস্তি চ ইত্যপি
যুক্তমেব তেষাং বৃহক্ত্বাদিতি ভাবঃ । শ্লোকোহং বক্ষোন্নম্নস্তেন মনশান্তে প্রসিদ্ধঃ ॥ ৩৬ ॥

তে কস্মান্নমেরন্ অপি তু নমেরন্থেব আস্থনে পদমাধঃ । সৎকাধ্যামসৎকাবণঞ্চ তাভ্যাং পরং
যদক্ষরং ব্রহ্ম তৎ স্বং ॥ ৩৭ ॥

নিধানং লয়স্থানং পরং ধাম গুণাতীতং স্বকপং ॥ ৩৮ ॥

সর্বং স্বকার্যং জগৎ আপ্নোষি ব্যাপ্নোষি সর্গমিব কটককুণ্ডলাদিকং অতন্তমেব সর্বং ॥ ৩৯ ॥

হস্ত হস্তৈতাদৃশ মহামহৈশ্বর্যাব্যাহং কৃতমহাপবোধপুঞ্জোহস্মী তানুতাপনাবিক্কূর্ল্লাহ সখেতীতি
হে কুক্ষেতি হং বসুদেবনাম্নো নবস্যাঙ্কবধেভ্যাপ্যপ্রসিদ্ধস্ত পুংসঃ বঞ্চ ইতি প্রসিদ্ধঃ । অহঙ্ক
নরপতেঃ পাণ্ডোঃ অতিবধস্ত পুত্রোহর্জুন ইতি প্রসিদ্ধঃ । হে যাদবেতি যদ্রবংশস্ত তব নাস্তি বাজহং
মম তু পূর্ববংশস্তোব রাজহং হে সখেতি সন্ধিবাদঃ তদপি ত্বয়া সহ মম যৎসখাং তত্র তব পৈত্রিকঃ
প্রভাবো ন হেতুঃ নাপি কৌলিকঃ কিন্তু তাবক এব ইত্যভিপ্রায়তো যৎ প্রসভং স তিবন্ধাবমুক্তং
মযা তৎকামযে ক্ষময়ামি ইত্যুক্তবেণাস্বয়ঃ । তবেদং বিশ্বকপায়কং স্বকপমেব মহিমানং প্রমাদাচ্ছা
প্রণয়েন স্নেহেন বা ॥ ৪১ ॥

পবিত্রসার্থং বিহাবাদিষু অসৎকৃতোহসি হং সত্যবাদী নিষ্কপটঃ পরমসবল ইতি আদিবক্রোক্ত্যা
তিবক্রোতাসি হং একঃ সখীন্ বিঠেনব বহসি অথবা তৎসমক্ষং তেষাং পবিত্রসৎ সখীনাং সমক্ষং
পুত্রোহসি যদ। স্থিতঃ তদ। জাতং তৎসমক্ষমপবোধঃ সহস্রং কামযে হে প্রভো ক্ষমস্বতানুনয়ামীত্যর্থঃ ॥

৪২ ॥

কাযং প্রণিধায় ভুমৌ দণ্ডবন্নিপাত্য প্রিয়াযাইসীতি সন্ধিবাদঃ ॥ ৪৩ ॥

যদ্যপ্যদৃষ্টপূর্বমিদং তে বিশ্বকপায়কং বপদৃষ্ট। হুমিতোহস্মি তদপ্যস্ত যোবহ্যং ভয়েন মনঃ প্রব্য-
থিতমভূৎ তস্মাৎ তদেবমানুসং রূপং মৎপ্রাণকোটাধিকপ্রিয়ং মাধুঘ্যপাবাবারং বসুদেবনন্দনা-
কারং মে দর্শয় প্রমীদেতি অলং তবৈতাদৃশৈশ্বর্যস্ত দর্শনায় ইতি ভাবঃ । দেবেশেতি হং সর্বদেবা-
নামীশ্বরঃ সর্বজগন্নিবাসো ভবান্তবেতি মযা প্রতীতমিতি ভাবঃ । অত্র বিশ্বরূপদর্শনকালে সর্ব-
স্বরূপমূলভূতং নরাকাবং কৃষ্ণবপুস্ত্রৈব স্থি চমপি যোগমাষাচ্ছাদিতহাৎ অর্জুনেন ন দৃষ্টমিতি গম্যতে ॥

৪৫ ॥

কিঞ্চ বদৈশ্বর্যং দর্শয়িস্বাসি তদ। তব নরলীলস্তেন বসুদেবনন্দনাকাবেণৈব যদস্মদাদিভির্দৃষ্টং পূর্বং
তদেবৈশ্বর্যং পরমবসময়স্মাদৃশলোকমনোনয়নাঙ্লাদকং দর্শয়ন্ পুনরদৃষ্টপূর্বমিদং দেবলীলকিঞ্চ-

কপাদিপুরুষরূপেণাপ্তপ্রত্যক্ষীকৃতঃ নথ্যামশ্মনোনয়নারোচকং ইত্যতিপ্রায়েণাহ কিরীটিনঃ দিব্য-
মহাবীরকিরীটিনুঃ তপেবাত যথা অস্মাভিঃ কদাচিদৃষ্টং ত্বং জন্মসময়ে চ তৎ পিতৃভ্যাং যথাদৃষ্টং
হে বিধমুর্থে হে সম্প্রতি সহস্রবাহো ইদং রূপমূপনং হুতা তেনৈব চতুর্ভূজরূপেণ ভব আবির্ভব ॥ ৪৬ ॥

ভো অর্জুন ত্রষ্টুমিচ্ছামি ৩ কপং ত্রৈখরং পুরুষোত্তমেনি ত্বং প্রার্থনযৈবেদং ময়া মদংশস্ত্র বিধরূপ-
পুরুষস্ত্র রূপং দর্শিতং কথমত্র তে মনঃ প্রবাধিতমভূৎ যতঃ প্রসীদ প্রসীদেত্যুক্ত্যা তন্মানুষমেব রূপং
মে দিদৃক্ষসে তস্মাৎ কিমিদমাশ্চব্যাং ক্রমে ইত্যাহ ময়োতি প্রসন্নেনৈব ময়া ভব তুভ্যমেব ইদং রূপং
দর্শিতং নাশ্চস্মৈ যতস্ততোহশ্চেন কেনাপি এতন্ন পূর্বং দৃষ্টং তদপি ত্বং এতন্ন স্পৃহয়সি কিমিতি ভাবঃ ॥ ৪৭ ॥

তুভ্যং দর্শিতমিদং রূপম্বেদাদিসাধনেরপি ছলভমিত্যাহ ন বেদেতি ততোহশ্চেন ন কোপ্যহমেবং
রূপো ত্রষ্টুং শক্যঃ । শক্য অহামতি যদ্বলোপাবাসৌ । তস্মাদলভ্যলাভমাস্মনো ময়া ত্বমস্মিন্নে-
বেথবে সর্বদুর্ভে কপে মনো নষ্ঠাং কুরু । এতক্রপং দৃষ্টোপালং তে পুনর্মে মানুষকপেণ দিদৃক্ষিতে-
নেতি ভাবঃ ॥ ৪৮ ॥

ভোঃ পবমেধর মাং ত্বং কিং ন গৃহাসি যদনিচ্ছঃ ত্বাপি মহং পুনরিদমেব বলাঙ্কিৎসসি দৃষ্টে দং
তবৈধব্যং মম গাত্রাণ ব্যথস্তে মনো মে ব্যাকুলী ভবতি নুহং মূচ্ছামি তবাস্মৈ পরমৈধব্যায় দুবত
এব মম নমো নমোহস্ত ন কদাপিহমেবং ত্রষ্টুং প্রার্থয়িষ্যে কথম কথম তদেব মানুষাকারং বপুরপূর্ব-
মাধুযাধুযাস্মিতহসিতসুধাসাববাসমুখচন্দ্রং মে দর্শয় দশযোতি ব্যাকুলমর্জুনঃ প্রতি সাখাসমাহ
মা তে ইতি ॥ ৪৯ ॥

যথা স্বাংগস্ত্র মহোগ্রকপং দশযামাস তথা মহামধুবাং স্বকং রূপং চতুর্ভূজং কিরীটগদাচকাদি-
যুক্তং তৎ প্রার্থ্যতঃ মধুবেধব্যামধং ভূয়ো দর্শয়ামাস । ততঃ পুনঃ ন মহাস্মা সৌম্যবপুঃ কটককুণ্ড-
লোক্ষাষপীতাস্ববধবো দ্বিভূত্যা বৃহা ভীতমেনমাখাসযামাস ॥ ৫০ ॥

ততশ্চ মহামধুবমূর্ত্তিঃ স্বামালোক্যানন্দানন্দকৃতঃ সন্নাহ । ইদানামেবাহং সচেতাঃ সংবৃত্তঃ সচেতা
অভূবাং প্রকৃতিং গতং স্বাস্ত্যং প্রাপ্তোহস্মি ॥ ৫১ ॥

দশাংগস্ত্র স্বকপস্ত্র মহাস্মামাহ সুদুর্দর্শামতি ত্রিভুভিঃ । দেবতা অপাস্য দর্শনাকাজ্জিগঃ এব ন তু
দর্শনং লভস্তে । ত্বস্ত নৈবেদ্যমপি স্পৃহয়সি মনুলম্বকপনবাকাবমহামাধুযানিতাস্বাদিনে ত্বচ্চক্ষুধে
কথমেতদ্রোচতাং অতএব ময়া দিব্যং দদামীতি চক্ষুরিতি দিব্যং চক্ষুর্দত্তং কিম্ভ দিব্যচক্ষুরিব দিব্যং
মনো ন দত্তং অতএব দিব্যচক্ষুর্থাপি ত্বয়া ন সম্যক্তয়া বোচিতং মন্থানুষকপমহামাধুযাকগ্রাহি-
মনস্বত্বাৎ যদি দিব্যং মনোহপি তুভ্যমদাস্ত্রং তদা দেবলোক ইব ভবানহপ্যোতর্দ্বৈধরূপপুরুষস্বরূপ-
মরোচযিব্যদেবেতি ভাবঃ ॥ ৫২ ॥

কিঞ্চ যুগ্মদস্পৃহণায়মপ্যেত্যং স্বকপমশ্চে পুরুষার্থসারভেন যে স্পৃহয়ন্তি তৈর্বেদাধারনান্নিভিবপি
সাধনৈরেতজ্জাতুং ত্রষ্টুং কাশক্যমেবেতি প্রতীহীতাহ নার্মতি ॥ ৫৩ ॥

তর্হি কেন সাধনেনৈতং প্রাপ্যতে ইত্যত আহ ভক্ত্যাৎহিতি । শঙ্কুহমিতি যদ্বলোপাবাসৌ ।
যদি নির্বাণমোক্ষেচ্ছা ভবেৎ তদা তন্বেন ব্রহ্মস্বকপভেন প্রবেষ্টুমপি অনন্যথা ভুক্তোব শকো।
নাশ্চপা । জানিনাং গুণীহুতাপি ভক্তিবস্তিমসময়ে জ্ঞানসংস্থাসানগুনমূর্কণিতা অস্মীয়স্ত্র নাশ্চৈব

ভাবভ্রায়ৈব তেষাং সাযুজ্যং ভাবদিত্তি ততো মাং তস্মাত্তা জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্যবমিত্যজ্ঞে প্রতি-
পাদয়িষ্যামঃ ॥ ৫৪ ॥

অথ ভক্তিপ্রকরণাপসংহারার্থং সপ্তমাধ্যায়াদিষু যে যে ভক্তা উক্তান্তেষাং সাম'শ্ললক্ষণমাহ মৎ-
কৰ্ম্মকুদিত্তি সঙ্গবজ্জিতঃ সঙ্গবহিতঃ ॥ ৫৫ ॥

কৃষ্ণস্যৈব মমৈশ্বর্যং মমৈবাস্মিন্ রণে জয়ঃ ।

ইত্যৰ্জ্জুনো নিশ্চিন্ত্যেত্যধ্যায়ার্থো নিরূপিতঃ ।

ইতি সাবার্পবসিগ্যাং হসিগ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাস্বেকাদশোধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

দ্বাদশোধ্যায়ঃ

দ্বাদশে সৰ্বভক্তানাং জ্ঞানিত্যঃ শ্রেষ্ঠ্যমুচ্যতে ।

ভক্তেষুপি প্রশস্ত্যন্তে বেহদেষাদিগুণান্বিতাঃ ॥

ভক্তিপ্রকরণস্তোপকাম যোগিনামপি সৰ্কেবাং মল্ল'তনাপ্তবায়না । শঙ্কাবান ভজ ত যো
মাং স মে যুক্ততমা মত.' ইতি ভক্তেঃ সৰ্কেবাংকধো যথাশ্রুতঃ তথৈবাপসংহারেহপি তস্মা এব
সৰ্কেবাংকধং শোভুকামঃ পৃচ্ছতি । এবং সুততযুক্তা মৎকৰ্ম্মকুশ্মৎপরম ইতি ভক্তলক্ষণা
ভক্তাস্তাং শ্রামস্বন্দ্বাকাবং যে পৰ্যুপাসাত যে চাব্যক্তং নিৰ্কিণেমং অকবং এতদ্বৈতদক্ষরং গার্গি-
ত্রাক্ষণা অভিবদন্ত, সুলমনপুত্ৰং ইত্যাদি শ্রুত্যাক্তং ব্রহ্ম উপাসাত । তেষামুভযেষাং যোগবিদাং
মধো কেহতিশযেন যোগবিদশ্চ তৎ প্রাপ্তৌ শ্রেষ্ঠমুপাযং জানন্তি ন লভন্তে বা তে যোগবিত্তয়া ইতি
বকযো যোগবিত্তয়া ইতু, ভক্তিযোগবিত্তবাণামপি বহুনাং মধো কে যোগবিত্তয়া ইত্যর্থং বোধযতি ॥১॥

তত্র মন্তুতাঃ শ্রেষ্ঠা ইত্যাহ মযি শ্রামস্বন্দ্বাকাবো মন আবেশ্য আবিষ্টং কৃষ্ণা নিত্যযুক্তা মনিত্য-
যোগকাও ক্ষিণঃ পরযা গুণাতীতযা শঙ্কয়া । যদুক্তং, সাভিক্যাধ্যাত্মিকী শঙ্কা কৰ্ম্ম শঙ্কা তু রাজসী ।
শ্রামস্বন্দ্বা না শঙ্কা মৎসবাযাত্ত নিগুণা ইতি । তে মে মদীযা অনন্যভক্তা যুক্ততমা যোগ-
বিত্তয়া ইত্যর্থঃ । তেনানন্যভক্ত্যেভ্যা নানা অস্তে জ্ঞানকৰ্ম্মাদিমিশ্রভক্তিমন্তো যোগবিত্তবা
ইত্যার্থোহভিবাঞ্জিতা ভবতি । ততশ্চ জ্ঞানাত্তক্তিঃ শ্রেষ্ঠা ভক্তাবপ্যমন্তুভক্তি. শ্রেষ্ঠা ইত্যুপা-
দিত্তং ॥ ২ ॥

মদীয় নিৰ্কিৰ্ণেশব্রহ্মকপোপাসকাস্ত্ৰ দুঃখিত্যাহে নানা ইত্যাহ যে ত্বিত্তি ভাভ্যাঃ অক্ষরং ব্রহ্ম
অনির্দেগ্গং শব্দেন ব্যাপদেষ্টমশক্যং যতোহব্যক্তং রূপাদিহীনং সৰ্বত্রগং সৰ্বদেশব্যাপি অচিন্ত্যং
তর্কাগম্যং কুটস্থং সৰ্বকালব্যাপি । এককপতয়া তু যঃ কালব্যাপী স কুটস্থ ইত্যমরঃ । অচলং
ব্রহ্মাদিরহিতং ধ্রুবং নিত্যং । মামেবেতি অক্ষরস্ত তস্ত মত্তো ভেদাত্বাৎ ॥ ৩৪ ॥

তর্হি কেনাংশে তেষামপকর্ষস্তত্রাহ ক্লেশ ইতি । ন কেনাপি ব্যক্ত্যতে ইত্যব্যক্তং ব্রহ্ম ভূত্ৰৈবাসক্ত-
চেতসাং তদেবানুবুভূষণাং তেষাং তৎপ্রাপ্তৌ ক্লেশোহধিকতরঃ । হি যন্মাৎ অব্যক্তা গতিঃ কেনাপি
প্রকারেণ ব্যক্তী ভবতি সা গতিদেহবস্তিভ্রৌবৈদুঃখং যথা ভবতোবং অবাপাতে । তথাহি ইন্দ্রিয়াণাং
শব্দাদিজ্ঞানবিশেষ এব শক্তিঃ ন তু বিশেষেতরজ্ঞানে ইতি অত ইন্দ্রিয়নিরোধঃ তেষাং নিৰ্কিৰ্ণেশ-
জ্ঞানমিচ্ছতাং অবশ্য কৰ্তব্য এব । ইন্দ্রিয়াণাং নিরোধস্ত শ্রোতব্রতীনামিব নিরোধো দুষ্কর এব ।
যদুক্তং সনৎকুমারেণ । যৎপাদপঙ্কজপলাশবिलासतुल्या कर्माशयं ग्रणितमुद्गा धयस्ति सन्तुঃ । তদ্বদ
বিভ্রমতয়ে যতযো নিবন্ধ-শ্রোতোগণাস্তমরণং ভক্ত বাসুদেবং । ক্লেশো মহানিহভবার্ণবমপ্ৰবেশং
যদুর্গনক্ৰ সস্বথেন তিত্তীর্ষয়ন্তি । তৎ ত্বং হরেভগবতো ভজনীয়মজিৎ কৃছোড়ুপং বাসনমুত্তরদুস্তরণং
ইতি তাবতা ক্লেশেনাপি সা গতির্ভব্যাপাতে তদপি ভক্তিমিশ্রেণৈব । ভগবতি ভক্তিং বিনা কেবল-
ব্রহ্মোপাসকানাঙ্ক কেবল ক্লেশ এব লাভো ন তু ব্রহ্মপ্রাপ্তিঃ । যদুক্তং ব্রহ্মণা তেষামসৌ ক্লেশল
এব শিষ্যতে নাশ্চৎ যথা স্থলতুষাবঘাতিনাং ইতি ॥ ৫ ॥

ভক্তানাঙ্ক জ্ঞানং বিনৈব কেবলযা ভক্ত্যেব স্মথেন সংসারান্মুক্তিঃ ইত্যাহ । যে ত্বিত্তি ময়ি মৎ
প্রাপ্তার্থং সংশ্চ ত্যক্তা সন্ন্যাসশক্ন্ত ত্যাগার্থত্বাৎ অনন্তেনৈব জ্ঞানকর্ষতপাদিরহিতেনৈব যোগেন
ভক্তিযোগেন । যদুক্তং । যৎকর্ষভির্ষতপসা জ্ঞানবৈরাগ্যতচ্চ যৎ । ইত্যনস্তরং । সৰ্বং মন্তুক্তি-
যোগেন মন্তুক্তো লভতেহস্তসা । স্বর্গাপবর্গমক্লাম কথঞ্চিদ যদি বাঙ্কতীতি । মোক্ষধর্মে নারায়ণীয়ে চ ।
যা বৈ সাধনসম্পত্তিঃ পুঙ্খার্থচতুষ্টয়ে । তয়া বিনা তদাপ্নোতি নরো নারায়ণাশ্রয়ঃ । ইতি । ননু
তদপি তেষাং সংসারতরণে কঃ প্রকার ইতি চেৎ সত্যং তেষাং সংসারতরণপ্রকারে জিজ্ঞাসা নৈব
জাযতে যতস্তৎপ্রকারং বিনৈব অহমেব তাংস্তারমামীত্যাহ তেষামিতি তেন ভগবতো ভক্তেষেব
মাৎসলাং ন তু জ্ঞানিষিতি ধনিঃ ॥ ৬৭ ॥

যস্মান্ভক্তিরেব শ্রেষ্ঠা তস্মাদ্ভং ভক্তিমেব কুর্কিতি তামুপদিশতি ময্যেবেতি ত্রিভিঃ । এবকারেণ
নিৰ্কিৰ্ণেশব্যাবৃতিঃ ময়ি শ্রামস্বন্দরে পীতাম্বরে বনমালিনি মন আধৎস্ব মৎস্মরণং কুর্কিত্যর্থঃ । তথা
ময়ি বুদ্ধিং বিবেকবতীং নিবেশয় মননং কুর্কিত্যর্থঃ । তচ্চ মননং ধ্যানপ্রতিপাদকশাস্ত্রবাক্যানু-
শীলনং ততচ্চ ময্যেব নিবসিষ্যসীতি চ্ছান্দসং মৎসমীপ এব নিবাসং প্রাপ্যসীত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

সাক্ষাৎ স্মরণাসমর্থং প্রতি তৎপ্রাপ্ত্যুপায়মাহ । অর্থেতি অভ্যাসযোগেন অন্তত্ৰাঙ্কত্রগতমপি মনঃ
পুনঃ পুনঃ প্রত্যাহত্যা মক্রপ এব স্থাপনমভ্যাসঃ স এব যোগন্তেন প্রাকৃতত্বাদিতি কুৎসিতরূপরসাদিষু
চলন্ত্যা মনো মন্ত্যাস্তেষু চলনং নিরুধ্য অতি স্তভদ্রেষু মদীয়রূপরসাদিষু মনঃ শনৈঃ শনৈঃ সম্পাদয়
ইত্যর্থঃ । হে ধনঞ্জয়েতি বহুন্ শক্রন্ জিহ্বা ধনমাহতবতা ত্বয়া মনোপি জিহ্বা ধ্যানধনং গ্রহীতুং শক্য-
মেব ইতি ভাবঃ ॥ ৯ ॥

অভ্যাসে পীতি যথা পিতৃদুষ্টিতা বননা মৎশ্রুতিকাং নেচ্ছতি তথৈবাবিচ্ছাদুষ্টিতঃ মনঃ স্বক্রপা-
দিকং মধুরমপি ন গৃহ্নাতীত্যতস্তেন দুঃখং হেণ মহাপ্রবলেন মনসা সহ যোক্তুং ময়া নৈব শক্যতে ইতি
মশ্রুসে চেদিতি ভাবঃ । মৎকর্মাণি পরমাণি যশ্চ সঃ । কর্মাণি মদীয়শ্রবণকীর্তনবন্দনাচ'নমস্মিন্দির
মার্জনাভ্যুৎসাহপূস্পাহরণাদিপরিচরণানি কুর্ক্বন্ বিনাপি মৎস্মরণং সিদ্ধিং প্রেমবৎ পার্শ্বদত্তলক্ষণাং
প্রাপ্নুসীতি ॥ ১০ ॥

এতদপি কর্তৃমশ্রুতশ্চেত্ত্বি মদেবাগমাশ্রিতং ময়ি সর্বকর্মান্বসমর্পণং মদ্যোগস্তমশ্রিতঃ সন্ ।
কুসর্বকর্মান্বফলত্যাগং প্রথমষট্কে কালুং কুৰ । অর্থমর্থঃ প্রথমষট্কে ভগবদর্পিতানিধামকর্মান্বযোগ এব
মোক্শোপায় উক্তঃ । দ্বিতীয়ষট্কে হস্মিন্ ভক্তিযোগে এব ভগবৎ প্রাপ্ত্যুপায় উক্তঃ । স চ ভক্তিযোগো
দ্বিবিধঃ ভগবন্নিষ্ঠোহস্তঃ করণব্যাপারো বহিষ্করণব্যাপাবশ্চ । তত্র প্রথমত্রিবিধঃ স্মরণান্বকো মননান্ব-
কশ্চ অশ্রুতস্মরণাসামর্থ্যে তদনুবাগিনাং তদভ্যাসরূপশ্চ ইতি ত্রিক এবাযং মন্দধিয়াং দুঃখমঃ সুধিয়াং
নিরপরাধানাস্ত সুগম এব । দ্বিতীয়ঃ শ্রবণকীর্তনান্বকশ্চ সর্বেষাং এব সুগম এবোপায়ঃ । এবমুভয়ো-
পায়বস্তোহধিকারিণাঃ সর্বতঃ প্রকৃষ্টা দ্বিতীয়ষট্কে হস্মিন্ কৃত্যঃ । এতৎকৃত্যসমর্থ্যঃ ইন্দ্রিয়াণাং ভগব-
নিষ্ঠীকৃত্যবশ্রদ্ধালবশ্চ ভগবদর্পিতানিধামকর্মান্বযোগঃ প্রথমষট্কে কালুধিকারিণোহস্মিন্ কৃষ্টা এবোতি ॥ ১১ ॥

অথোক্তানাং স্মরণমননাত্যাসানাং যথা পূর্বং শ্রেষ্ঠ্যং স্পষ্টীকৃত্যাহ শ্রেয়ো হীদি । অভ্যাসাৎ
জ্ঞানং ময়ি বুদ্ধিং নিবেশযেতুক্তং মননং শ্রেয়ঃ শ্রেষ্ঠং । অভ্যাসে সতি আযাসত এব ধ্যানং স্তাৎ
মননে সতি তু অনাযাসত এব ধ্যানং ইতি বিশেষাৎ । তস্মাৎ জ্ঞানাদপি ধ্যানং বিশিষ্যতে শ্রেষ্ঠ-
মিত্যর্থঃ । কুত ইত্যত আহ ধ্যানাৎ কর্মান্বফলানাং স্বর্গাদিস্থানাং নিধামকর্মান্বফলসা মোক্ষশ্চ চ
ত্যাগস্তৎস্পৃহারাহিতাং স্তাৎ স্ততঃ প্রাপ্তস্যপি তস্মোপেক্ষা । নিশ্চলধ্যানাৎ পূর্কৃত্য ভক্ত্যানামজাতব-
তীনাং মোক্ষত্যাগেচ্ছেব ভবেৎ । নিশ্চলধ্যানবতাং তু মোক্ষোপেক্ষা সৈব মোক্ষলবুতাকারিণা
যদুক্তং ভক্তিরসামৃতসিন্দৌ “ক্লেশঘ্নী শুভদা ইত্যত্র যদুভিঃ পদৈরেতন্মাহাস্মাং কীর্তিতং তি । যদুক্তং
ন পারমেষ্ঠ্যং ন মহেন্দ্রধিম্যং, ন সার্কভৌমং ন রুসাধিপত্যং । ন যোগসিদ্ধীরপুনর্ভব বা মদর্পিতা-
য়েচ্ছতি মদ্বিনাত্ম্যং । ইতি মদর্পিতান্বা মন্যাননিষ্ঠঃ । ত্যাগাৎ বেতুকা্যাদনস্তুরমেব শাস্তিঃ মদ্রপ-
ণাদিকং বিনা সর্ববিষয়েষেব ইন্দ্রিয়াণামুপরতিঃ । অত্র পূর্কার্কে শ্রেয় ইতি বিশিষ্যত ইতি পদ-
দ্বয়ে নাশ্রয়াৎ । উত্তরার্কে তু অনস্তরমিত্যনেনৈবান্বয়াৎ এষেব ব্যাখ্যা সমাশ্রুপপদ্যতে নাশ্রা ইত্য-
বধেয়ং ॥ ১২ ॥

এতাদৃশাঃ শাস্ত্যাঃ ভক্ত কীদৃশো ভবতি ইত্যপেক্ষায়াঃ বহুবিধভক্তানাং স্বভাবভেদানাহ অদ্বেষ্টা ইতা-
ষ্টভিঃ । অদ্বেষ্টা দ্বিষৎস্বপি দ্বেষং ন করোতি প্রত্যুত মৈত্রঃ মিত্রতয়া বর্ততে । করুণঃ এষামসঙ্গতির্মা-
ভবতু ইতি বুদ্ধা তেষপি কৃপালুঃ । ননু কীদৃশেন বিবেকেন দ্বিষৎস্বপি মৈত্রীকারুণো স্তাতাং তত্র
বিবেকবিনৈবেত্যাহ । নির্গমো নিরতকার ইতি পুত্রকলত্রাদিষু মমত্বাভাবাৎ দেহে চাহকারাভাবাৎ
তস্ত মন্তুস্ত কাপি দ্বেষ এষাৎ ফলতি কুতঃ পুনর্দেবজনিতদুঃখশাস্ত্যর্থং তেন বিবেকঃ স্বীকর্তব্যঃ
ইতি ভাবঃ । ননু তদপি অশ্রুতপাদুকামুষ্টিপ্রহারাভিভেদে হব্যধাধীনং দুঃখ কিকিদ্ভবত্যেব তত্রাহ
সমদুঃখসুখং যদুক্তং ভগবতা চন্দ্রার্কশেখরেণ “নারায়ণপরাঃ সর্বে ন কুতশ্চ ন বিভ্যন্তি । স্বর্গাপবর্গ-

নবকেবপি তুঙ্গার্থদর্শিন ইতি । স্বপ্তঃখযোঃ সান্যঃ সমদর্শিত্বং তচ্চ মম পাবকফলং ইদমবশ্যভাগ্য-
মিতি ভাবনাময়ং সানে হপি সহিষ্ণুনেব দুঃখং সন্তাত ইতি আহ । কমৌ ক্রমাবান কমু সহনে ধাতুঃ ।
ননু এতাদৃশস্ত ভক্তস্ত জীবিকা কথং সিধ্যৎ । তত্রাহ সন্তুষ্টে যদাচ্ছাপস্থিতে বিধিৎ যতোপস্থিতে
বা ভক্ত্যবস্থান সন্তুষ্টেঃ । ননু সমদুঃখস্ত ইত্যুক্তং তৎ কথং স্বভক্ষামালক্ষ্য সন্তুষ্টেঃ ইতি তত্রাহ
সততং যোগী ভাক্ত্যযোগযুক্তঃ ভক্তিসিদ্ধার্থমিতি ভাবঃ । যদুৎ । আহাবার্থং যতেতৈব যুক্তং তৎপ্রাণ-
ধাবণং । তৎ বিমুক্তং তেন তদ্বিজ্ঞায় পবং ব্রজেৎ । ইতি । কিঞ্চ দৈবাদপ্রাপ্তভোগ্যার্থং
যতাত্মা সংযতচিত্তঃ ক্ষোভবাত্ত ইত্যর্থঃ । দৈবাজি ব্রহ্মোক্ত সতাপি তদুপশমার্থমষ্টাঙ্গযোগাভ্যাসা-
দিকং নেব কানাং তাত্ দৃঢ় নশচয়ঃ অনন্তভক্তিবৈব মে কর্তব্যেতি নিশ্চয়ঃ তস্য ন শিথিলী ভবতী-
ত্যর্থঃ । সর্বগ্রাহত্বঃ ময়া পতমনোবুদ্ধিঃ মৎস্ববণমননপরায়ণ ইত্যর্থঃ । ঈদৃশো ভক্তস্ত মে প্রিয়ঃ
স্মামতি প্রীগয়তীত্যর্থঃ ॥ ১৩ ॥ ১৪ ॥

কিঞ্চ যশাস্তি ভক্তিভগবতাকিঞ্চনা সর্কস্তুগৈশ্চ সমাস ত স্তবাঃ উত্যাছাক্তে মৎপীতিজনকা
আশ্রয়পি গুণাঃ মন্তুস্তা মূঢ়রভালুবা স্বত এবাৎপদ্যস্তে তানপি ত্বং শৃণু ত্যাহ যশাস্তি পদাভঃ
হর্ষাদিভিঃ প্রাকুৎ প্রঃ হর্ষামধভাষাভেগমুক্ত ইত্যাদিনোক্তানপি কাশ্চিৎ গুণান তুল্যং জ্ঞাপন্যর্থং
পুনরাহ যো ন জঘাতীতি ॥ ১৫ ॥

অন পক্ষা ব্যবহারিক কায্যাপকাবহিতঃ । উদাসীনঃ ব্যবহারিকলোচ্চমনাসকঃ সর্কান
ব্যবহারিকান দৃষ্টাদৃষ্টার্থা স্তথা পাবমার্থিকানপি কাশ্চিৎ শাস্ত্রাধাপনাদান্ আরগ্তান্ উচ্চমান
পবিত্বং শীলং বশ্য সঃ ॥ ১৬ ॥ ১৭ ॥ ১৮ ॥

অনিকেতঃ প্রাকৃতস্বাস্পদাসক্তিশৃঙ্গঃ ॥ ১৯ ॥

উক্তান বহুবিধস্তক্তনিষ্ঠান ধর্ম্মানুপসংহবাকাংক্ষনৈতল্লিপ্পন্যাং তচ্চু বণপঠনবিচাবণাদিকল-
মাহ যে ইতি । এতে ভক্ত্যুপশাস্ত্রাপদর্শ্য ন প্রাকতা গুণাঃ । ভক্ত্যা তুষ্যতি কৃষ্ণে ন গুণৈবিভূক্তি-
কোটিতঃ । তু ভিন্নোপকর্মন উক্তবক্ষ্যা ভক্তা এককম্বস্তানিষ্ঠাঃ এতে তু তন্তং সর্বসম্বন্ধপে-
সবঃ সাধকা অপি তেভ্যঃ সিদ্ধিভ্যাপি শেষ্ঠা অত এব অতীবেতি পদং ॥ ২০ ॥

সর্বশ্রেষ্ঠা স্তথময়ী সর্বসাধ্যস্তসাধিকা ।

ভক্তিরেবাদু তত্ত্বগেত্যধ্যায়ার্থো নিরূপিতঃ ॥

নিম্বদ্রাক্ষে ইব জ্ঞানভক্তৌ যদ্যপি দর্শিতে ।

আদীযেতে তদপ্যেতে তত্তদাস্বাদ-লোভিভিঃ ।

ইতি সারার্ধবর্ণন্যাং হর্ষিণ্যাং ভক্ত্যু চতসাং ।

গীতাসু দ্বাদশোহধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

ত্রয়োদশোধ্যায়ঃ ।

—:~:—

নমোহস্থ ভগবদ্বক্তৌ কৃপয়া স্বাংশলেশতঃ ।
জ্ঞানার্দিষ্যপি তিষ্ঠেত্ত্বং সার্থকীকরণা যয়া ॥
ষট্কে তৃতীয়েহত্র ভক্তিমিশ্রং জ্ঞানং নিরূপ্যতে ।
তন্मध्ये কেবলা ভক্তিরপি ভঙ্গ্যা প্রকৃষ্যতে ॥
ত্রয়োদশে শরীরঞ্চ জীবাভূতপরমাত্মনোঃ ।
জ্ঞানস্ত সাধনং জীবঃ প্রকৃতিশ্চ বিবিচ্যতে ॥

তদেবং ত্রিতীয়েন ষট্কেন কেবলয়া ভক্ত্যা ভগবৎপ্রাপ্তিঃ ততোহস্থা অহংগ্রহোপাসনাদ্যাতিশ্র
উপাসনান্শোক্তাঃ । অথ প্রথমষট্কেদিতানাং নিকামকর্ষযোগিনাং ভক্তিমিশ্রজ্ঞানাদেব মোক্ষস্তচ্চ
জ্ঞানং সংক্ষেপাদুক্তমপি পুনঃ ক্ষেত্র ক্ষেত্রজ্ঞাদিবিবেচনেন বিবিচ্যতুং তৃতীয়ং ষট্কেমারভতে ।
তত্র কিং ক্ষেত্রং কঃ ক্ষেত্রজ্ঞঃ ইত্যপেক্ষারামাহ ইদমিতি ইদং সেন্দ্রিয়ং ভোগাযতনং শরীরং ক্ষেত্রং
সংসারবৃক্ষস্য প্ররোহভূমিহাৎ । তন্ যো বেত্তি বৃক্ষদণারামহংমমৈত্যতিমন্তমানঃ স্বস্বকিঞ্চেৎ এব
জানাতি । মোক্ষদণারামহং অহং মমৈত্যতিমানরহিতঃ স্বস্বকবহিতমেব যো জানাতি তঃ উভয়া-
বহুং জীবং ক্ষেত্রজ্ঞমিতি গ্রাহঃ কৃষীবলবৎ স এব ক্ষেত্রজ্ঞস্তৎফলশোক্তা চ । যদুক্তং ভগবতা অদন্তি
চৈকং ফলমন্ত গৃধ্রা গ্রামেচবা একমরণ্যবাসাঃ । হংসা য একং বহুরূপমিচ্চে মারাময়ং বেদ স বেদ
বেদং । অন্তার্থঃ গৃধ্রাভ্যতি গৃধ্রাঃ গ্রামেচরাঃ বহুজীবাঃ অন্ত বৃক্ষশ্চৈকং ফলং তুঃখং অদন্তি পরিণামতঃ
স্বর্গাদেৱপি দুঃখরূপত্বাৎ । অরণ্যবাসা হংসা মুক্তজীবা একফলং সুখমদন্তি সর্কথা সুখরূপস্ত
অপবর্গস্তাপি এতজ্ঞস্ত্বাৎ । এবমেকমপি সংসারবৃক্ষং বহুবিধনবকস্বর্গাপবর্গপ্রাপকস্বাৎবহুরূপং
মাষণক্তিসমুদ্রু চত্বাৎ মারাময়ং । ইত্যৈঃ পূজ্যৈশ্চ রভিঃ কৃষা যো বেদেতি তদ্বিদঃ ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞয়ো-
বেদিভারঃ ॥ ১ ॥

এব ক্ষেত্রজ্ঞানাং জীবাভূতঃ ক্ষেত্রজ্ঞস্তমুক্তং পরমাত্মনস্ত ততোহপি কাৎপ্নেন সর্কক্ষেত্রজ্ঞত্বাৎ
ক্ষেত্রজ্ঞত্বমাহ ক্ষেত্রজ্ঞমিতি । সর্কক্ষেত্রেষু নিয়ন্তুঞ্চেৎ স্থিতং মাং পরমাত্মনঃ ক্ষেত্রজ্ঞং বিদ্ধি ।
জীবানাং প্রত্যেকমেককক্ষেত্রানাং তদপি ন কুৎসং । মমস্বেকশ্চৈব সর্কক্ষেত্রজ্ঞত্বং কুৎসমেবেতি
বিশেষো জ্ঞেয়ঃ । কিং জ্ঞানমিত্যপেক্ষারামাহ । ক্ষেত্রেণ সহ ক্ষেত্রজ্ঞরোজীবাভূতপরমাত্মনোর্বজ্ঞানং
ক্ষেত্রজীবাভূতপরমাত্মনাং যজ্ঞজ্ঞানমিতার্থঃ । তদেব জ্ঞানং মম মতং সন্ততং চ তত্র উক্তমং । পূর্ব-
স্বস্তঃ পরমায়েত্বাদাহতঃ ইত্যন্তবৎস্ববিরোধাৎ ব্যাখ্যান্তরেণৈকাত্মবাদপক্ষে নাশুকর্তব্যঃ ॥ ২ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं विवरितुमारभते । तत्क्षेत्रं शरीरं यच्च महाभूतप्राणेश्रियादिसंघातरूपं
यादृक् यादृशमिच्छादिधर्मकं यद्विकारि वैरिप्रियादिविकारैर्युक्तं यत्तच्च प्रकृतिपुरुषसंयोगा-
दुद्धृतं यदिति यैः स्वावरजस्रमादिभेदैर्निर्दिष्टमित्यर्थः । स क्षेत्रज्ञो जीवात्मा परमात्मा च । यत्प्रदिति
नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्छेति एकशेषः । समासेन संक्षेपेण ॥ ७ ॥

कैवल्यसुरेणोक्तश्राव्यं संक्षेपः इत्यपेक्षायामाह । धर्मिभिर्वशिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु ह्येवाभिर्बे-
दैश्च । ब्रह्मसूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि ताश्चेव शकानि ब्रह्मपद्यते ज्ञायते एतिरिति
तानि तथा तैः कौदृशैर्हेतुमन्तिः ईक्षतेर्नाशकमित्यानन्तमयोहभ्यासादिति युक्तिमन्तिः विनिश्चितैः
विशेषतो निश्चितार्थैः ॥ ८ ॥

अत्र क्षेत्रज्ञं ब्रह्ममाह महाभूतानि आकाशादीनि । अहकारस्तुकारणं बुद्धिर्विज्ञानात्मकं
महत्तुम्हकारकावणं । अव्याक्तं प्रकृतिमहत्तुत्त्वकावणं । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि दश । एकञ्च मनः ।
इन्द्रियगोचराः पञ्चमहाभूतपरिणामो देहः । तदेव चतुर्विंशतितत्त्वान्नात्मकमिति ॥ ९ ॥

इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः पञ्चमहाभूतपरिणामो देहः । चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः ।
धृतिः धैर्या इच्छादयश्चेतने मनोधर्मा एव नशात्मधर्माः । अतः क्षेत्रज्ञः पाति न एव उपलक्षणं
च एतत् संकल्पादीनां तथाच क्रतिः कामः सङ्गो विचिकित्सा श्रद्धाधृतिह्रीधीर्भीरित्येतत् सर्वं
मन एव इति अनेन यादृशिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः । एतत् क्षेत्रं सविकारं जन्मादि
षड्विकारसहितं ॥ १० ॥

उक्तलक्षणां क्षेत्रां विविक्ततया ज्ञेयौ जीवात्मापरमात्मानौ क्षेत्रज्ञो 'वशरेण वर्णयित्वा' तत्-
ज्ञानञ्च साधनानि अमानिष्ठादीनि विंशतिमाह पञ्चभिः । अत्र अष्टादशतत्त्वानां ज्ञानिनाञ्च साध-
रणानि किञ्च तद्वैः मयि चानन्यायोगेन भक्तिरसाभिचारिणी इत्येकमेव उगबदनुभवसाधनत्वेन वदतः
क्रियते । अष्टानि सप्तदश उक्तान्यासवतां तेषां स्वतएवोपपद्यन्ते न तु तेषु षट् इति साम्प्र-
दायिकाः । अस्त्यिमे षे तु ज्ञानिनामसाधारणे एव । अत्र अमानिष्ठादीनि विष्पष्टार्थानि । शौचं
वाह्यमभ्यस्यत्वरञ्च तथाच श्रुतिः । शौचञ्च विविधं प्रोक्तं वाह्यमभ्यस्यत्वरञ्च तथा । मृज्जलाभ्यां नृत्यं वाह्यं
भावभुक्तिस्तथास्वरं । इति । आश्वनिग्रहः शरारसंभवः ॥ ११ ॥

जन्मादिषु ह्यधर्माणाम् दोषस्यानुदर्शनं पुनः पुनः पथ्यालोचनं आसक्तिः पुत्रादिषु श्रीतित्यागः ।
अनतिवृत्तः पुत्रादीनां मूढे ह्यधे चाहमेव मूढी ह्यधीत्यध्यासाभावः । इष्टानिष्टयोर्यवहारिकयो-
रुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यां सर्वदा समचित्तव्यः ॥ १२ ॥

मयि श्रामन्त्यराकारे अनन्तयोगेन ज्ञानकर्तृतपोयोगाद्युमिश्रणेन भक्तिः चकारां ज्ञानादि
मिश्रणप्रायाश्चेत् ॥ १३ ॥ आत्मा तद्वैरस्युत्तरा वित्तीरा ज्ञानिभिरिति केचिदन्ते तु अनन्तात्तिर्विधाप्रेरः
साधनं तथा परमात्मानुभवप्राप्तिज्ञापनार्थमत्रषट्केहपुत्रिरिति उक्ता व्याचक्षते । ज्ञानिनश्च
अनन्तेन योगेन सर्वान्नुदृष्ट्या इति । अव्याप्तिचारिणी प्रतिदिनमेव कर्तव्या । केनापि विचारयितु-
मशक्या इति मधुसूदनसरस्वतीपादाः ॥ १० ॥

आत्मानमधिकृता वर्तमानं ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तत्तु नित्यव्यं नित्याभूतैरव्यं पदार्थभुक्तिनिष्ठ-
मित्यर्थः । तद्वैज्ञानिकार्थः प्रयोजनं मोक्षस्य दर्शनं यातीत्येवालौचनमित्यर्थः । एतद्विंशतिकं

জ্ঞানং সাধারণেন জীবাত্মপরমাত্মনোঃ জ্ঞানস্ত সাধনং । অসাধারণং পরমাত্মজ্ঞানং স্বগ্রে বক্তব্যং ।
ততোহস্তথা অন্যান্যপরীতং মানিষাদিকং ॥ ১১ ॥

এবং সাধনৈজ্ঞেয়ো জীবাত্মা পরমাত্মা চ তত্র পরমাত্মৈব সৰ্ব্বগতো ব্রহ্মশব্দেনোচ্যতে । তচ্চ ব্রহ্ম
নির্বিশেষং সবিশেষঞ্চ ক্রমেণ জ্ঞানিতকুরোরূপান্তং । দেহগতোহপি চতুর্ভূজত্বেন ধ্যেয়ঃ পরমাত্ম-
শব্দেনোচ্যতে । তত্র প্রথমং ব্রহ্মাহ জ্ঞেয়মিতি অনাদি ন বিদ্যতে আদির্ভূত মৎস্বরূপত্বান্নিত্য-
মিত্যর্থঃ । মৎপরং অহমেবপর উৎকৃষ্ট আশ্রয়ো যন্ত তৎব্রহ্মণো হি প্রতিষ্ঠাহমিতি মদগ্রিমোক্তেঃ ।
তদেব কিমিত্যপেক্ষান্নাহ তদ্ব্রহ্ম ন সৎ নাপ্য সৎকার্যাকারণাতীতমিত্যর্থঃ ॥ ১২ ॥

নস্বেবং ব্রহ্মণঃ সদস্বিলক্ষণত্বে সতি । সৰ্বং ধ্বংসিতং ব্রহ্ম ব্রহ্মৈবেদং সৰ্বং ইত্যাদি শ্রুতিবিরোধেত
ইত্যাশঙ্ক্য স্বরূপতঃ কার্যাকারণাতীতত্বেহপি শক্তিশক্তিমতোবভেদাৎ কাব্যকাষণাত্মকমপি তদি-
ত্যাহ । সৰ্বত এব পাণয়ঃ পাদাশ্চ যন্ত তৎ ব্রহ্মাদিপিপীলিকাস্তানাং পাণিপাদবৃন্দৈঃ সৰ্বত্রদৃষ্টৈরেব
তদ্বৃন্দৈবাসংখ্যাপাণিপাদৈবৃন্দং ইত্যর্থঃ । এবমেব সৰ্বতোহক্ষীত্যাди ॥ ১৩ ॥

কিঞ্চ সৰ্বাণীল্লিখাণি গুণান্ ইন্দ্রিয়বিষয়াশ্চ অস্তাসয়তীতি তচ্চক্ষুশ্চক্ষুরিত্যাदि শ্রুতেঃ ।
যদ্বং সৰ্বৈল্লিখৈগুণৈঃ শব্দাদিভিষ্চাভাসতে বিবাজতীতি তৎ । তদপি সৰ্বৈল্লিয়বর্জিতং প্রাকৃতে-
ল্লিয়াদিরহিতং । ওধাচ শ্রুতিঃ “অপাণিপাদো যবনো গৃহীতঃ পশুত্যচক্ষুঃ স শৃণোত্যকর্ণঃ ইত্যাদি”
“পরাস্ত শক্তির্বহুধৈব শ্রয়তে স্বাভাবিকী জ্ঞানবলক্রিয়া চ” “ইতি শ্রুতিপ্রসিদ্ধস্বরূপশক্ত্যান্দ-
ত্বাদিতি ভাবঃ । অসক্তং আসক্তিশৃঙ্গং সৰ্বভূৎ শ্রীবিষ্ণুস্বরূপেণ সৰ্বপালকং নিগুণং সত্বাদিগুণ-
রহিতাকারং কিঞ্চ গুণভোক্তৃত্রিগুণাতীতভগবদ্বাচা ষড়্গুণাস্বাদকং ॥ ১৪ ॥

ভূতানাং স্বকার্যাণাং বহিষ্চাস্তশ্চ যথা দেহানাং কাশাদিকং অচরং স্থাবরং চরং জঙ্গমঞ্চ ভূতজাতং
তদেব কার্যশ্চ কারণাত্মকত্বাৎ । এবমপি রূপাদিভিন্নত্বাৎ তদবিজ্ঞেয়ং ইদং তদিতি স্পষ্টং জ্ঞানার্থং
ন ভবতীতি অতএবাবিদুষাং যোজনকোঢ্যস্তরমিব দূরস্তং বিদুষাং পুনঃ স্বগৃহস্থিতমিবাশ্তিকে চ তৎ-
স্বদেহ এবাস্তধামিত্বাৎ । দূরাং সূদূরে তদিহাস্তিকে চ পশুশ্বিহৈবং নিহিতং গুহায়াঃ ইত্যাদি
শ্রুতিভ্যঃ ॥ ১৫ ॥

ভূতেষু স্থাবরজঙ্গমাত্মকেষু অবিভক্তং কারণাত্মনা ভিন্নং কার্যাত্মনা বিভক্তং ভিন্নমিব স্থিতং তদেব
শ্রীনারায়ণস্বরূপং সৎ ভূতানাং ভূতস্থিতিকালে পালকং । প্রলয়কালে গ্রসিকু । সংহারকং স্থিতিকালে
প্রভবিকু চ নানাকার্যাত্মনা প্রভবনলীলং ॥ ১৬ ॥

জ্যোতিষাং চন্দ্রাদিত্যাदीনামপি তজ্জ্যোতিঃপ্রকাশকং । যেন সূর্য্যস্তপতি তেজসেন্দ্রঃ ন তত্র
সূর্য্যো ভাতি ন চন্দ্রতারকাঃ নেমা বিদ্যতে ভাস্তি কুতোহয়মগ্নি তমেব ভাস্তং অনুভাতি সৰ্বং তস্ত
ভাসা সৰ্বমিদং বিভাতীত্যাदि শ্রুতেঃ । অতএব তমসোহজ্ঞানাৎ পরং তেনান্পৃষ্টং উচ্যতে । আদিত্য
বর্গং তমসঃ পরস্তাদিত্যাदि শ্রুতেঃ । জ্ঞানং তদেব বুদ্ধিবৃত্তাবভিব্যক্তং সৎ জ্ঞানমুচ্যতে তদেব
রূপাত্মাকারেণ পরিণতং জ্ঞেয়ঞ্চ তদেব জ্ঞানগম্যং পূর্কোক্তেন অমানিষাদি জ্ঞানসাধনেন প্রাপ্যমিত্যর্থঃ ।
তদেব পরমাত্মস্বরূপং সৎ সৰ্বশ্চ প্রাণিমাত্রশ্চ হৃদিধিত্তিতং নিরন্তু তয়া অধিষ্ঠায় স্থিতমিত্যর্থঃ ॥ ১৭ ॥

উক্তং ক্ষেত্রাদিকং অধিকারিফলসহিতমুপসংহরতি ইতীতি । ক্ষেত্রং মহাভূতাদিধৃত্যন্তুং । জ্ঞানং
অমানিষাদি তত্ত্বজ্ঞানার্থদর্শনাস্তং । জ্ঞেয়ং জ্ঞানগম্যঞ্চ অনাদীত্যাदि ধিত্তিতমিত্যন্তুং । একমেব

उच्यं ब्रह्मभगवत्परमात्मा शब्दाचारु संक्षेपणात् । मद्भक्तः उक्तिमज्जानी मद्भवाय मन्वायु-
ज्याय । यद्वा मद्भक्तः ममैकाग्रिके । दासः एतद्विज्जाय मन्प्रभोरेतावदैश्यामिति ज्जात्वा मयि भावाय
प्रेम्ने उपपद्यते उपपन्ने । भवति ॥ १८ ॥

परमात्मानमुक्त्वा क्षेत्रज्ञशब्दाद्यं जीवात्मानं कृतस्तु मायासंश्लेषः कदारम्भः तदद्भुतापेक्षया-
माह प्रकृतिः मायाः पुरुषः जीवश्च उभावपि अनादीषु न विद्यते आदिकारणं ययोः तथातूतो
विक्रि अनादेरीश्वरश्च मम शक्तिश्चात् । भूमिवापोहनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीशं
मे भिन्ना प्रकृतिवद्भेदा । अपरेयमित्युक्त्वा प्रकृतिः विक्रि मे परात् । जीवभूताः महाबाहो ययेदं
धर्माते जगत् । इति मद्भक्तः मायाजीवयोरपि मन्शक्तिश्चैन अनादितां तयोः संश्लेषोपानादि-
रिति भावः । तत्र मिषः संश्लेषयोरपि तयोर्बलतः पार्थक्यमस्त्येव इत्यात् विकारान्श्च देहेन्द्रो-
यादीन् गुणान्श्च गुणपविणामां न सुखदुःखशोकमोहादीन् प्रकृतिसत्त्वान् प्रकृत्यात्त्वान् विक्रीति
क्षेत्राकारपरिणतायाः प्रकृतेः सकाशाद्विरमेव जीवः विक्रीति भावः ॥ १९ ॥

तश्च माया संश्लेषः दर्शयति कायाः शरीरं कावणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि कर्तव्य इन्द्रियाधि-
ष्ठातारो देवाः तत्र तथाधारसन पुरुषश्च तद्भावापत्तो हेतुः प्रकृतिरेव स्यात् प्रकृतिरेव पुरुष-
संसर्गात् कार्यादिकपेण पविणता स्यात् अविद्यायां स्वतन्त्रा तदध्यासप्रदा च आदितार्थः । त-
कुतस्तु सुखदुःखानां भोक्तृहेतु पुरुषो जीव एव हेतुः । अयं भावः यद्यपि कार्यात्कारणककर्तृत्व-
भोक्तृत्वानि प्रकृतिधर्माः एव स्यादपि कायात्तद्विषु जडांशप्राधान्यात् सुखदुःखसंवेदनकपे
भोगे तु चैतन्यांशप्राधान्यात् प्राधान्यान वापदेशा भवन्तीति न्यायात् । कायात्तद्विषु प्रकृति-
हेतुर्भोक्तृहेतु पुरुषो हेतुरित्युच्यते इति ॥ २० ॥

किञ्च तत्रानाद्यविद्याकृतेनावासन एव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं तदीयमपि धर्मं शीयं मन्ते ।
तत एवात्स संसार इत्याह पुरुष इति प्रकृतिः प्रकृतिकायादेहे तादात्म्यान हि स्थितः । प्रकृति-
ज्ञानं अस्तुःकरणधर्मान् शोकमोहसुखदुःखादीन् गुणान् शीयानेवाभिमन्त्रमानो दुष्टे
तत्र कारणः गुणसङ्गः गुणमयादाहसु अज्ञानसङ्गोप्यात्मनः सङ्गोऽविद्याकल्पितः क दुष्टे
इत्यापेक्षायामाह सतीषु देवादिद्योनिषु अनतीषु त्रिषुगादिद्योनिषु शुभाशुभकर्मकृतान् यानि
जन्मानि तेषु ॥ २१ ॥

जीवात्मानमुक्त्वा पवमात्मानमाह । उपद्रष्टेति यद्यपि अनादिमन् पवमब्रह्म इत्यादिना हृदि सर्वशुधि-
ष्ठितमित्यनेन च सामान्यतेः विशेषतश्च परमात्मा प्रोक्त एव तदपि तश्च जीवात्सहितोऽपि
पृथगेव स्पष्टतया देहसुखज्ञापनार्थमधुमुक्तिर्ज्ञेया । अग्निं देहे परोऽहंशः पुरुषो यो महेश्वरः स
परमात्मा इति चाप्याक्तिः परमात्मेति च नाम्नापुञ्जा भवतीति । अत्र परमशब्द एकात्मवादपक्षे
स्वांश इति द्योतनार्था जीवश्च उपसर्गोपे पृथक्स्थित एव द्रष्टा साक्षी । अनुमन्ता अनुमोदनकर्ता
सन्निधिमात्रेणानुग्रहकः । साक्षी चेतः केवलो निगुणश्चेति क्रतेः । तथा शर्तुधारकः भोक्ता
पालकः ॥ २२ ॥

एतज्ज्ञानफलमाह य इति पुरुषः परमात्मानं प्रकृतिः मायाशक्तिः चकारात् जीवशक्तिकं सर्वथा
वर्तमानोऽपि लयविक्षेपादि पराभूतोऽपि ॥ २३ ॥

अत्र साधनविकल्पमाह ध्यानेनेति द्वाभ्यां चैतिह्युक्ता ध्यानेन भगवत्स्मृत्येनैव भक्त्या मामञ्जि
जानातीताग्रिमोक्षेः । आञ्जनि मनसि आञ्जना स्वमेव ननुञ्चन केनापि उपकारकेनेत्यर्थः ।
अञ्जे ज्ञानिनः सांख्यमाञ्जानाञ्जिविवेकः तेन । अपवे योगिनः योगेनाष्टाङ्गेन कर्मयोगेन
निकायकर्मणा च । अत्र सांख्याष्टाङ्गयोगनिकायकर्मयोगाः पवमाञ्जदर्शने परम्परैरेव हेतवः न तु
साक्षात्केतवः तेषां सात्त्विकत्वात् पवमाञ्जनस्तु गुणातीतत्वात् । किञ्च ज्ञानञ्च मयि संश्रुसेदिति
भगवदुक्तेर्ज्ञानादिसम्यासानन्दुरमेव भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्याहुते ज्ञानविदुत्तया भवेत्तैव पञ्चसु ॥२४॥

अञ्जे इत्युक्तः कर्ण श्रोतारः ॥ २५ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति यावदध्यायनमाप्तिः । यावादति यत्प्रमाणकं निवृष्टं उक्त्वा वा सङ्घं
प्राणिमात्रं ॥ २६ ॥

परमाञ्जानं तु एवं जानीयादित्याह सममिति । विनश्यत्स्यपि देहेषु यः पञ्चति स एव ज्ञानीत्यर्थः ॥२७॥

आञ्जना मनसा कूपथगामिना आञ्जानः जीवः न हिनस्ति नाधःपातरति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाद्याकावेण पविणतया सर्वशः सर्वाणि आञ्जानः जीवः देहात्तिमानेनैवाञ्जनः
कर्तृत्वं न तु स्वत इत्येव यः पञ्चतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदा भूतानां स्वावरजज्जमानां पृथग्भावः तदुदाकारगतः पार्थक्यः एकस्य एकस्यां प्रकृता-
वेव स्थितः प्रलयकाले अनुपपञ्चति आलोचयति । ततः प्रकृतः सकाशादेव भूतानां विस्तारः
सृष्टिसमये अनुपपञ्चति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्व्योनि जन्मसु इत्युक्तं । तत्र देहगतत्वेन तुल्यत्वेपि जीवास्त्वैव
गुणलिप्तः संसवति न तु परमाञ्जा इति । कुत इत्यत आह अनादित्वादिति न विद्यते आदिः कारणं
यतः स अनादि यथा पञ्चमाश्रुपदार्थेन अनुत्तमशक्येन पवमोत्तम उच्यते । अथैवानादिशक्येन
परमकारणमुच्यते । ततश्च अनादित्वात् परमकारणत्वात् निगुणत्वात् निर्गता गुणाः सृष्ट्यादयो
यत्तुत्तु भावस्तुत्तु तस्मात् जीवाञ्जनो विलम्बोऽयं परमाञ्जा । अव्ययः सर्वदैव सर्वथैव शरीर ज्ञाना-
नन्दादिव्यवहितः शरीरस्येपि तद्वर्णाग्रहणात् न करोति जीववन्न कर्ता न भोक्ता च भवति न
च लिप्यति शरीरगुणलिप्तश्च न भवति ॥ ३१ ॥

अथ दृष्टान्तमाह । यथा सर्वत्र पद्मादिषुपि स्थितमप्याकाशः सौम्यात् असन्नत्वात् पद्मादिभिर्न
लिप्यते तथैव परमाञ्जा दैहिकैर्गुणैर्न देहवैश्वे न युज्यते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रकाशकत्वात् प्रकाशधर्मेण युज्यते इति स दृष्टान्तमाह यथेति रविर्यथा प्रकाशकः प्रकाश-
धर्मेण युज्यते तथा केन्द्री परमाञ्जा । सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न युज्यते चाक्षुर्बैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतास्तुराञ्जा न लिप्यन्ते लोकादुत्थेन बाह्यः इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । केत्रेण सह केतुज्जरोः जीवाञ्जपरमाञ्जनोः यथाभूतानां प्राणिनां
प्रकृतेः सकाशाद्येकं मोक्षापायं ध्यानादिकञ्च ये विदुस्ते परं पदं वाञ्छि ।

द्वयोः क्षेत्रज्ञयोर्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रधर्मात् ।
 बध्याते मुच्यते ज्ञानादित्यध्यायार्थ ईरितः ।
 इति सारार्थवर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।
 त्रयोदशोऽयं गीतासु सप्ततः सप्ततः सतां ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

—*—

शुभाः स्युर्वक्त्रकालेस्तु फलेज्ज्ञेयाश्चतुर्दशे ।
 शुभात्यये चिह्नततिहेतुर्भक्तिश्च वर्णिता ॥

पूर्वाध्याये कारणं गुणसङ्गोऽत्र सदसद्योनिजनसु इत्युक्तं तत्र के शुभाः कीदृशो गुणसङ्गः कश्च
 कश्च गुणश्च सङ्गां किं कलं स्यात् गुणयुक्तश्च किं किं वा लक्षणं कथं वा गुणेश्चो मोचनं
 इत्यपेक्षयां वक्ष्यमाणमर्थं स्ववानो वक्तुः प्रतिजानीते परमिति ज्ञायतेहनेनेति ज्ञानमुपदेशं
 पवः अत्युत्तमं ॥ १ ॥

साधर्म्यां सारूप्यलक्षणां मुक्तिं न बाधन्ति न बाधन्ते ॥ २ ॥

अथानाद्याविद्याकृतश्च गुणसङ्गश्च वक्त्रहेतुताप्रकारः वक्तुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः सङ्गप्रकार-
 माह । मम पवमेधरश्च योनिगर्भाधानस्थानं महद्ब्रह्म देशकालानवच्छिन्नत्वात् महत् वृंहणात् कार्या-
 क्लपेण ब्रह्मेहेतोर्ब्रह्मप्रकृतिवितार्थः । अत्रापि कचिद् प्रकृतिब्रह्मेति निर्दिश्याते । तस्मिन्नहं
 गर्भं दूधामि आदधामि । इत्यस्वनां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवतृतां इत्यनेन चेतनपुङ्गवणा
 वा प्रकृतिः तटस्थशक्तिरूपा निर्दिष्टा सा सकलप्राणिजीवतया गर्भशक्तेनोच्यते ततो मङ्कृतां
 गर्भाधानां सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां सङ्गः उत्पत्तिः ॥ ३ ॥

न केवलं सृष्ट्यात्पत्तिसमय एव सर्वभूतानां प्रकृतिर्माता अहं पिता अपि तु सर्वदेवैवेत्याह
 सर्वान् योनिषु देवाद्यासु सुन्नपर्याप्तान् वा मुर्त्यो जन्मस्वावरात्रिका उत्पत्तौ तसां मुर्तिनां
 महद्ब्रह्म प्रकृति र्थानिकत्पत्तिस्थानं माता अहं बीजप्रदः गर्भधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

तदेव प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं के शुभा उच्यन्ते । तेषु सङ्गां
 जीवश्च कीदृशो वक्त्र इत्यपेक्षायामाह । सत्वमिति देहे प्रकृतिर्माता शुभाः तदाद्येन हितं
 देहिनः जीवः वस्तुतोऽव्यायं निर्बिकारमसज्जिनमपि अनाद्याविद्याया कुतादसु गुणसङ्गादेव हेतोर्गुण
 निवर्द्धन्ति ॥ ५ ॥

तत्र सत्वश्च लक्षणं वक्त्रकप्रकारमाह उच्येति । अनामयं निरुपद्रवः शास्त्रमित्यर्थः शास्त्रत्वात्

স্বকার্ষেণ সুখেন যঃ সঙ্গঃ প্রকাশকত্বাৎ স্বকার্ষেণ জ্ঞানেন চ যঃ সঙ্গোহহং সুখী অহং জ্ঞানী চেতুপাধি-
ধর্ম্ময়োরপি সুখজ্ঞানয়োরবিদ্যায়ৈব জীবন্তাভিমানঃ তেন তং বধ্নাতি । হে অনঘেতি ত্বং অহং সুখী
অহং জ্ঞানীত্যাভিমানলক্ষণং অঘং মা স্বীকুর্ক্বিতি ভাবঃ ॥ ৬ ॥

রজোগুণং রাগাঙ্গকং অনুরঞ্জনকপং বিদ্ধি । তৃষ্ণা অপ্ৰাপ্তেহর্থে অভিলাষঃ সঙ্গঃ প্রাপ্তেহর্থে
আসক্তিঃ তযোঃ সমুদ্ভবো যস্মাৎ তদ্রজঃ দেহিনং দৃষ্টাদৃষ্টার্থেষু কর্ম্মসু সঙ্গেন আসক্তাঃ বধ্নাতি । তৃষ্ণা
সঙ্গাভ্যাং কর্ম্মস্বাসক্তির্ভবতি ॥ ৭ ॥

অজ্ঞানজং অজ্ঞানাৎ স্বীয়ফলাৎ জাতং প্রতীতং অনুমিতং ভবতীত্যজ্ঞানজং অজ্ঞানজনকমিত্যর্থ ।
মোহনং ভ্রান্তিজনকং প্রমাদোহনবধানং আলম্বনমুদ্বমঃ নিদ্রা চিত্তশ্রাবসাদঃ ॥ ৮ ॥

উক্তমেবার্থং সংক্ষেপেন পুনর্দর্শয়তি । সত্ত্বং কর্তৃসুখে স্বীয় ফলে আসক্তং জীবং সংজয়তি বশী
করোতি নিবধ্নাতীত্যর্থঃ । রজঃ কর্তৃকর্ম্মণি আসক্তং জীবং বধ্নাতি । তমঃ কর্তৃপ্রমাদেহভিরতং
তং জ্ঞানমাবৃত্য অজ্ঞানমুৎপাদ্য ইত্যর্থঃ ॥ ৯ ॥

উক্তং স্বস্বকার্য্যং সুখাদিকং প্রতি গুণাঃ কথং প্রভবন্তি ইত্যপেক্ষায়ামাহ বজস্তমশ্চেতি গুণদ্বয়ং
অভিভূয় তিরস্কৃত্য সত্ত্বং ভবতি । অদৃষ্টবশাদুদ্ভবতি এবং বজোহপি সত্ত্বং তমশ্চ ইতি গুণদ্বয়ং অভি-
ভূয় তাদৃশাদৃষ্টবশাদুদ্ভবতি । তমোহপি সত্ত্বং বজশ্চোভাবপি গুণাবভিভূয়োদ্ভবতি ॥ ১০ ॥

বর্দ্ধমানো গুণ এব স্বাপেক্ষয়া ক্ষীণাবিতবো গুণাভিভবতীতি ইতুক্তং অতন্তেষাং বুদ্ধিলিজ্ঞান্যাহ-
সর্কেতি ত্রিভিঃ । সর্ব্বদ্বারেষু শ্রোত্রাদিষু যদা প্রকাশঃ স্মাৎ কৌদৃশঃ জ্ঞানঃ বৈদিকশব্দাদি যথার্থ
জ্ঞানাত্মকঃ তদা তাদৃশ জ্ঞানলিঙ্গেনৈব সত্ত্বং বিবৃদ্ধমিতি জানীষাৎ । উত শব্দাদাস্মোথসুখাত্মকঃ
প্রকাশশ্চ যদেতি ॥ ১১ ॥

প্রবৃত্তিনানা প্রযত্নপরতা । কর্ম্মণামাবস্তঃ গৃহাদিনির্মাণোদ্বমঃ অসমো বিষয়ভোগানুপরতিঃ ॥
১২ ॥

অপ্রকাশো বিবেকাভাবঃ শাস্ত্রাবিহিতশব্দাদিগ্রহণং । অপ্রবৃত্তিঃ প্রযত্নমাত্ররাহিত্যং ।
প্রমাদঃ কঠাদিধৃত্যেহপি বস্ত্বনি নাস্তীতি প্রত্যয়ঃ । মোহো মিথ্যাভিনিবেশঃ ॥ ১৩ ॥

প্রলয়ং যান্তি মৃত্যুং প্রাপ্নোতি । তদা উত্তমং বিন্দতি লভন্তে ইতি উত্তমবিদো হিবণ্যগর্ভাদুপা-
সকাঃ তেষাং লোকান্ অমলান্ সুখপ্রদান্ ॥ ১৪ ॥

কর্ম্মসঙ্গিষু কর্ম্মসক্তমনুষ্যেষু ॥ ১৫ ॥

স্বকৃতশ্চ সাত্বিকশ্চ কর্ম্মণঃ সাত্বিকমেব নির্মলং নিরুপদ্রবং অজ্ঞানমচেতনতা ॥ ১৬।১৭ ॥

সত্ত্বহাঃ সত্ত্বতারতম্যেন উর্দ্ধং সত্যলোকপর্য্যন্তং । মধ্যে মনুষ্যালোক এব । জবন্তশ্চাসৌ গুণ-
শ্চেতি তশ্চ বৃত্তিঃ প্রমাদালম্বাদিঃ তত্র স্থিতা অধোগচ্ছন্তি নরকং যান্তি ॥ ১৮ ॥

গুণকৃতং সংসারং দর্শয়িত্বা গুণাতীতং মোক্ষং দর্শয়তি নাস্তমিতি ভাষ্যাং । গুণেশ্যঃ কর্তৃকরণ-
বিষয়াকারেণ পরিণতেভ্যঃ অস্ত্যং কর্তারং ভ্রষ্টা জীবঃ যদা ন অনুপশ্যতি কিন্তু গুণা এব সदैব কর্তার
ইত্যেবমনুপশ্যতি অনুভবতীত্যর্থঃ । গুণেশ্যঃ পরং ব্যতিরিক্তমেবাস্থানং বেত্তি তদা স দ্রষ্টামস্তাবং
স্মি সাযুক্ত্যং অধিগচ্ছতি প্রাপ্নোতি । তত্র তাদৃশ জ্ঞানানন্তরমপি স্মি পরাং ভক্তিং কৃৎস্ব ইত্যুপাস্ত-
গ্নাকার্থদৃষ্ট্যা জ্ঞেয়ং ॥ ১৯ ॥

तत्र सोऽपि गुणातीत एवाच्यते इत्याह गुणानिति ॥ २० ॥

द्विप्रज्ञा क्व भाषा इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्ठे अपार्थः पुनस्ततोऽपि विशेषवृत्तस्य पृच्छति । कैलि शैरितोकः प्रथः कैलिशैरिगुणातीतः स ज्ञेय इत्यर्थः । किमाचार इति द्वितीयः कथं कथानिति तृतीयः गुणातीतप्रश्नेः किं साधनमित्यर्थः । द्विप्रज्ञा क्व भाषा इत्यादौ द्विप्रज्ञा गुणातीतः कथं स्यादिति तदानीं न पृष्ठे इदानीं तु पृष्ठे इति विशेषः ॥ २१ ॥

तत्र कैलि शैरिगुणातीतो भवतीति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह । प्रकाशः सर्वद्वेषु देहेहस्मिन् प्रकाश उपजायते इति सङ्कार्थः । प्रवृत्तिरु रजः कार्थः । मोहः तमः कार्थः उपलक्षणमेतत् सद्दानां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि दुःखवृत्त्या न ष्टि । गुणकार्याणोत्तानि निवृत्तानि भवन्तीति सुखवृत्त्या च न कार्ज्जति स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थेनाश्रयः संप्रवृत्तानिति क्लृप्तार्थः ॥ २२ ॥

किमाचार इति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह उदानोऽनवदिति त्रिभिः । गुणकार्थोः सुखदुःखादिभिः यो न विचालते सकृत्पावस्थानान् चावते अपि तु गुणा एव स्वकार्थेषु वृत्तस्य इत्येवेति । एभिर्मम सम्बन्ध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तु क्षीयतिष्ठति परस्मैपदमाश्रयः । नेङ्गते न कापि दैहिककृत्ये यतते ॥ २३ ॥

गुणातीतः स उच्यते इति गुणातीतश्च एतानि चिह्नानि एतानाचावांश्च दृष्टे व गुणातीतो वक्तव्यः न तु गुणातीतोऽपपत्ति वावदूको गुणातीतो वक्तव्य इति भावः ॥ २४ ॥

कथं कथान् गुणानतिवृत्ते इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह माकेति । च एवार्थे मांमव आत्म-सुन्दराकारः परमेष्ठवः भक्तियोगेन यः सेवते स एव ब्रह्मभूयाथ ब्रह्मज्ञाय ब्रह्मानुभवाय इति यावत् । उक्त्याहमकथा प्राज्ञ इति मन्वाक्ये एकस्मिन् विशेषणोपगमात् मांमव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तवन्ति ते इत्यादिः एवकारप्रयोगात् उक्त्या विना प्रकाशानुभवेण ब्रह्मानुभवो न भवतीति निश्चयात् । भक्तियोगेन कौटुम्भन अवाञ्छितारेण कर्मज्ञानाद्यमिश्रेण निष्कामकर्म्मणे आसश्रवणात् । ज्ञानकर्मणि संश्रुतेर्दिति ज्ञानिनां चवमदशायां ज्ञानश्रुति आसश्रवणात् भक्तियोगश्च तु कापि आसाश्रवणात् भक्तियोग एव स वाञ्छितः तेन कर्मयोगमिव ज्ञानयोगमपि पविताज्ञा यद्यवाञ्छितारेण केवलेनैव भक्तियोगेन सेवते तर्हि ज्ञाना अपि गुणातीतो भवति नाश्रुता । अनश्रुतस्तु निश्रुते मदपाश्रय इत्येकादशोक्तेः गुणातीतो भवत्येव । अत्रेदं तद्वत् "सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी वागाक्को राजसः श्रुतः । तामनः श्रुतिवन्द्यः निश्रुते मदपाश्रयः इत्यात्र असङ्गिनः कर्म्मिणः ज्ञानिनो वा सात्त्विकत्वेनैव साधकत्वावगतेः तत् साहचर्यात् निश्रुते मदपाश्रय इति तद्वत् साधक एवावगमात् तत्र ज्ञानी ज्ञानिनः सार्व सात्त्विकः पविताज्ञा गुणातीतो भवति । उक्तस्तु साधकदशामावभौव गुणातीतो भवतीत्यर्थे लभ्यते । अत्र चकावेहवधारणार्थ इति शान्तिरणाः । मामेवेश्वरं नारायणमवाञ्छितारेण भक्तियोगेन दानशाध्यायोक्तेन यः सेवते इति मधुसूदनसङ्घर्षपादात् व्याचक्ष्यते ॥ २५ ॥

ननु उक्त्या कथं निश्रुतप्रश्नः सा तु अद्वितीयत्वेनानुभवेनैव संप्रवेत्तव्यं ब्रह्मणे इति यस्यां परमप्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं यद्ब्रह्म तत्प्राप्त्यर्थं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयते इत्यिति प्रतिष्ठा आश्रयः

अन्नमयादिषु श्रुतिषु सर्वा इव प्रतिष्ठापदञ्च तथार्थमाह । तथा अमृतञ्च प्रतिष्ठा किं स्वर्गाद्यनुधायाः न अवाञ्छन् नाशवहितञ्च मोक्षञ्च इत्यर्थः । तथा शाश्वतञ्च धर्मञ्च साधनफलदशयोरपि नितास्थितञ्च उक्त्याथाञ्च पवमधर्मञ्च अहं प्रतिष्ठा । तथा त्वं प्रापाञ्चैकान्तिकभक्तसम्पन्नः सुखञ्च प्रेम्णचाहं प्रतिष्ठा अतः सर्वञ्चापि मदधीनत्वात् कैवल्याकामनया कृतेन मनुजनेन वृक्षणि लीयमानो ब्रह्महमपि प्राप्नोति । अत्र ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा वनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा वनीभूतप्रकाश एव सूर्यामण्डलं तद्वदित्यर्थः इति स्वामिचरणैः । सूर्यान्तेजोऽप्येवमपि यथा तेजस आश्रयत्वमप्याप्नोति एव मे वृक्षञ्च वृक्षकपट्टेऽपि ब्रह्मणः प्रतिष्ठा इत्यपि अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि प्रमाणं । शुभाश्रयः स चित्तञ्च सर्वगञ्च तथाऽन्नः इति व्याप्या तत्र तत्रापि स्वामिचरणैः सर्वगञ्च आन्नः पवं ब्रह्मणः अपि आश्रयः प्रतिष्ठा । तदुक्तं भगवता ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा इति । तथा विष्णुधर्मोऽपि नवकदादशीप्रसङ्ग “प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च स प्रभुः । यथैक एव पुरुषो बहूदेवो व्यवस्थितः । इति तत्रैव मानसपूजाप्रसङ्गे यथाचूतत्वं पवतः पवन्मां स ब्रह्मभूतां पवतः परात्मा । इति तथा हविर्विशेषोऽपि विप्रकुम्भानयन-प्रसङ्गे अर्जुनः प्रति श्रीभगवद्वाक्यं । त्वंपवं पवमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्वनं तेजो ज्जाहूमर्हसि भारत । इति । ब्रह्मसंज्ञित्यापि “यञ्च पञ्चाप्रभवतो जगदण्डकोटिकोटीष-शेषवस्तुधादिविभूतिभिर्न । तद्वृक्षनिर्जलमनन्तमणेषुभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं उज्जामि ।” इति । अष्टमस्कन्धे “मदीयं महिमानक परं ब्रह्मेति शदितं । वेदश्चानुगृहीतं मे संप्रै-र्विवृतं हृदि । इति भगवदुक्तिश्च । मधुसूदनसरस्वतीपादाक्ष् वाचक्यात्तत्र यथा ननु उक्तञ्च उक्तं नाम कथं ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्तवाद्युक्त्यादिज्ञानक्याह । ब्रह्मणो हीति प्रतिष्ठा पद्यापिप्रवचमेवेति । पद्यापिप्रवचमेवेति । पद्यापिप्रवचमेवेति । “परावृत्तमनन्दं पवं ब्रह्म नरावृत्ति । मोक्षयाम् सर्वसर्वं वन्दे नन्दान्नजं महं इत्युपदेशोऽयमिच्छते ॥ २१ ॥

अनर्थ एव त्रैलोक्यं निस्त्रैलोक्यं कृतानता ।
 तच्च भक्त्यैव भवतीर्त्युध्यायार्थो निरूपितः ॥
 इति सारार्थवर्षिण्यां हर्षिण्यां उक्तचेतसां ।
 चतुर्दशोऽयं गीतासु सप्ततः सप्ततः सतां ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—*—

संसारच्छेदकोऽस्य आत्मेक्षणः करारारः ।

उक्तमः पुरुषः कृष्णः इति पञ्चदशे कथा ॥

পূর্বাধ্যায়ৈ “মাঞ্চ যোহব্যভিচাবেণ ভক্তিবোগেন সেবতে । স গুণান্ সমতীত্যৈতান্ ব্রহ্মভূয়ান-
কল্পতে ।” ইত্যুক্তং । তত্র তব মনুষ্যস্ত ভক্তিবোগেন কথং ব্রহ্মভাব ইতি চেৎ সত্যং । অহং
মনুষ্য এব কিঞ্চ ব্রহ্মণোহপি তস্ত প্রতিষ্ঠা পরমাশ্রয় ইত্যস্ত সূত্রকপস্ত বৃত্তিস্থানীয়োহয়ং । পঞ্চ-
দশাধ্যায়মারভ্যতে । তত্র সগুণান্ সমতীত্য ইত্যুক্তং ইতি গুণময়োহয়ং সংসারঃ কঃ কুতো বায়ং
প্রবৃত্তঃ হৃদন্ত্যা সংসাবমতিক্রমান্ জীবো বা কঃ ব্রহ্মভূয় কল্পত ইত্যুক্তং ব্রহ্ম বা কিং ব্রহ্মণঃ
প্রতিষ্ঠাহং বা কঃ ইত্যাদ্যপেক্ষায়াং প্রথমমতিশয়োক্ত্যলঙ্কাবেণ সংসারোরমভূতোহর্থবৃক্ষ ইতি
বর্ণয়তি । উক্তে সর্বলোকোপবিতলে সত্যালোকে প্রকৃতিবীজোথ-প্রথমপ্ররোহরূপমহত্ত্বাস্বকঃ
চতুর্মুখ এক এব মূলং যস্ত তং । অধঃ স্বভূবো ভুলোকেষু অনস্তাদেব গন্ধর্বকিন্নরাসুবরাক্সস-
প্রেতভূতমনুষ্যাগবাখাদিপশুপক্ষিকৃমিকীটপতঙ্গস্বাবরাস্তাঃ শাখা যস্ত তং অশ্বখং ধর্মাদি-
চতুর্ভাগনাধকত্বাৎ অশ্বখনুভমং বৃক্ষং । শ্লেষণে ভক্তিমতাং ন ষঃ স্থাস্যতীত্যর্থঃ নষ্টপ্রায়মিত্যর্থঃ ।
অভক্তানাং তু অব্যয়ং অনশ্ববং । ছন্দাংসি বায়বাং যেতনালভেত ভূমিকাম ঐন্দ্রমেবাদশকপালং
নিরূপেৎ প্রজাকামঃ । ইত্যাদ্যাঃ কৰ্ম্মপ্রতিপাদকা বেদাঃ সংসাববর্জকত্বাৎ পর্ণানি বৃক্ষে হি পর্ণৈঃ
শোভতে যন্তঃ জানাতি স বেদজ্ঞঃ । তথা চ উক্তমূলঃ অবাক্ শাখ এবোহর্থঃ সনাতন ইতি কঠবল্লী
শ্রুতিঃ ॥ ১ ॥

অধঃ পশ্বাদিযোনিষু উক্তে দেবাদিযোনিষু প্রসূতাস্তস্ত সংসাববৃক্ষস্ত শাখাগুণৈঃ সছাদিবৃত্তিভির্জল-
সেকৈবব প্রবৃক্ষা বিষয়াঃ শব্দাদযঃ প্রবালাঃ পল্লবস্থানীয়া যাসাং তাঃ কিঞ্চ তস্ত মূলে সর্বলোকৈ-
রলক্ষিতো মহানিধিঃ কশ্চিদস্তীত্যনুমীয়তে যমেব মূলজটাভিরবলম্ব্য স্থিতস্ত তস্তাশ্বখবৃক্ষস্তাপি
বচবৃক্ষশ্চেব শাখাশ্বপি বাহো জটাঃ সস্তীত্যাহ । অধশ্চৈতি ব্রহ্মলোকমূলস্তাপি তস্ত অধশ্চ মনুষ্য-
লোকে কৰ্ম্মানুবন্ধিনী কৰ্ম্মানুলম্বানি মূলানি অনুসন্তুতানি নিবন্তরং বিস্তৃতানি ভবন্তি । কৰ্ম্মফলানাং
যতন্ততে। ভোগান্তে পুনর্মনুষ্যজন্মশ্চেব কৰ্ম্মস্ত প্রবর্ত্তানি ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ২ ॥

কিঞ্চৈহ মনুষ্যালোকেহস্ত রূপং স্বরূপং তথা সনিশ্চয়ং নোপলভ্যতে সত্যোহয়ং মিথ্যাৎ নিত্যোহয়ং
ইতি বাদিমত বৈবিধ্যাদিতি ভাবঃ । ন চাস্তোহবগানঃ অপব্যস্তত্বাৎ ন চাদিরনাদিহীৎ ন চ সংপ্রতিষ্ঠা
আশ্রয়ঃ কিমাব্যবঃ কোহয়মিত্যপি নোপলভ্যতে তত্ত্বজ্ঞানাতাবাদিতি ভাবঃ ॥ ৩ ॥

যথা তথাৎ ভবতু জীবমাত্রদুঃখৈকনিদানস্তাশ্ছেদকং শস্ত্রং অসঙ্গং জাহ। তেনৈনং । ছিত্বা
এব অস্ত মূলতলস্থো মহানিধিরশ্ছেষ্টব্য ইত্যাহ অশ্বখমিতি । অসঙ্গোহত্র অস্তানক্তিঃ সর্বত্র বৈবাগ্য-
মিতি যাবৎ তেন শস্ত্রেণ কুঠাবেণ ছিত্বা স্বতঃ পৃথক্ কৃত্য ততস্তস্ত মূলভূতং তৎপদং বস্ত মহানিধিরূপং
বৃক্ষ পরিমার্জিতব্যং অশ্ছেষ্টব্যং কীদৃশং তদত আহ । যস্মিন্ গতাঃ যৎ পদং প্রাপ্তাঃ সন্তো ভূয়ো ন
নিবর্ত্তন্তে ন চাবর্ত্তন্তে ইত্যর্থঃ । অশ্ছেষণপ্রকারমাহ বত এষা পুরাণী চিরন্তনী সংসারপ্রবৃত্তিঃ প্রসূতা
বিস্তৃতা তমেবাদ্যঃ পুষ্কঃ প্রপদন্তে ভজামীতি ভক্ত্যা অশ্ছেষ্টব্যমিত্যর্থঃ ॥ ৪ ॥

ভক্ত্যন্তো সত্যং জনাঃ কীদৃশা ভূত্বা তৎপদং প্রাপ্ত্ব বস্তীত্যপেক্ষায়ামাহ নির্মানেতি অধ্যাত্ম নিত্য্যঃ
অধ্যাত্মবিচারো নিত্য্যানিত্যকর্ত্তব্যো যেষাং তে পরমাআলোচনতৎপরাঃ ॥ ৫ ॥

তৎপদমেব কীদৃশমিত্যপেক্ষায়ামাহ । ন তদिति ঔক্ষ্যশৈত্যাদিচ্ছঃখরহিতং তৎ স্বপ্রকাশমিতি

ভাবঃ তন্ময় পরমং ধাম সর্বোৎকৃষ্টং অজডং অতীন্দ্রিয়ং তেজঃ সর্বপ্রকাশকং । যদুক্তং হবিবংশে ।
“তৎ পরং পবমং ব্রহ্ম সর্বং বিভজতে জগৎ । মমৈব তদ্বনং ত্রাজ্ঞা জ্ঞাতুমর্হসি ভাবত ।” ইতি ।
ম তত্র সূর্যো ন চ চন্দ্রতারকে নেমা বিদ্যাতো ভাস্তি কুতোহমগ্নিঃ । তমেব ভাস্তমমুভাতি সর্বং
তন্ত্ৰ ভাসা সর্বমিদং বিভাতি ইতি শ্রুতিভাষ্যে ॥ ৬ ॥

যদুক্ত্য সংসাবমতিক্রামান্ তৎপদগামী জীবঃ কঃ ইত্যপেক্ষাযামাহ মমৈবাংশ ইতি । যদুক্তং
বারাহে । “স্বাংশশাধ বিভিন্নাংশ ইতি ধ্বংসমিমাতে । বিভিন্নাংশস্ত জীবঃ স্তাদিতি । সনাতনো
নিত্যঃ স চ ব্রহ্মদশাষাং মন এব ষষ্ঠ যেষাং তানীন্দ্রিয়াণি প্রকৃতাৰূপাধৌ স্থিতানি কৰ্ষতি । মমৈবৈতা-
নীতি স্বীয়ভাষ্যমানেন গৃহীতাঃ পাদগদশৃঙ্খলামিব কৰ্ষতি ॥ ৭ ॥

তান্শাক্ষ্য কিং কবোতীত্যপেক্ষাযামাহ । শরীৰমিতি যৎ স্কুলশবীরং কৰ্ম্মবশাদবাপ্নোতি যচ্চ
যস্মাচ্চ শবীরাদুৎক্রামতি নিষ্ক্রামতি ঈশ্ববঃ দেহেন্দ্রিয়াদিস্বামিজীবঃ তস্মাস্তত্র এতানীন্দ্রিয়াণি ভূত-
সূক্ষ্মৈঃ সহ গৃহীত্বৈব সংযাতি বায়ুর্গন্ধানিবেতি বায়ুর্গণা আশয়াৎ গন্ধাশ্রয়াৎ শব্দচন্দনাদেঃ সকাশাৎ
সূক্ষ্মাবয়বৈঃ সহ গন্ধান্ গৃহীত্বা অন্তত্র যাতি তদ্বদিতার্থঃ ॥ ৮ ॥

তত্র গতা কিং কবোতীত্যত আহ । শ্রোত্রমিতি শ্রোত্রাদীনিন্দ্রিয়াণি মনশ্চাধিষ্ঠায় আশ্রিত্য
বিষয়ান্ শব্দাদীন্ উপভুক্তে ॥ ৯ ॥

নমু যস্মাৎ দেহান্নিক্রামতি যস্মিন্ দেহে বা তিষ্ঠতি তত্র স্থিত্বা বা যথা ভোগান্ ভুক্ত্ব ইত্যেবং
বিশেষঃ নোপলভামাহে তত্রাহ । উৎক্রামন্তঃ দেহান্নিক্রামন্তঃ স্থিতং দেহান্তরে বর্তমানঞ্চ বিষয়ান্
ভুক্ত্বানঞ্চ গুণান্নিত্মিন্দ্রিয়াদিসহিতং বিষয়ং অবিবেকিনঃ জ্ঞানচক্ষুশা বিবেকিনঃ ॥ ১০ ॥

তে চ বিবেকিনো বর্তমানা যোগিন এবত্যাহ যতশ্চ ইতি অকৃত্যানোহন্তুর্দ্বচিত্তাঃ ॥ ১১ ॥

তদেবং জীবন্ত বন্ধাবস্থায়াং যৎ যৎ প্রাপ্যবস্ত তত্র অহম্বেব সূচ্যচন্দ্রাদ্যায়কঃ সন্নূপকবোমী-
ত্যাহ । যদিতি ত্রিভিঃ আদিত্যস্তিতং তেজ এবাদযপর্কতে প্রাতকদিত্য জীবন্ত দৃষ্টাদৃষ্টভোগ-
সাধনকৰ্ম্মপ্রবর্তনার্থং জগদ্ভাসযতে এবঞ্চ যচ্চন্দ্রমসি অগ্নৌ চ ততদখিলং মামকমেব সূচ্যাদিসংজ্ঞোহ-
হমেব ভবামীত্যর্থঃ । মন্তেজস এবং তন্ত্বিভূ ত্তিবিবৃতি ভাবঃ ॥ ১২ ॥

গাং পৃথ্বীং ওজসা স্বশক্ত্যা আবিশ্য অধিষ্ঠায় অহমেব চবাচবাণি ভূতানি ধারয়ামি তথাহমেবা-
মৃতবসমঘঃ সোমো ভূত্বা ব্রীহাদোষধীঃ সংবর্ধয়ামি ॥ ১৩ ॥

বৈখানরো জঠরানলঃ প্রাণাপানাভ্যাং তদুদ্দাপকাত্মাং সহিতঃ চতুর্বিধঃ ভক্ষাং ভোজাং লেহাং
চোষাং । ভক্ষাং দন্তছেদ্যং লষ্টচর্ণকাদি । ভোজাং ওদনাদি । লেহাং গুডাদি । চোষাং ইক্ষু-
দণ্ডাদি ॥ ১৪ ॥

যথৈব জঠরে জঠরাগ্নিবহং তথৈব সর্বন্ত চবাচরন্ত হৃদি সংনিবিষ্টৌ বুদ্ধিতত্ত্বকপৌহমেব যতঃ
মন্তৌ বুদ্ধিতত্ত্বাদেব পূর্বানুভূ ত্তার্থবিষয়ানুস্মৃতির্ভবতি তথা বিষয়েন্দ্রিয়যোগজং জ্ঞানঞ্চ অপোহনং
স্মৃতিজ্ঞানয়োরপগমশ্চ ভবতীতি জীবন্ত বন্ধাবস্থায়াং স্বশ্রোত্রপকাবেতমুক্ত্য মোক্ষাবস্থায়ঃ যৎপ্রাপ্যং
তত্রাপ্যপকাবেতমাহ বৌদ্ধিরিতি বেদব্যাসদ্বারা বেদান্তকৃদহমেব যতো বেদবিৎ বেদার্থতত্ত্বজ্ঞোহ-
হমেব মন্তোহস্তৌ বেদার্থং ন জানাতীত্যর্থঃ ॥ ১৫ ॥

‘यस्मादहमेव वेदविं तस्मात् सर्ववेदार्थनिकषः संक्षेपेण व्रवीमि शृणु इत्याह । षाविमाविति त्रिभिः । लोके चतुर्दशभुवनाद्युक्ते जड़प्रपञ्चे ईमो द्यौ पुरुषो चेतनो स्रः को तावत आह । करं स्वस्वरूपां क्ववति विद्यातो भवतीति करो जीवः स्वस्वरूपान् करतीत्यकरः ब्रह्मेव । एतस्मै तदकरं गार्गी व्याकृणा विविदिषन्तीति श्रुतेः । अकरं ब्रह्म पवमः इति श्रुतेः अकरशब्देन ब्रह्मवाचक एव दृष्टः । करान्कवयोरर्थः पुनर्विशदयति सर्वाणि भूतानि एके, जीव एव अनाद्यविद्यया स्वरूपविद्युतः सन् कर्म्मपरतन्त्रः समष्ट्याद्युक्ते । ब्रह्मादिस्वाभावान्त्वानि भूतानि भवतीत्यर्थः । जात्या वा- एकवचनः । द्वितीयपुरुषोऽहमेव कुटुम्ब एकेनैव स्वरूपेणाविद्यातिमता सर्वकालव्यापी । एकवचन- तथा तु यः कालव्यापी सकुटुम्ब इत्यमरः ॥ १७ ॥

ज्ञानिभिरुपाश्रुं ब्रह्मोक्त्या योगिभिरुपाश्रुं परमाज्ञानमाह उक्तम इति तु शब्दः पूर्ववैशिष्ट्याद्यो- तकः । ज्ञानिभाषाधिकेन योगीत्यापासकवैशिष्ट्यादेवोपाश्रुवैशिष्ट्यात् च लभ्यते । परमाज्ञानत्व- मेव दर्शयति य ईश्वरः ईशानशीलः अव्याये निर्विकार एव सन् लोकत्रयः कृत्स्नमाविष्ट विश्वं धारयति पालयति च ॥ १९ ॥

योगिभिरुपाश्रुं पवमाज्ञानमुक्त्वा भक्तैरुपाश्रुं भगवन्तुः वदन् भगवन्नेहपि स्वस्त कृष्णस्वरूपं पुष्- योक्तम इति नामव्याचक्षणः सर्वोत्कर्म्ममाह । यस्मादिति क्ववः पुरुषः जीवाज्ञानः अतीतः अकरां पुरुषात् ब्रह्म त उक्तमः अविकारात् परमाज्ञानः पुरुषादप्युक्तमः । “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनास्तुरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।” इति उपा- सकवैशिष्ट्यादेवोपाश्रु-वैशिष्ट्यात् चकारास्तुभगवतो वैकुण्ठनाथादेः सकाशादपि । “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं” इति श्रुतोक्तेर्वहमुक्तमः । अत्र यद्यप्येकमेव सच्चिदानन्द स्वरूपं वस्तु ब्रह्मपरमात्मभगवच्छैक्ये न तु वस्तुतः स्वरूपतः कोऽपि भेदोऽस्ति स्वरूपद्वयाभावा- दिति षष्ठ्युक्तोक्तेः । तदपि तत्रोपासकानां साधनतः फलतश्च भेददर्शनात् भेद इव व्यवह्रियते । तथाहि ब्रह्मपवमात्मभगवदुपासकानां क्रमेण तत्रैव प्राप्तिसाधनं ज्ञानं योगे भक्तिश्च फलकं ज्ञानयोगयोर्वस्तुतो मोक्ष एव भक्तेश्च प्रेमवत् पार्षदश्च तत्र भक्त्या विना ज्ञानयोगाभ्यां नैकस्वप्नप्याच्यतभाववर्जितं न शोभत” इति “पूर्वेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः इत्यादिदर्शनात् न मोक्ष इति । ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैः स्वसाध्यफलसिद्धार्थं भगवतो, भक्तिरवशं कर्तव्यैव भगवदुपासकैस्तु स्वसाध्यफलसिद्धार्थं न ब्रह्मोपासनापि पवमात्मोपासना क्रियते । “न ज्ञानं न च वैरागात् प्रायः श्रेयो भवेदिहिति । “यत्कर्म्मभिर्भक्तपसा ज्ञानवैरागात्तश्च यत्” इत्यादि “सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽक्षया । स्वर्गापवर्गमकाम कथञ्चिदपि वाञ्छति” इति । “वा वै- साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नावायणाश्रयः ।” इत्यादि वच- नेभ्यः । अतएव भगवदुपासनाया स्वर्गापवर्गप्रमदीनि सर्वफलाश्चैव लक्ष्णं शक्यं । ब्रह्म- परात्मोपासनया तु न प्रमदीनि इत्यात् एव ब्रह्मपरमात्माभ्यां भगवदुत्कर्षः धनु अशेदेहप्याच्यते यथा तेजस्वेनाशेदेहपि ज्योतिदीपाग्निपुञ्जेषु मध्ये शीताद्यार्त्तिककाले तोरग्निपुञ्ज एव श्रेष्ठ उच्यते तथापि भगवतः श्रीकृष्णस्तु तु परम एवोत्कर्षः यथा अग्निपुञ्जादपि सूर्यास्तु । येन ब्रह्मोपा-

সনা পরিপাকতো লভ্যো নির্ঝাণ-মোকঃ স্বধেইত্যোহপ্যাবকজরসক্াদিত্যো মহাপাপিত্যো দন্তঃ
ইতি । অতএব ব্রহ্মণো হি প্রতিষ্ঠাহমিত্যত্র যথাবদেব ব্যাখ্যাতঃ শ্রীশ্বামিচরণৈঃ শ্রীমধুসূদন
সরস্বতাপাদৈরপি । “চিদানন্দাকারঃ জলদক্টিসারঃ ক্রতিগিরিঃ ব্রহ্মস্রীপাং হারঃ শবজলধিপারঃ
কৃতধিরাং । বিহস্তঃ ভূতারঃ বিদধদবতারঃ মুহুরহো ভতো বারঃ বারঃ ভজত কুশলারভূকৃতিনঃ ।” ইতি
“বংশীবিভূষিতকরানুবনীরদাতাং পীতাশ্বরাদক্টিবিষকলাধরৌষ্ঠাং । পূর্ণেন্দুহন্দরমুখাদরবিন্দ-
নেত্রাং কৃষ্ণাং পরং কিমপি তদ্ব্যবহং ন জানে” ইতি । “প্রমাণতোহপি নির্ণীতঃ কৃষ্ণমাহাস্ত্রামভূতঃ ।
ন শক্ বস্তি যে সোচুং তে মৃঢ়া নিরয়ং গতাঃ ।” ইত্যুক্তবক্তিঃ শ্রীকৃষ্ণে সর্কোৎকর্ষ এব ব্যব-
হাপিতঃ ইত্যতঃ । যৌ ইমৌ ইত্যাদি শ্লোকত্রয়স্তান্ত্র ব্যাখ্যারামস্তাং অভ্যাসুয়ানাবিকর্ষব্য
নমোঃস্ত কেবলবিদ্যাঃ । ১৮ ।

নবেতশ্চিব্ধরা ব্যবহাপিতেহপ্যার্থে বাদিনো বিদন্ত এব তত্র বিবদস্তাং তে মন্যামোহিতাঃ
সাধুস্ত ন মুহুতীতাহ যৌ মাযিতি । অসংযুতঃ বাদিনাং বাদৈরগ্রাপ্তসংমোহঃ । স এব সর্কবিৎ
অনর্ধাতঃ শাস্ত্রোহপি স এব সর্কশাস্ত্রার্থতত্ত্বজ্ঞঃ । তদন্তঃ কিলাধীতাখ্যাপিতসর্কশাস্ত্রোহপি সংযুতঃ
সম্যৎসুর্ষ এবতি ভাবঃ তথা য এবং জানাতি স এব মাং সর্কতোভাবেন ভজতি তদন্তো ভজয়পি
ন মাং ভজতীত্যর্থঃ । ১৯ ।

অধ্যায়ার্থমুপসংহরতি ইতীতি বিংশত্যাহ্লোকৈরেভিরতিরহস্তঃ শাস্ত্রমেব সম্পূর্ণং মরোক্তং । ২০ ।

জড়চেতন্যবর্গানাং বিবৃতং কুর্ক্বতাকৃতং ।
কৃষ্ণ এব মহোৎকর্ষ ইত্যধ্যায়ার্থ ঈরিতঃ ॥
ইতি সারার্থবর্ষণ্যাং হর্ষণ্যাং ভক্তচেতসাং ।
গীতাস্বয়ং পঞ্চদশঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

ষোড়শোধ্যায়ঃ ।

-:~:-

ষোড়শে সম্পদং দৈবীমাসুরীমপ্যবর্ণয়ৎ ।

সর্গঞ্চ দ্বিবিধং দৈবমাসুরং প্রভুরক্ষয়াৎ ।

অনন্তরাধ্যায়ে উক্তমূলমধঃশাখমিতাদিনা বর্ণিতস্ত সংসারাদ্বৈতবৃক্ষস্ত ফলানি ন বর্ণিতানি
ইতানুশ্রুত্যান্মিথ্যাধায়ে তস্ত দ্বিবিধানি মোচকানি বন্ধকানি চ ফলানি বর্ণয়িত্বান্ প্রথমং মোচকান্তাহ
অন্তরমিতি ত্রিভিঃ । তান্তপুত্রকলত্রাদিক একাকি নিজর্নে বনে কথং জীবিত্যামীতি ভয়রাহিত্য-
মন্তরং । সর্বসংস্কৃতিঃ চিত্তপ্রসাদঃ । জ্ঞানযোগ জ্ঞানোপায়ে অমানিহাদৌ ব্যবস্থিতিঃ পরিনিষ্ঠা-

দানং স্বভোজ্যস্তানাদেঃ যথোচিত সংবিভাগঃ । দক্ষো বাহেল্লিয়সংযমঃ । যজ্ঞো দেবপূজা ।
স্বাধ্যায়ঃ বেদপাঠঃ । আদীনি স্পষ্টানি ॥ ১ ॥

ত্যাগঃ পুত্রকলত্রাদিষু মমতাত্যাগঃ অলোলুপত্বং লোভাভাবঃ ॥ ২ ॥

এতানি ষড়্‌বিশতিরভয়াদীনি দৈবীং সাত্বিকীং সম্পদমভিলক্ষ্য জাতশ্চ সাত্বিকীঃ সম্পদঃ প্রাপ্তি
ব্যঞ্জকেক্ষণে জন্মলক্ষণতঃ পুংসো ভবন্তি ॥ ৩ ॥

বন্ধকানি ফলাশ্চাহ । দম্বঃ স্বস্তাধার্মিকত্বেপি ধার্মিকত্বপ্রখ্যাপনং । দর্পো ধনবিদ্যাদিহেতু-
কো গর্বঃ । অভিমানোহনুকৃতসংমাননাকাঙ্ক্ষিত্বং কলত্রপুত্রাদিধাসক্তিবর্জিত্বং ক্রোধঃ প্রসিক্ধঃ ।
পারুষ্যং নিষ্ঠুরতা । অজ্ঞানমবিবেকঃ । আশুরীমিত্যুপলক্ষণং রাক্ষসীমপি সম্পদমভিজাতশ্চ
রাজস্তাস্তামস্তাশ্চ সম্পদঃ প্রাপ্তিসূচকক্ষণে জন্মলক্ষণতঃ পুংসঃ এতানি দম্বাদীনি ভবন্তীত্যর্থঃ ॥ ৪ ॥

এতরোঃ সম্পদোঃ কার্য্যং দর্শয়তি দৈবীতি । হস্ত হস্ত শরপ্রহারৈবন্ধন জিহ্বাংসোঃ পাকব্য-
ক্রোধাদিমতো মমৈবেয়মাশুরীসম্পৎ সংসারবন্ধপ্রাপিকা দৃশ্যতে ইতি খিদ্ভস্তমর্জুনং আশ্বাসয়তি ।
মাশ্চ ইতি পাণ্ডবেতি তব ক্ষত্রিয়কুলোৎপন্নশ্চ সংগ্রামে পারুষ্যক্রোধাদ্যাঃ ধর্মশাস্ত্রে বিহিতা এক
তদনুত্রেব এব তে হিংসাত্মা আশুরীপদ্বিত্যি ভাবঃ ॥ ৫ ॥

তদপি বিষন্নমর্জুনং প্রতি আশুরীসম্পদং প্রপঞ্চয়িতুমাহ । স্বাবিত্তি বিস্তরশঃ প্রোক্ত ইতি অভয়ং
মতসংশুদ্ধিরিত্যাদি ॥ ৬ ॥

ধর্মে প্রবৃত্তিঃ অধর্মান্নিবৃত্তিঃ ॥ ৭ ॥

অশুরাণাং মতমাহ অসত্যং মিথ্যাভূতং অমোপলক্ষ্যমেব জগতে বদন্তি অপ্রতিষ্ঠং প্রতিষ্ঠা আশ্রয়-
শূন্যহিতং । নহি খপুশ্চ কিঞ্চিদধিষ্ঠানমস্তীতি ভাবঃ । অনীশ্বরং মিথ্যাভূতত্বাদেব ঈশ্বরকর্তৃক-
মেতন্ন ভবতি স্বৈদজাদীনাং অকস্মাদেব জাতত্বাৎ অপরম্পরসম্ভূতং অন্তঃ কিং বক্তব্যং । কাম-
হেতুকং । কামো বাদিনামিচ্ছেব হেতুর্ভূত তৎ । মিথ্যাভূতত্বাদেব যে যথা কল্পয়িতুং শকুবন্তি
তথৈবৈতদ্বিত্যি । কেচিৎ পুনরেবং ব্যাচক্ষাতে অসত্যং নাস্তি সত্যং বেদপুবাণাদিকং প্রমাণং
যত্র তৎতচ্ছবৎ । “ত্রয়ো বেদশ্চ কর্তারো মুনিশ্চনিশাচরাঃ, ইত্যাদি । নাস্তি ধর্মাধর্মরূপা প্রতিষ্ঠা
ব্যবস্থা যত্র তৎ ধর্মাধর্মাভিঃ অমোপলক্ষ্যাবিত্তি ভাবঃ । অনীশ্বরং ঈশ্বরোহপি অমোপলক্ষ্যভ্যক্তে-
ইতি ভাবঃ । ননু স্ত্রীপুংসয়োঃ পরম্পরপ্রবৃত্তিবিশেষাৎ জগদিদং উৎপন্নং দৃশ্যতে তত্র নৈতদপীত্যাহ
পবম্পবসম্ভূতমিতি মাতাপিতৃভ্যাং বালক উৎপন্নত ইত্যপি অম এব কুলালস্য ঘটোৎপাদনে-
জ্ঞানমিব মাতাপিত্রোস্তাদৃশবালোৎপাদনে কিল নাস্তি জ্ঞানমিতি ভাবঃ । কিমন্তঃ অন্তঃ কিং
বক্তব্যমিতি ভাবঃ । তন্মাদিদং জগৎকামহেতুকং কামেন স্বৈচ্ছয়েব হেতুকাঃ হেতুকল্পকা যত্র তৎ
যুক্তিবলেন যেয়ং হেতুঃ পরমাণুমায়েশ্বরাদিকং জল্পয়িতুং শকুবন্তি তে বদন্তীত্যর্থঃ ॥ ৮ ॥

এবং বাদিনোহশুরাঃ কেচিন্নষ্টাঙ্গানঃ কেচিদলজ্ঞানাঃ কেচিৎপ্রকর্মাণঃ স্বচ্ছন্দাচারঃ মহানারকিনো
ভবন্তীত্যাহ এতামিত্যেকাদশভিঃ । অবষ্টতা আলম্ব্য ॥ ৯ ॥

অসদগ্ৰহান্ প্রবর্তন্তে কুমতে এব প্রবৃত্তা ভবন্তি । অশুচীনি শৌচচারবর্জিতানি ত্রতানি
যেষাং তে ॥ ১০ ॥

প্রলয়ান্তাং প্রলয়ো মরণং তৎপর্যন্তাঃ । এতাবদিতি ইন্দ্রিয়ানি বিষয়স্বখে মজ্জন্ত নাম কা চিন্তা
ইত্যত্যাবৎ এব শাস্ত্রার্থতাৎপর্যন্তুমিতি নিশ্চিতং যেবাং তে ॥ ১১ ॥ ১২ ॥ ১৩ ॥ ১৪ ॥ ১৫ ॥

অশুচৌ নবকে বৈতরণাদৌ ॥ ১৬ ॥

আত্মনৈব সস্তাবিতাঃ পূজ্যতাং নীতাঃ ন তু সাধুভিঃ কৈশ্চিদিত্যর্থঃ । অতএব শুকা অনমাঃ ।
নামমাত্রৈগৈব যে যজ্ঞাস্তে নামযজ্ঞাস্তৈঃ ॥ ১৭ ॥

মাং পবমান্থানং অমানযন্তু এব প্রদ্বিষন্তুঃ ॥ যদ্বা আত্মপরা পরমাত্মপবাষণাঃ সাধবস্তেষাং
দেহেষু স্থিতং মাং প্রদ্বিষন্তুঃ সাধুদেহদেহাদেব মদেহ ইতি ভাবঃ । অভ্যসূযকাঃ সাধুনাং গুণেষু-
দোষাবোপকাঃ ॥ ১৮ ॥ ১৯ ॥

মামপ্রাপ্যৈব ইতি ন তু মাং প্রাপ্যেতি বৈবদ্যতমদ্বয়বীয়াষ্টাবিংশচতুর্গুণদ্বাপবাস্তুহবতীর্ণং মাং
কৃষ্ণং কংসাদিরূপাঃস্ত প্রাপ্য প্রদ্বিষন্তোহপি মুক্তিমেব প্রাপ্নুবন্তীতি । ভক্তিজ্ঞানপরিপাকতো লভ্যা-
মপি মুক্তিং তাদৃশপাপিভ্যোহপাহং অপারকৃপানিদুর্দদামি নেতিভূত মক্খানোহক্ষদৃঢ়যোগযুজো
হৃদি যশ্মুনয় উপাসতে তদবযোহপি যযুঃ স্তবগাদিতি শ্রুতযোপাাহঃ অতঃ পূর্বোক্তো মমৈব সর্কেবাং
কর্ষো বরীবন্তীতি ভাগবতামৃতকাবিকা যথা । “মাং কৃষ্ণকপিণং যাবান্নাপ্রবাস্তি মম দ্বিষঃ । তাব-
দেবাধমাং যোনিং প্রাপ্নুবন্তীতি ॥ ২০ ॥

তদেবমান্থবীঃ সম্পদ্বৈগিষ্ঠাধা প্রোক্তা ইত্যাতঃ সাংকলং । মা শুচঃ সম্পদং দৈবীমতিজাতোহসি
ভারত ইতি কিং বাসুবাণামেক্ষিকামব সাত্তাবকমিত্যাহ ত্রিবিধমিতি ॥ ২১ ॥ ২২ ॥

আস্তুক্যবত এব শ্রেয় ইত্যাহ য ইতি কাম্যাবতঃ ॥ ২৩ ॥ ২৪ ॥

আস্তুকা এব বিন্দন্তি সদগতিং সন্ত এব তে ।

নাস্তুকা নরকং যাস্তীত্যধ্যায়ার্থো নিরূপিতঃ ॥

ইতি সারার্থবর্ষিণ্যাং হর্ষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাসু ষোড়শোধ্যায়ঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতঃ ॥

সপ্তদশোধ্যায়ঃ ।

—*—

অথ সপ্তদশে বস্তু সাত্ত্বিকং রাজসং তথা ।

তামসঞ্চ বিবিচ্যোক্তং পার্থপ্রশ্নোত্তরং যথা ॥

ननु आशुनर्गमुक्त्वा तद्वसंहावे । “यः शास्त्रविधिमुंशुजा वर्तते कामचारतः । न स सिद्धि-
मवाप्नोति न सुखं न पलां गच्छि ।” इति श्रुत्यात् तत्राहमिदं जिज्ञासे इत्याह ये इति ये शास्त्र-
विधिमुंशुजा कामचावेतो वर्तन्तु किञ्च कामभोगवहिता एव श्रद्धावहिताः सन्तो यजन्ते तपायज्ज
ज्ञानयज्ज-जपयज्जादिकं कुर्यान्ते तेषां का निष्ठा स्थितिः किमलम्बनमित्यर्थः । तं किं सद्यः
अहोश्चिं वजः अपवा उमः तं कहीत्यर्थः ॥ १ ॥

शो अर्जुन प्रथमं शास्त्रविधिमुंशुजा यजतां निष्ठां शृणु पश्चात् शास्त्रविधित्यागिनां निष्ठा ते
वक्तव्यमिति विविधेति । अभावः प्राचीनसंस्कारविशेषः तस्मात् जाता श्रद्धा सा च त्रिविधा ॥ २ ॥

सद्यः अमुं कथं त्रिविधं सात्त्विकं वाजसं तामसकं तदनुकपा । सात्त्विकान्तःकरणानां सात्त्वि-
कोव श्रद्धा वाजसान्तःकरणानां वाजसेव तामसान्तःकरणानां तामसेव इत्यर्थः षच्छुद्धः यस्मिन्
यजनीये देवे अशुभे वाक्से वा श्रद्धावान् वो भवति स स एव भवति तद्वत्शक्तैव व्यापदिशत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं स्पष्टयति सात्त्विकान्तःकरणः सात्त्विक्या श्रद्धया सात्त्विकशास्त्रविधिना सात्त्विकान् देवानेव
यजन्तु देवेषु श्रद्धावद्वा देवा एवोच्यन्ते । एवं वाजसाः वाजसान्तःकरणाः इत्यादि विवि-
धत्वाः ॥ ४ ॥

यद्यथा पृष्टं ये शास्त्रविधिमुंशुजा कामभागवदिनाः श्रद्धया यजन्तु तेषां का निष्ठेति तस्योक्तव-
मधुन शृणुतां अशास्त्रात् द्वाभ्यां गोवत् प्राणिभयकवः उपसृप्यन्ते कुम्भीतुपलक्षणं इदं जप-
यागादिकमपि अशास्त्रायं वृत्तम् । कामाचव-वहिताः श्रद्धावहितकं अतएव लभाते । दम्भाह-
क्तावमंयुक्ता इति । दम्भाहक्तावाभ्यां विनाशास्त्रविध्याज्जनानुपपत्तेः । कामः स्वस्याजरामरु-
वाजादाभिलाषः । वागसुपशान्तिः । बलं हिवर्ग्यकशिपुप्रभृतीनामिव तपः करणसामर्थ्यां
तैववहिताः ॥ ५ ॥

शरीरसुखावसुक्तहेन देवस्थितः । भूतानां पृथिव्यादीनां ग्रामं समूहं कर्षयन्तः कृशी कूर्कस्तः
माकं मदनं शतं ज्जीवत् दुःखयन्तः । आशुरनिश्चयान् अशुदागामेव निष्ठायां स्थितानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं ये शास्त्रविधित्यागिनः कामचावेन वर्तन्ते पूर्वाध्यायोक्ताः । ये चास्मिन्नध्याये आशुरशास्त्र-
विधिना यत्कवक्केप्रतादौ यजन्ते ये च अशास्त्रीयः तप आदिकं कुर्यान्ति ते सर्वे आशुवसर्ग-
मध्यगता एव भवन्ति इति प्रकथयार्थः । तथाप्याहवादीनां वक्तव्यमागानां त्रैविध्यात् तद्वतां
वथायोगं देवमाशुवकं सर्गं स्वमेव विविच्य जानीहि इत्याह आहारस्त्रित्यादि त्रयोदशभिः ॥ ७ ॥

आशुस्त्रिति सात्त्विकहाववताः आयुर्कर्कते इति प्रसिद्धिः । सद्यमुंसाहः रस्या इति केवल-
जुदादीनां वशुहेपि कम्पत् अत आह श्रद्धा इति । दुष्कफेनादीनां रशुश्रुक्केहेपि अशुस्त्रियां
अत आह श्रिया इति । पनसकलादीनां रशुश्रुक्केहेपि अशुस्त्रियां अत आह
श्रिया इति । तेन सगव्यशर्कवा-शालिगोधुमान्नादयः एव रशुश्रुक्केहेपि अशुस्त्रियां
सात्त्विकलोकप्रणा ज्ञेयाः तेषां प्रियहे सतेव सात्त्विकवक्के ज्ञेयः । किञ्च गुणचतुष्टयवहेपि

অপাবিত্র্যো সতি সাত্ত্বিকপ্রিয়তা দর্শনাৎ অত্র পবিত্রা ইতাপি বিশেষণং দেয়ং । তামসপ্রিয়েষু
অমেধ, পদদর্শনাৎ ॥ ৮ ॥

অতিশব্দঃ কট্টাদিষু সপ্তশপি সম্বধাত । অতিকট্টনির্ধাদিঃ । অতাম্বলবর্ণাঙ্কঃ প্রসিক্ত এব ।
অতিতীক্ষ্ণা মূলিকাবিষাদিঃ মবীচ্যাঢ্যাদি । অতিকক্ষে। হিঙ্গুকাট্টবাদিঃ । বিনাহী দাহকরঃ ভ্রষ্ট-
চনকাদিঃ । এতে দুঃখাদিপ্রদাঃ । তত্র দুঃখং তাৎকালিকে। বসনাকঠাদিসম্ভাপঃ শোকঃ পশ্চা-
স্তাবিদোর্মনস্তং আমযো বোগঃ ॥ ৯ ॥

যাতো যামঃ প্রহরো যশ্চ পকসোদনাদেস্তুং যাতযামং শৈতাবস্থাং প্রাপ্তমিত্যর্থঃ । গতবসং
তাত্ত্বসাম্ভাবিকবসং নিস্পীড়িতবসং পকাত্ত্বগষ্টাদিকং বা পৃতি দুর্গকং । পযুণিতং দিনান্তবং
পকং উচ্ছিষ্টং গুর্কাদিভোহংগাং ভুক্তাবশিষ্টং অমেধাং অভক্ষাং কলঙ্গাদি । ততশ্চবং
পব্যালোচ্য স্বহিতৈষিভিঃ সাত্ত্বিকাহাব এব মেব্য ইতি ভাবঃ । বৈষ্ণবৈশু সোহপি ভগবদনিবেদিত-
স্তাজা এব ভগবন্নিবেদিতনগ্নাদিকস্ত নিষ্ঠূর্ণভক্তলোকপ্রয়ং ইতি শ্রীভাগবতাজ্জ্ঞেয়ং ॥ ১০ ॥

অথ যজ্ঞস্ত ত্রৈবিধ্যমাহ অফলাকাঙ্ক্ষিভবিতি । ফলাকাঙ্ক্ষাবাহিতো কক্ষং যজ্ঞে প্রবৃত্তিরত
আহ যষ্টব্যমেবেতি স্বানুচ্ছেদেহন শাস্ত্রোক্তহাদবশ্যকর্তব্যমেতদিত মনঃ সমাধায ॥ ১১ ॥ ১২ ॥

অসৃষ্টান্নং অন্নদানরহিতং ॥ ১৩ ॥

তপসস্ত্রৈবিধ্যং বদন্ প্রথমং সাত্ত্বিকশ্চ তপসস্ত্রৈবিধ্যমাহ দেবেভ্যাদি ত্রিভিঃ ॥ ১৪ ॥

অনুচ্ছেগকরং সম্বোধ্য ভিন্নানামপ্যানুচ্ছেজকং ॥ ১৫, ১৬ ॥

ত্রিবিধঃ উক্তলক্ষণং কাষিকবাচিকমানসং ॥ ১৭ ॥

সংকারঃ সাধুব্যমিত্যন্তৈঃ ক্তব্য। বাকপূজা । মানঃ প্রত্যাথানাভিবাদনাদিভিবন্তৈঃ ক্তব্য।
দৈহিকী পূজা । পূজা অন্তৌদীয়মানৈর্ধনাদিভির্ভাবিনা য। মানসী পূজা । তদর্থং দৃষ্টেন চ যৎ
ক্রিয়তে তদ্রাজসং তপঃ চলং কিঞ্চিৎকালিকং । অক্ষবং অনিয়তসংকারাদিফলাকং ॥ ১৮ ॥

মৃতাগ্রাহেণ মৌচ্যগ্রহণেন পবস্ত্রোৎসাদনার্থং বিনাশার্থং ॥ ১৯ ॥

দাতব্যমিত্যেবং নিশ্চয়ন নতু ফলাভিসন্ধিনা যদানং ॥ ২০ ॥

পবিক্লিষ্টং কথমেতাবদ্বায়িতং ইতি পশ্চাত্তাপযুক্তং । যদ্ব। দিৎসায। অভাবেপি গুর্কাদ্যাজ্ঞানু-
রোধবশাদেব দত্তং । পরিব্রিষ্টং অকল্যাণদ্রব্যকর্ষকং বা ॥ ২১ ॥

অসংকারোহবজ্ঞায়ঃ ফলং ॥ ২২ ॥

তদেবং তপোযজ্ঞাদীনাং ত্রৈবিধ্যং সামাশ্রতো মনুষ্যমাত্রমধিকৃতোক্তং তত্র যে সাত্ত্বিকেষপি-
মাধা ব্রহ্মবাদিনঃ তেষাম্ব ব্রহ্মনির্দেশপূর্ব্বকা এব যজ্ঞাদযো ভবন্তীত্যাহ ও তৎ সুদিত্যেবং ব্রহ্মণো
নির্দেশঃ নাম্না ব্যপদেশঃ স্মৃতঃ শিষ্টৈর্দর্শিতঃ । তত্র ওমিতি সর্ব্বশ্রুতিষু প্রসিদ্ধমেব ব্রহ্মণো নাম ।
জগৎকাবণতেনাতিপ্রসিদ্ধেঃ অতন্নিরসনে চ প্রসিদ্ধেস্তুদিত্তি চ । সদব সৌমোদমগ্র আসীদিত্তি
শ্রুতেঃ । সপিত্তি চ । যস্মাৎ ও তৎসংশকবাচোন ব্রহ্মণৈব ব্রাহ্মণা বেদাঃ যজ্ঞাশ্চ বিহিতাঃ কৃতান ॥ ২৩ ॥

তস্মাৎ ওমিতি ব্রহ্মণো নাম উদাহৃত্য উচ্যার্য বর্তমানানাং ব্রহ্মবাদিনাং যজ্ঞাদযঃ প্রবর্তন্তে ॥ ২৩ ॥

ভূদিত্তি উদাহৃত্যেতি পূর্ব্বশ্রুতানুসঙ্গঃ অনভিসন্ধায় ফলাভিসন্ধিমকুত্বা ॥ ২৫ ॥

ব্রহ্মবাদকঃ সংশয়ঃ প্রশংসুৰ্ভবি বর্ধতে তন্মাং প্রশংসুমাং কৰ্ম্মনি প্রাকৃত্যপ্রাকৃত্যপি সংশয়ঃ
প্রযোক্তব্যঃ ইত্যাদিগণেনাহ সন্তাবে ইতি দ্বাভাং । সন্তাবে ব্রহ্মহে সাধুভাবে ব্রহ্মবাদিত্বে প্রযুক্ত্যে
সংগচ্ছতে ইত্যর্থঃ ॥ ২৬ ॥

যজ্ঞাদৌ স্থিতিঃ যজ্ঞাদিতাংপর্যোনাবস্থানমিত্যর্থঃ । তদনীং কৰ্ম্মব্রহ্ম পরিচয়োপযোগি যৎকৰ্ম্ম
ভগবন্নিবমার্জনাদিকং তদপি ॥ ২৭ ॥

সংকৰ্ম্ম শ্রুতং তথা অসংকৰ্ম্ম কিমিত্যপক্ষাযামাহ অশক্ৰয়া ইতি ভূতং ভবনং পিতৃং দানং তপ-
স্তপুং । কৃতং যদাচ্যপি কৰ্ম্মকৃতং তৎ সৰ্ব্বকৰ্ম্মসদৃশি ভূতমপাভূতমব দত্তমপাদত্তমেব তপোংপ্য-
তপ্তুএব কৃতমপাদু তমব যতস্তৎ ন প্ৰেভা ন পবলাকে ফলতি নাপীহালাকে ফলতি ॥ ২৮ ॥

উক্তেষু বিবিধেষু সাহিত্তিকং শ্রদ্ধয়া কৃতং ।

যৎ স্মৃতিদেব মোক্ষার্থমিত্যধ্যায়ার্থ ঈরিতঃ ॥

ইতি সারাবর্ষিণ্যাং হর্ষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।

গীতাস্বরং সপ্তদশঃ সঙ্গতঃ সঙ্গতঃ সতাং ॥

অষ্টাদশোধ্যায়ঃ

সন্ন্যাসজ্ঞানকৰ্ম্মাদৈকৈবিধং মুক্তির্নির্গমঃ ।

গুহসারতমা ভক্তিরিত্যষ্টাদশ উচ্যতে ॥

অনন্তবাধ্যায়ৈ । "তদিতানভিসন্ধায় ফলং যজ্ঞতপঃ ক্রিয়াঃ । দানক্রিয়াশ্চ বিবিধাঃ ক্রিয়ান্তে-
মোক্ষকাজ্জিভিঃ ইত্যত্র ভগবদ্বাক্যে মোক্ষকাজ্জিগ্ৰহেন সন্ন্যাসিন এবাচান্তে অশ্বে বা যদ্বলে এব
তে তর্হি সৰ্বকৰ্ম্মফলত্যাগং ততঃ কুৰ্ব্ব যতাস্ববান্ । ইতি বৃহস্পতীনাং সৰ্বকৰ্ম্মফলত্যাগিনাং তেষাং
স ত্যাগঃ কঃ সন্ন্যাসিনাক কে । বা সন্ন্যাস ইতি বিবেকতো জিজ্ঞাসুরাহ সন্ন্যাসশ্রুতি পৃথগিতি যদি
সন্ন্যাসত্যাগশকৌ ভিন্নার্থৌ তদা সন্ন্যাসশ্রু ত্যাগশ্চ চ তৎ পৃথগ্বেদিতুমিচ্ছামি । যদি ত্বেকার্থৌ
তাবপি ভিন্নতে অশ্রুতে বা তয়োৱৈক্যার্থঃ অর্থাৎ একার্থভূমিত পৃথগ্বেদিতুমিচ্ছামি । হে জনী-
কেশতি মহুন্ধেঃ প্রবর্তকত্বাৎ ত্বমেব ইমং সন্দেহমুথাপযসি । 'কেশিনিসূদন ইতি তৎ সন্দেহঃ
ত্বমেব কেশিমিব বিদায়সীতি ভাবঃ । মহাবাহো ইতি তৎ মহাবাহু বদ্যামি। তাহং কিঞ্চিদাহ-

যলাবিত ইতো তদংশেনৈব মযা সহ সখাং তব ন তু সার্কজাদিভিরংশৈঃ অতস্বদত্ত কিঞ্চিৎ সখা-
ভাবাদেব প্রম্নে মম নিঃশকতা ইতি ভাবঃ ॥ ১ ॥

প্রথমঃ প্রাচ্যঃ মতমাশ্রিত্য সন্ন্যাসভাগশব্দযোর্ভিন্নজাভীয়ার্থত্বমাহ কামানামিতি পুত্রকামো
যজ্ঞেত স্বর্গকামো যজ্ঞেত ইত্যেবং কামোপবন্ধেন বিহিতানাং কামানাং কৰ্মণাং শ্রাসঃ স্বরূপেণৈব
ভাগঃ সন্ন্যাসঃ বিদুঃ ন তু নিত্যানামপি সন্ধ্যোপাস্তাদানামিতি ভাবঃ । সর্কেষাং কামানাং নিত্য-
নামপি কৰ্মণাং ফলভাগমেব নতু স্বকপতঃ ভাগঃ কেষামপীতি ভাবঃ । নিত্যানামপি কৰ্মণাং ফলং ।
কৰ্মণা পিতৃলোক ইতি । ধর্ষণেণ পাপমপনুদতীত্যাঙ্গাশ্রুতযঃ প্রতিপাদয়ন্ত্যেব । ইত্যাতঃ ভাগে
ফলাভিসন্ধিরহিতঃ সর্ককৰ্মকরণঃ । সন্ন্যাসে তু ফলাভিসন্ধিবহিতঃ নিত্যকৰ্মকরণকাম্যকৰ্মণাং
তু স্বকপেণৈব ভাগ ইতি ভেদা জ্ঞেয়ঃ ॥ ২ ॥

ভাগে পুনরপি মতভেদমুপস্থি পতি ত্যাজ্যমিতি দোষদং হিংসাদিদোষবহাৎ কৰ্ম স্বকপত এব
তাজ্যমিত্যেকৈ সাংখ্যাঃ । পবে মীমাংসকাঃ যজ্ঞাদিকং কৰ্মণ্যস্তে বিহিতহাৎ ন ত্যাজ্যমিত্যাহঃ ॥ ৩ ॥

স্বমতমাহ নিশ্চয়মিতি ত্রিবিধঃ সাত্ত্বিকো রাজসস্তামসশ্চেতি অত্র ভাগস্ত ত্রেবিধামুৎক্রমা নিযত-
স্ত তু সন্ন্যাসঃ কৰ্মণো নোপপদ্যতে । মোহাত্তস্ত পরিত্যাগস্তামসঃ পবিকীর্তিতঃ । ইতি তস্ত এব
তামসভেদৈঃ সন্ন্যাসশব্দপ্রয়োগাৎ ভগবন্মতে ত্যাগসন্ন্যাসশব্দযোর্বৈক্যার্থনেবেত্যবশ্যম্যতে ॥ ৪ ॥

কামানামপি মধ্যে ভগবন্মতে সাত্ত্বিকানি যজ্ঞদানতপাংসি ফলাকাঙ্ক্ষাবহিষ্টৈঃ কৰ্তব্যানি ইত্যাহ ।
যজ্ঞাদিকং কৰ্তব্যমেব তত্র হেতুঃ পাবনানীতি চিত্তশুদ্ধিকবছাদিতার্থঃ ॥ ৫ ॥

যেন প্রকাৰেণ কৃতান্তেতানি পাবনানি ভবন্তি তং প্রকাৰং দশযতি এতাশ্চপীতি সঙ্গঃ কৰ্তৃত্বাভি-
নিবেশং ফলাভিসন্ধিঞ্চ । ফলাভিসন্ধিক ইত্যভিনবেশযোস্ত্যাগ এব ভাগঃ সন্ন্যাসশ্চোচ্যতে ইতি ভাবঃ ॥ ৬ ॥

অক্রান্তস্ত ত্রিবিধভ্যাগস্ত তামসঃ ভেদমাহ নিযতস্ত নিত্যস্ত । মোহাৎ শাস্ত্রভাৎপথ্যাজ্ঞানাৎ ।
সন্ন্যাসী কাম্যকৰ্মণি আবশ্যকত্বাভাবাৎ পবিত্রভূত নাম নিত্যস্ত তু কৰ্মণস্ত্যাগো নোপপদ্যতে ইতি
তু শব্দার্থঃ । মোহাদজ্ঞানাৎ । তামস ইতি তামসস্ত্যাগস্ত ফলং অজ্ঞানপ্রাপ্তরেব নহতাপিত-
জ্ঞানপ্রাপ্তিব্যতি ভাবঃ ॥ ৭ ॥

দুঃখমিত্যেবেতি যদ্যপি নিত্যকৰ্ম্মামাবশ্যকমেব তৎকরণে গুণ এব ন তু দোষ ইতি জানাম্যেব
তদপি তৈঃ শরাবং মযা কথং বৃথা ক্লেণযিতব্যং ইতি ভাবঃ । ভ্যাগফলং জ্ঞানং ন লভেত ॥ ৮ ॥

শায়ামবশ্যকৰ্তব্যমিতি বুদ্ধ্যা নিযতঃ নিত্যঃ কৰ্ম্ম সাত্ত্বিক ইতি ভ্যাগাত্যাগফলং জ্ঞানং স লভেতৈ-
বেতি ভাবঃ ॥ ৯ ॥

এবস্তু তসাত্ত্বিকভ্যাগপবিনিষ্ঠিতস্ত লক্ষণমাহ ন দ্বেষ্টীতি । অকুশলমসুখদং শীতে প্রাতঃ
স্নানাদিকং ন দ্বেষ্টী কুশলে সুখগ্রীষ্মস্নানাদৌ ॥ ১০ ॥

ইতোহপি শাস্ত্রাৎ কৰ্ম্ম ন ত্যাগ্যং ইত্যাহ নহীতি ভ্যক্তুং ন শক্যং ন শক্যানি তদুক্তং নহি কশ্চিৎ-
ক্ষণমপি জাতু তিষ্ঠত্যকৰ্ম্মকৃতং ॥ ১১ ॥

এবস্তু তত্যাগাত্মাবে দোষমাহ অনিষ্টং নরকদুঃখং ইষ্টং স্বর্গসুখং মিশ্রং মনুষ্যজন্মনি সুখদুঃখং
অত্যাগীর্ণাৎ এবস্তু তত্যাগরহিতানাং এব ভবতি প্রেত্য পরলোকে ॥ ১২ ॥

ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदिति आशङ्का निरहंकारत्वे सति कर्मलोपो नास्तीत्यापवाद-
रितुमात्रं पक्षमासीति पक्षतिः । सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि पक्षकारणानि ये मम वचना-
निबोध जानीहि सद्यक् परमात्मानां कथयतीति संग्रामेव सांख्यं वेदान्तशास्त्रं तस्मिन् कोदृशे कृतं
कर्म तत्रास्ते। नाणे। यन्मातृस्मिन् प्रोक्तानि ॥ १७ ॥

तानोव गणयति अधिष्ठानं शरीरं । कर्त्ता चिद्बुद्धिश्चिरहकारः । करणं चक्षुःश्रोत्रादि
पृथग्धमनेकप्रकारं पृथक् चेष्टे। प्राणपानादोनां पृथग्वापाराः । देवः सर्वप्रेमको-
हस्तधामी च ॥ १८ ॥

शरीरादिभिरिति शरीरं वाचिकं मानसं चेति कर्म त्रिविधं तत्र सर्वं द्विविधं श्राव्यं धर्मं विपरीत-
मनायां अधर्मं तत्र सर्वं श्रापि कर्मण एत पक्षहेतवः ॥ १९ ॥

ततः किमत आह तत्र सर्वस्मिन् कर्मणि पक्षेव हेतव इत्येव सति केवलं वस्तुतो निःसङ्गमेवा-
ज्ञानं जीवः यः कर्त्तावः पशुति सोहृत्तुक्त्वात् अहंस्वतुक्त्वात् चूर्मतिनैव पशुति सोहृत्तानी
अहं एवोच्यते इति भावः ॥ २० ॥

कस्तर्हि स्मृतिश्चक्षुश्चान् इत्यत आह यश्चेति । अहं ततोहंकावश्च भावः स्वभावः कर्त्तृत्वात्ति-
निवेशो यश्च नास्ति । अतएव यश्च बुद्धिर्निर्लिपात् इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु नासङ्गति स हि कर्मफलं न
प्राप्नोतीति किं वक्तव्यं स हि कर्म भद्राभद्रं कुर्वन्नपि नैव करोतीत्याह हृत्वापीति स इमान् सर्वा-
नपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हृत्वापि सदृष्ट्या नैव हस्ति-मिरत्तिसङ्घादिति भावः अतो न वक्ष्यते कर्म-
मूलं न प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥

इत्येव भगवन्त उक्तलक्षणं सात्त्विकसत्याग एव सम्यासे ज्ञानिनां । उक्तानास्तु कर्मयोगस्तु
स्वरूपेणैव त्यागोऽवगम्यते । यदुक्तं एकदशे भगवतेव । आज्ञायैव गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
शकान् । धर्मान् संतज्या यः सर्वान् मां तज्जेत् स च सत्तमः । इत्युत्तरार्धः श्रामिचवर्षैर्वाधात्ते। यथा मया वेद-
रूपेणादिष्टानपि अधर्मान् संतज्या यो मां तज्जेत् स च सत्तम इति किमज्ञानतः नास्ति कथा न धर्माहरणे
सदृशुक्त्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषान् प्रत्यवायांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्भ्यान्विकेपकतया मद्भुक्तेषु
सर्वं उविष्यतीति दृष्टनिश्चयैव धर्मान् संतज्या इति । अत्र धर्मान् धर्मकलानि संतज्या इति तु
व्याख्या न घटते नहि धर्मसत्यागे कश्चिदत्र प्रत्यवायो भवेदित्यवधेयः । अयं भावः भगवद्वाक्या-
नां तद्याख्यातृणां ज्ञानं हि चित्तशुद्धिमवशमेवापेक्षते निष्कामकर्मभिः चित्तशुद्धितारतम्या वृत्ते एव
ज्ञानोदयतारतम्यां भवेन्नान्तरा अतएव सद्यक् ज्ञानोदयसिद्धार्थं सम्यादित्तिरपि निष्कामकर्म
कर्त्तव्यमेव कर्मभिः सम्यक्तया चित्तशुद्धौ वृत्तायां तूतैरपि कर्म न कर्त्तव्यमेव । यदुक्तं । आकर-
कोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगाकरुणं तन्नैव शमः कारणमुच्यते इति । यद्वास्तरति-
रेवशादास्त्रतृप्तिश्च मानवः आस्त्रनोव च संतुष्टुस्तु कार्याः न विद्यते । इति । उक्तिश्च परमा-
श्रुतया महाप्रबला चित्तशुद्धिं नैवापेक्षते यदुक्तं । विक्रीडितं ब्रजवधुतिरिदं विदोः ।
प्रकाशितोऽनुशुभ्रादित्यादौ । उक्तिः परां भगवति प्रतिलज्जकामः ह्यद्रोपमाधपहिमोत्तारिण-
धीरः इति । अत्र वास्त्रप्रत्ययेन ह्यद्रोपवत्त्वाधिकारिणि परमारा उक्तेरपि प्रथमेव एवे ।

उत्तुत्रैव कामादीनामपगमश्च । तथा । प्रविष्टः कर्णरक्षेण स्वानां भावसरोरुहः । धनोतिः
 शमलः कृष्णः सलिलश्रु यथा शरदिति चेत्यतो भूक्त्याव यदि तादृशी चित्तशुद्धिः स्यात् तदा भूक्तः कर्णः
 कर्ण कर्तव्या इति । अथ प्रकृतमनुस्रामः । किञ्च न केवलं देहादिव्यतिविक्रान्त्वानो ज्ञानमेव
 ज्ञानं तपान्नतश्चमपि ज्ञेयं तादृशज्ञानाश्रय एव ज्ञानो किञ्चेत्त्रिकं कर्णसम्बन्धः वर्तते तदपि
 सन्न्यासिभिर्ज्ञेयं इत्याह ज्ञानमिति । अत्र चोदनाशकन-विधिरुच्यते । यदुक्तं भूटैः । चोदना
 चोपदेशश्च विधिशैकार्थवाचिनः इति उक्तं श्लोकार्थं स्वयमेव व्याचष्टे करणमिति यज्ज्ञानं
 तत्करणं कावकं ज्ञायतेहनेनेति ज्ञानं इति व्याचष्टे । यज्ज्ञेयं जीवात्तत्त्वं तदेव कर्ण
 कारकं । यदुक्तं परिज्ञाता स कर्ता इति त्रिविधः करणं कर्णकर्ता इति त्रिविधं कारकमितार्थः ।
 कर्णसंग्रहः कर्णगण निष्कामकर्णानुष्ठानेनैव संगृह्यत इति कर्णचोदना पदव्याख्या । ज्ञानत्वं ज्ञेयत्वं
 ज्ञातृत्वं च एतन्नयं निष्कामकर्णानुष्ठानमूलकमिति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

सात्त्विकं ज्ञानमाह सर्वभूतेष्विति । एकं भावः एकमेव जीवात्मानं नानाविधफलभोगार्थं
 क्रमेण सर्वभूतेषु मनुष्यादेवतिव्यागादिषु वर्तमानमव्यायं नश्वरेष्वपि तेष्वनश्वरं विभक्त्येषु परस्परं
 विभक्त्येषु अपि अविभक्तं एककपं येन कर्णसम्बन्धिना ज्ञानेनेकते तत्सात्त्विकं ज्ञानं ॥ २० ॥

राजसं ज्ञानमाह । सर्वभूतेषु जीवात्मानः पृथक्त्वेन यज्ज्ञानमिति देहनाशः एवात्मानो नाश इति
 श्रुत्याः मत्तः । अतएव पृथक् पृथक् देहेषु पृथक् पृथक्पृथक् इति तथा शान्तकावगात् पृथक्
 विधानं नानाभावान् नानाभिप्रायान् । आत्मा सुखदुःखाश्रय इति । सुखदुःखाश्रय इति । जड
 इति । चेतन इति । व्यापक इति । अनुष्णरूप इति । अनेक इति इत्यादि कलाम् येन एकं
 इत्यादि वेद तद्वाजसं ॥ २१ ॥

तामसं ज्ञानमाह । यदु ज्ञानमहेतुकमोत्पत्तिकमेव अतएवकस्मिन् कार्यो लौकिके एव ज्ञान-
 भोजनपानस्त्रीसंभोगे तत् साधनेच कर्णनि सक्तं न तु वैदिके कर्णनि यज्ज्ञानानादौ अतएव अत्रुत्तरार्थ-
 र्थः । तत्र तद्वक्तृपार्थः कोपि नास्त्योत्तरार्थः । अन्नं पशुनामिव यत्कृत्तं तत्तामसं ज्ञानं देहाद्य-
 तिविक्रमेण तत्पदार्थज्ञानं सात्त्विकं नानावादप्रतिपादकं श्रुत्यादिशास्त्रज्ञानं राजसं ज्ञान-
 भोजनादिव्यवहारिकज्ञानं तामसमिति सङ्केपः ॥ २२ ॥

त्रिविधं ज्ञानमुक्त्वा त्रिविधं कर्णमाह निवृत्तं नितातया विहितं सन्नरहितं अतिनिवेशशुश्रूषं अत-
 एवारणशेषतः रागद्वेषाभ्यां विनैव कृतं । अकलप्रेम्पूना फलाकाङ्कारहितेनैव कर्तव्यं कृतं कर्ण
 षं सात्त्विकं ॥ २३ ॥

कायेप्सुनाह्लाहकाववता इतिार्थः साहकारेणात्राहकारवता इतिार्थः ॥ २४ ॥

अनुकर्णानुष्ठानानुष्ठयं आयत्तां भाविनं वक्तुं राजदस्त्रायमदुत्तातिर्वक्तुं क्रयं धर्णुज्ञानादापचयं
 हिंसा शस्त्र नाशक अनपेक्षा अपथ्यालोच्य पौरुषः व्यावहारिकपुरुषमात्रकर्तव्यां कर्ण-मोहादज्ञाना-
 देव षं आरभ्यते तन्तामसं ॥ २५ ॥

त्रिविधं कर्णोक्त्वा त्रिविधं कर्णारः महामुक्तसम्पन्न इति ॥ २६ ॥

सात्त्विकं कर्णोत्पत्तः लुक्त्वा विवरासक्तः ॥ २७ ॥

अवृत्ताहर्नाचिताकारौ प्राकृतः प्रकृतौ च स्वभावे एव वर्तमानः सदेव स्वमसि आयाति तदेवानु-
 तिष्ठति न तु शूरोरपि वः प्रमाणतीतार्थः । नैकृतिकः परापमानकर्ता तदेव ज्ञानिभिरुक्तलक्षणः
 सात्त्विक एव त्यागः कर्तव्यः सात्त्विकमेव कर्मनिष्ठं ज्ञानमाश्रयणीयं सात्त्विकमेव कर्म कर्तव्यं
 सात्त्विकेनैव कर्त्ता भवितव्यं एव एव सम्यासो ज्ञानिनामिति मे ज्ञानं प्रकरणार्थनिर्घर्षः ।
 भक्तानां तु त्रिगुणातीतमेव ज्ञानं त्रिगुणातीतं मे कर्म भक्तियोगायां त्रिगुणातीता एव कर्तारः ।
 षड्भुक्तः भगवतैव श्रीमद्भागवते । कैवल्यां सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु वः । प्राकृतं
 तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निगुणं मृतं इति । लक्षणं भक्तियोगश्च निगुणं श्रेयसादाहृतं इति । सात्त्विकः
 कारकोऽसौ रागाहो राजसः मृतः । तामसः मृतिविलोको निगुणो मदपाश्रयः । इति । किञ्च
 न केवलमेतन्निकमेव भक्तिमते गुणातीतमपि तु भक्तिसम्बन्धि सर्वमेव गुणातीतं । षड्भुक्तः
 तत्रैव सात्त्विक्याध्यात्मिकी शक्ता कर्मशक्ता तु राजनी । तामशुद्धे वा शक्ता मत्सेवाराक्त
 निगुणाः । इति । वनस्तु सात्त्विको वासः ग्रामो राजस उद्यते । तामसं दूतसदनं मन्तिकेतस्तु
 निगुणं इति । सात्त्विकं सुखमाश्रयं विषयोऽस्तु राजसः । तामसं मोहदौष्टोऽश्रयं निगुणं
 मदपाश्रयः । इति । तदेव गुणातीतानां भक्तानां भक्तिसम्बन्धीनि ज्ञानकर्मशक्त्यादौ स्वस्वपा-
 दीनि सर्वाणोऽव गुणातीतानि । सात्त्विकानां ज्ञानिनां ज्ञानसम्बन्धीनि तानि सर्वाणि सात्त्विकान्तेव ।
 राजसानां कर्मिणां तानि सर्वाणि राजसान्तेव । तामसानामुच्छ्रलानां तानि सर्वाणि तामसान्तेव ।
 इति श्रीगीता-भागवतार्णदृष्ट्या ज्ञेयं । ज्ञानिनामपि पुनर्वस्तुमदशयां ज्ञानसम्यासान्तुवमूर्त्तिरि-
 तया केवलया भक्त्याऽव गुणातीतत्वं चतुर्दशध्याये उक्तं ॥ २८ ॥

ज्ञानिभिः सर्वमपि वस्तु सात्त्विकमेवोपादेयमिति ज्ञापयितुं बुद्ध्यादीनामपि त्रैविध्यामाह बुद्धे-
 रिति ॥ २९ ॥

भयात्तये संसावांसः नार हेतुके ॥ ३० ॥

अवधावत् असमाकृतया इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

या मन्त्र इति कूठावच्छिन्नतीति वत् वया मन्त्रे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृतेस्तैस्त्रैविध्यामाह धृतेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सात्त्विकं सुखमाह सार्द्धेन अज्ञानासां पुनरनुशीलनादेव वमते न तु विषयेष्विव उन्पत्तौव समन्ते
 इत्यर्थः । दुःखान्तं निर्गच्छति यस्मिन् सममाणः संसारदुःखः त्रस्ततीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विषमिषेति इन्द्रियमनो निरोधो हि प्रथमं दुःखद एव भवति इति भावः ॥ ३७ ॥

वदमृतोपमं पद्मसंभोगादिकं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमूपासंहरति नेति तत्सङ्घं प्राणिजातमन्त्र वस्तुमात्रं कापि सात्त्विक-
 वदतिः प्रकृतिः जन्निष्ठिगुणैर्गुणैः रहितं शून्यतः सर्वमेव वस्तुजातं त्रिगुणात्मकं तत्र सात्त्विक-
 मेवोपादेयं राजसतामसे तु नोपादेये इति प्रकरणतां पर्यायं ॥ ४० ॥

किञ्च त्रिगुणात्मकमपि प्राणिजातं स्वाधिकारप्राप्त्येन विहितकर्मणा परमेश्वरमाराध्य कृतार्थ-
 वतीत्याह त्रैविध्यं कर्त्तुः स्वभावानोऽपत्तौव प्रभवति प्रादुर्भवति ये गुणाः सर्वाण्येव एव

र्षेण विभक्तानि पृथक् कृतानि कर्माणि ब्राह्मणादीनां विहितानि समीकार्थः ॥ ४१ ॥

तत्र सव्यप्रधानानां ब्राह्मणानां स्वाभाविकानि कर्माणाह । शम इति शमोहसुबिलिखितग्रहः ।
'नमो वाहेस्त्रियनिग्रहः । तपः शारीरादि । ज्ञानविज्ञाने शास्त्रानुभवोत्थे । आस्तिक्याः शास्त्रार्थे
दृष्टविधासः । एवमादि ब्रह्मकर्माब्राह्मणश्च कर्माप्रधानाः स्वाभाविकः ॥ ४२ ॥

सञ्ज्ञोपसर्जनवजःप्रधानानां कर्माणां कर्माह । शोषां पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्याः धृतिः
धैर्याः ईश्वरभावो लोकनिश्चयः ॥ ४३ ॥

तत्र उपसर्जनवजःप्रधानानां कर्माह । कर्माणि गाः रक्षतीति गोरक्षस्तु भावः गोरक्षाः ।
रज उपसर्जनतमः प्रधानानां शूद्राणां कर्माह । पवित्र्याद्यकं ब्राह्मणकर्त्रिषविशां परिचर्या-
रूपं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

यतः परमेष्ठवात् तमेवाभाच्छ' इति अनन कर्माणां परमेष्ठ्वरस्तुवाचिति मनसा तदर्पणमेव तदभा-
च्छ'नः ॥ ४६ ॥

न च क्रियादिभिः स्वधर्मं वाजसं च वीक्षा तत्रानतिक्रिया सात्त्विकः कर्म कर्तव्यमित्याह श्रेयानिति
परधर्मात् श्रेष्ठानपि स्वमुक्तिं चां सम गच्छेत्तदपि स्वधर्मा विज्ञानेन निरुद्धापि सम्यग्गृह्णातुमशक्योपि
श्रेष्ठः । तेन बहूवदादि दोषवशात् स्वधर्मं युक्तं तादृक् । शिष्वाटनादिरूप परधर्मव्याप्या नानुष्ठेय
इति भावः ॥ ४७ ॥

न च स्वधर्म एव केवलं दोषात्प्रति मन्त्रात् न च परधर्मस्यपि दोषः कश्चिद् कश्चिदुत्तरेवेत्याह ।
सहजं स्वभावविहितं हि यतः सर्वेषु पावशाः दृष्टादृशानानि कर्माणि दोषेणवृता एव यथा
धूमन दोषेणवृता एव बह्विदृशेत् अत्रा वृमकपः दोषमपाकृत्या तसा ताप एव तमः शीतादि
निवृत्तये यथा सेव्यते तथा कर्माणोऽपि दोषाणां विहाय सुखाणां एव तत्त्वमुक्तेरे सेव्य इति
भावः ॥ ४८ ॥

एवं सति कर्माणि दोषांशान् कर्तृत्वात्निवेशकलात्सिद्धिर्लक्षणं तादृशतः प्रथमसत्या-
सिनस्तस्य कालेन साधनपरिपाकतो योगाकृच्छदशायाः कर्माणां स्वरूपेणापि त्यागरूपः द्वितीयः
सत्यासमाह । असक्तबुद्धिः सर्वत्रापि प्राकृतवस्तुषु न सक्ता आसक्तिशून्या बुद्धिब्यासः अतो जिज्ञासा
वशीकृतचित्तः विगताब्रह्मलोकपर्यास्तुष्वपि सुखेषु स्पृहा यसा सः तत्तच्च सत्यासेन कर्माणां स्वरूपे-
णापि त्यागेन नैकस्मिन् परमां श्रेष्ठां सिद्धिं अधिगच्छति प्राप्नोति योगाकृच्छदशायाः तन्त्र नैकस्मिन्
अतिशयेन सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ततश्च यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मानुभवति इत्यर्थः । यैरज्ञानस्य निष्ठा परापरमोहस्तु
इत्यर्थः निष्ठानिष्पत्ति शान्ता इत्यमरः । अविद्यायामुपरतप्रायायाः विद्याया अप्युपरमारुहे वेम
प्रकारेण ज्ञानसत्यासः कदा ब्रह्मानुभवेत्तं बुधाश्च इत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया सात्त्विक्याः सात्त्विक्याः मानानं मनो निरमा ॥ ५१ ॥

ध्यानेन भगवच्छिन्तनेनैव यः पारो योगः तत्परायणः ॥ ५२ ॥

अज्ञानं कामरागद्वेषः न तु सामर्थ्यं अहंकारादीन् विमुच्ये इति अविद्यापारमः शान्तः सव्युत्पत्त्याप्यु

पशान्तिमान् इति कृतज्ञानसम्यास इत्यर्थः । ज्ञानक मयि संश्लेषेदित्येकादशोक्तेः । अज्ञान-
ज्ञानयोकपराम्बुः विना ब्रह्मानुभवानुपपत्तिरिति श्रुतिः । ब्रह्मभूयान् ब्रह्मानुभवार कर्मते समर्थो
भवति ॥ ५७ ॥

तत्रोक्तोपाध्यायपगमे सति ब्रह्मभूतः अनावृत्तैतच्छब्देन ब्रह्मरूप इत्यर्थः । गुणमालिन्यापगमात् ।
असंश्लेषाभावात् । चेति सः तत्रैव पूर्वदशायामिव नष्टः न शोचति नचाप्राप्तः काङ्क्षति देहाद्युत्थिताना-
शावादिति भावः । सर्वेषु भूतेषु भद्राभ्युदयेषु बालक इव समः बाह्यानुसक्तानाशावादिति भावः ।
तत्रैव निर्विकल्पान्नाशिविज्ञाने शान्तेःपान्थरां ज्ञानानुभूताः मङ्गलानि श्रवणकौर्तनादिरूपाः लभन्ते ।
तत्रैव मन्त्ररूपशक्तिवृत्तिश्चैव मायाशक्तिभिरन्वायं अविद्याविद्ययोरपगमेऽपि अनपगमात् । अत-
एव पवां ज्ञानादनां प्रेक्षां निष्कामकर्मज्ञानादुत्कर्षवित्तेन केवलमित्यर्थः । लभते इति पूर्वः
ज्ञानवैवाग्यादिषु मोक्षसिद्धार्थः कलया वर्तमानाया अपि सर्वभूतेषु अनुभूयामिन इव तस्याः स्पष्टो-
पलङ्गिनोदिति भावः । अतएव कुरुत इत्युक्तं । लभते इति प्रयुक्तं । मायामुक्तादिषु मिलिता
तां तेषु नष्टेषुपि अनन्वां काङ्क्षनमनिकामिव तेषां पृथक्त्वया केवलां लभते इति वत् ।
संपूर्णायाः प्रेमभक्त्या प्रयत्नदानां लाभसम्भवोऽस्ति नापि तस्या फलं सायुजां इत्यतः परा शब्देन
प्रेमलक्षणं प्रति बाध्यं ॥ ५८ ॥

ननु तथा लक्ष्या भक्त्या तदानीं तत्र किं श्रुदित्येत्याहुरासनाह भक्त्याति । अहं यावान्
यच्छान्ति तं मां तत्पदार्थं ज्ञानी वा नानाविधो भक्त्या वा भक्त्याव तद्वत्ताहं भिजानाति । भक्त्याह-
मेकरा ग्राह्य इति मद्भक्त्या यन्मादेव तस्यां प्रसूतः स ज्ञानी तत्रैव भक्त्याव तदनन्तरं विद्यो-
परमादुत्तवकाल एव मां ज्ञात्वा मां विषते मन्नायुज्याश्चमनुभवति मम मायातीतत्वात् अविद्याशक्त
मायात्वात् विद्ययाप्याहमवगम्य इति भावः । यत्तु सांख्ययोगो च वैराग्यां तपो भक्तिश्च केशवे ।
पुरुषैरेव विद्येतिनावदपकरात्रे । विद्यावृत्तिश्चैव भक्तिः अयते तत्तन्नु ह्लादिनीशक्तिवृत्तेर्भक्तेरेव
कला काचिद्विद्ययासाफल्यार्थं विद्यायां प्रविष्टा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्म-
ज्ञानयोगादीनां श्रममात्रोक्तेः । यतो निर्गुणा भक्तिः सद्गुणमया विद्याया वृत्तिवृत्ततो न भवति ।
अतो ह्यज्ञाननिवर्तकत्वेनैव विद्यायाः कारणत्वं तत्पदार्थज्ञाने तु भक्तेरेव । किञ्च सदां सज्जयते
ज्ञानं इति श्रुतेः सद्गुणः ज्ञानः सद्गुणमेव तत्त सद्गुणः विद्याशब्देनोच्यते यथा तथा भक्त्याः ज्ञानं
भक्तिरेव सैव कचिं भक्तिशब्देन कचिं ज्ञानशब्देन चोच्यते । इति ज्ञानमपि द्विविधं द्रष्टव्यं ।
तत्र प्रथमः ज्ञानं संश्लेष द्वितीयेन ज्ञानेन ब्रह्मसायुज्यामाप्नुयादित्येकादशोक्तपञ्चविंशत्याध्याय-
दृष्ट्यापि ज्ञेयं । अत्र केचिं भक्त्या विनैव केवलमेव ज्ञानेन सायुज्यार्थिनःस्तु ज्ञानिमानिनः
क्लेशमात्रफला अति विगीता एव । अन्ते तु भक्त्या विना केवलमेव ज्ञानेन न मुक्तिः इति ज्ञात्वा
भक्तिमिश्रमेव ज्ञानमनुभवतो भगवांस्तु मायोपाधिरेव इति भगवद्वपुर्गुणमयं मन्त्रमानी योगा-
काठकदशमपि प्राप्तोऽपि ज्ञानिनो विमुक्तमानिनो विगीता एव वदुक्तं । "मुखवाहुरूपपादेभ्यः
पुरुषश्चाश्रमैः सह । चत्वारो जज्जिरे वर्णा गुणैर्बिप्रैः प्रादयः पृथक् । य एष पुरुषः साक्षात् आत्मा-
अन्तर्माथयः । न भजत्यावजानन्ति हानाद्गुणाः पतन्त्याः ।" इति अर्थः येन भजन्ति ते च भजन्तो-

इत्यवजानन्ति ते सन्न्यासिनोऽपि विनष्टा विद्या अप्याधःपतन्ति तथाह्यक्तः । “येहृष्टहरविन्द्याक-
 विमुक्तमानिनस्तथास्तथावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परमं पदं ततः पतन्त्याधोऽनादृत-
 युग्मदङ्गुः इति अत्र अजिह्व पदं उत्क्रान्त्य प्रयुक्तं विवर्कितं तु अनादृतयुग्मत्तनव इति । तनो-
 षुर्गमयत्तुवृद्धिरेव तनोऽवनोदरः यदुक्तं । “अवजानन्ति मां मुदा मानुषीः उन्मुक्तश्रितः” इति ।
 वस्तुतस्तु मानुषी सा तनुः सच्चिदानन्दमयैव तन्त्राः दृष्टव्यं हस्तकतदीरकपाशक्तिप्रभावानेव
 यदुक्तं नारायणध्यायवचनं “नित्याव्यक्तोऽपि भगवानोक्ते निजशक्तितः । तामृते परमानन्दः
 कः पञ्चेतमिमं प्रभुं । इति । एवञ्च भगवन्तनोः सच्चिदानन्दमयैव क्लिप्तं सच्चिदानन्दविग्रहं
 श्रीवृन्दावनपुरभूतज्ञानासीनमिति । शब्दः ब्रह्म वपुर्ब्रह्मदित्यादि श्रुतिश्रुतिपरमसहस्रवचनेषु
 प्रमाणेषु संशयि “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मयिनं महेश्वरं” इति श्रुतिदृष्टेयं भगवानपि मायो-
 पाधिरिति मन्त्रे किञ्च शक्यं तदुक्तं नित्यशक्त्या मायाध्याया युतः “अत्र मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति
 सनातनं इति माध्वभाष्यप्रमाणितश्रुतेः । मायाश्च इत्यत्र मायाशब्देन स्वरूपभूता चिच्छक्तिरेवा-
 धिधीयते नतु अस्वरूपभूता त्रिगुणमयैव शक्तिरिति तन्त्राः श्रुतेरर्थः न मन्त्रे । यदा प्रकृतिं
 हृगां मायिनं महेश्वरं शशुं विद्यादित्यर्थमपि नैव मन्त्रे । अतो भगवदपराधेन जीवन्मुक्त-
 दशायां प्राप्ता अपि तेऽधःपतन्ति । यदुक्तं वासनाभाष्यतः परिशिष्टवचनं । “जीवन्मुक्ता अपि
 पुनर्धासन्ति संसारवासनाः । यद्यच्छिन्नामहाशक्तौ भगवत्यपराधिनः ।” इति ते च फलप्राप्तौ
 अर्थात् सत्यां नास्ति साधनोपयोग इति यदा ज्ञानसन्न्यासकाले ज्ञानं तत्र शुद्धीभूतां शक्तिमपि
 संताज्या मिथैवापरोक्यब्रह्मानुभवः इत्य मन्त्रे । श्रीविग्रहापराधेन भक्त्या अपि ज्ञानेन सार्द्धं
 अदुर्दानात् शक्तिं ते पुनर्नैव लभन्ते भक्त्या विना च तत्पदार्थाननुभावान्मा समाधयो जीवन्मुक्त-
 मानिन एव ते ज्ञेयाः । यदुक्तं । “येहृष्टहरविन्द्याक विमुक्तमानिन” इति ये तु भक्तिमिश्रं ज्ञान-
 मन्त्रं श्रुत्वा भगवन्शुक्तिं सच्चिदानन्दमयैव मन्त्रमाणाः क्रमेणाविद्याविद्यारोकपरामे परां शक्तिं न
 लभन्ते ते जीवन्मुक्ता द्विविधाः एकं सायुज्यार्थं शक्तिं कूर्कस्तुत्येव तत्पदार्थमपरोक्यकृत्वा तस्मिन्
 सायुज्यां लभन्ते ते संगीता एव । अपवे तूरिभागा यादृच्छिकशान्तिमहाभागावतसप्रभावेन
 तान्त्रमुक्ताः सुकादिवस्तुक्तिवसमाध्यायान्दे एव निमज्जन्ति ते तु परमसंगीता एव यदुक्तं ।
 “आश्चाराशाश्च मूर्धनोनिग्रहं अप्याश्रमे । कूर्कस्तुत्यैतुकीः शक्तिमिथःभूतगुणो हरिः” इति ।
 तदेव चतुर्विधा ज्ञानिनः द्वये विष्णोः पतन्ति द्वये संगीतात्तरीति संसारमिति ॥ ५५ ॥

तदेव ज्ञानी यथाक्रमेणैव कर्मफलसन्न्यास कर्मसन्न्यास-ज्ञानसन्न्यासैर्मन्त्रसायुज्यां प्राप्नोतीत्युक्तं ।
 मन्त्रस्तु मां यथा प्राप्नोति तदपि शृणुत्याह सार्क्यति । मन्त्रपाश्रयः मां विशेषतोऽपकर्षेण सकामत
 यापि व आश्रयते सोऽपि किं पुनः निकामभक्त इत्यर्थः । सर्वकामाणां पितानैमित्तिककामानि
 पुत्रकलत्रादि पामगलकणानि व्यवहारिकास्तपि सर्कारिण दुःखायः किं पुनश्च कर्मयोगज्ञानदेव-
 ताश्वरोपामनाश्रुकामानुशक्त इत्यर्थः । अत्राश्रयते समाक् सेवते इति आर्द्रुपसर्गेण सेवयाः
 अर्थान्नीभूतवः । कर्माणां पितानैमित्तिककामानि शक्येनापकर्षबोधकेन कर्मणां शुद्धीभूतवः अतोऽयं कर्ममिश्रशक्ति-
 मानु न तु शक्तिमिश्रकर्मवान् इति प्रथमवट्टकालेः कर्मनि नातिर्यापिः । पाश्रयः संपन्नः

সকাম বৈকুণ্ঠমধুবাচারকাহাখ্যাধারিকং অবাপ্নোঃ ননু মহাপ্রলয়ে ক্রুৎসি কথং স্বাক্তি ।
 ওত্রাহ অবায় মহাপ্রলয়ে স্কায়ঃ কিমপি ন বায়তি মদতক্যপ্রভাবাদিতি ভাবঃ । ননু জ্ঞানী বনু
 অনেকৈর্ভগ্নভিরনেকতপতপাদি ক্লেণেঃ সর্ববিষয়েল্লিযোপরামেণৈব নৈকস্মৈ সত্যৈব যৎ সাযুজ্যঃ
 প্রাপ্নোতি তন্ত তে নিত্যংধাম সকলকাস্ত্ব সকামকভেতপি তদাশ্রয়মাত্রেণৈব কথং প্রাপ্নোতি তত্রাহ ।
 যৎপ্রসাদাদিতি যৎপ্রসাদস্তাতক্যং এব প্রভাবত্ব জ্ঞানীতি ইতি ভাব ॥ ৫৬ ॥

ননু তর্হি স্মা প্রতি স্ব নিশ্চয়ন কিমাজ্ঞাপয়সি নিমহননশ্রুতগো ভবানি কিম্বা অনন্তবাক্ত-
 লক্ষণং সকামভক এব ওত্র সর্বপ্রকৃষ্টাংশনশ্রুভক্তা ভবিতু ঙ ন প্রবিযাসি নাপি সর্বভক্তেষ
 পকৃষ্টেঃ সকামভক্তা ভব কিস্ত্ব ত্ব মন্যভক্তা ভব তত্রাহ চেহস ইতি । সর্বকর্মাণি স্বাশ্রমধর্মান্
 বাবহারিককর্মাণি চ মযি সত্যশ্র সমর্প্য যৎপবঃ অহমব পবঃ পাপ্য পুরুষার্থো যন্ত সঃ নিষাম
 ইত্যর্থঃ । যদুক্তং পূর্বমব । যৎকবোষি মদম্বাসি যজ্জুহাষি নদাসি যৎ । যন্তপশ্চসি কোদয়ে তৎ
 কুর্ষ মদর্পণং ইতি বুদ্ধিযোগং ব্যবসাযান্নিকয়া বুদ্ধ্যা যোগং সতত মচ্চিত্তঃ কন্থানুষ্ঠানকালশ্রুদপি-
 মাং স্ম ন ভব ॥ ৫৭ ॥

ততঃ কিমত আহ মচ্চিত্তঃ ইতি ॥ ৫৮ ॥

ননু ক্রিয়ন্ত মম বৃন্দামব পরা ধর্মঃ তত্র বন্ধুবৎপাপাত্মীত এব প্রবর্তিতুং নেচ্ছামীতি তত্র সতর্জন-
 মাহ মদহমিতি । প্রকৃতং স্বভাবঃ । অধুনা স্ব মনচনং ন মানয়স যদা তু মহাবীরস্ত তথ বাভাবিকঃ
 যুদ্ধাৎসাহা দুর্কার ঐব উত্তবিষ্যাত তদা যুয়মানঃ স্বয়মেব ভীতাদীন্ গুরুন্ হনিষ্যন্ ময়া ইসিয়নে
 ইতি ভাবঃ ॥ ৫৯ ॥

উক্তমেবার্থং নিবৃণাতি স্বভাবঃ কত্রিয়ত্বে হেতুঃ পূর্বসংস্কারঃ তস্মাৎ জাতেন স্বীয়েন কর্মণা
 শৌর্যাদিনা নিবন্ধো যন্তিত ॥ • ॥

লোকহয়েন স্বভাববাদিনাং মতনুত্বা শমতমিত্যাহ । ঐশ্বর্য নারায়ণঃ সর্কাস্ত্রধামী যঃ পৃথিব্যাং-
 তিষ্ঠন্ পৃথিব্যা অস্তুরো যং ন বেদ যন্ত পৃথিবী শবীরং য পৃথিবীমস্ত্রাবাহমিতি । যচ্চ কিঞ্চিৎ
 জগৎসর্কং দৃশ্যাত জ্ঞাতহপি বা । তন্তুর্হিচ্চ তৎ সর্কং ব্যাপ্য নারায়ণং স্থিতঃ ইত্যাদি শ্রুতিপাদিত
 ঐশ্ববোহস্ত্রধামী হৃদি তিষ্ঠতি কিংকর্কনসর্কাণি ভুতানি মায়া নিভলস্ত্যা ভ্রাময়ন্ ভ্রময়ন্ তন্তুৎ কর্মাণি
 প্রবর্তয়ন যথাসুত্রসংস্কারাদিযন্ত্রমারটানি ক্রান্তমানি পাঞ্চালিকারূপাণি সর্কভূতানি মায়া বিভ্রময়তি
 তদ্বদিত্যর্থঃ । যদ্বা যন্ত্রাকটাণি শরীবারূটান্ সর্কজীবানিত্যর্থঃ ॥ ৬০ ॥

এতজ্জ্ঞাপনপয়োজনমাহ তমেবেতি । পরাং অবিদ্যাবিদ্যায়োনিবৃত্তিঃ । ততচ্চ শাস্তং
 স্থানং বৈকুণ্ঠং । য হযমস্ত্রধামিশরণাপত্তিরস্ত্রধামুপাসকানামেব ভগবতুপাসকানাস্ত ভগবচ্ছরণা-
 পত্তিরস্ত্রে বক্ষ্যত এবতি কেচিদাহঃ অশ্রুস্ত যো মদিষ্টদেবঃ শ্রীকৃষ্ণঃ স এব মদন্তকর্মাঃ স্ত্রিয়োগঃ
 তদনুবুলং হি স্ত্রীকোপদেশমুপদিশতি চ তমহং শরণং প্রপদ্যে । তথা কৃষ্ণ এব মদস্ত্রধামী সোহপি মাং
 তত্র ওত্র প্রবর্তবতু সকাহং শরণং প্রপদ্যে ইত্যনিশং ভাবয়তি । যদুক্তং উক্তবেন । নৈবোপবস্ত্য-
 পর্চিতি কবয়ন্তবেণ ত্রক্ষাদয়োহপি কৃতমুক মুদঃ স্মরন্তঃ । যোহস্ত্রবিস্ত্রমুভূতামস্ত্রং বিধুরমাচায্য-
 চৈক্বেবপুনা স্বপর্চিৎ কানস্তীতি ॥ ৬১ ॥

সর্বগীতার্থমুপসংভবতি ইতীতি । কর্ণযোগস্বাষ্ট্রোক্তবাগস্ত জ্ঞানযোগস্ত চর্জানং জ্ঞানত্বেনে ইতি জ্ঞানং জ্ঞানশাস্ত্রং গুণাদগুণত্বং ইতি অতিবহুত্বাং কৈয়পি বশিষ্ঠবাদপ্রায়নবদনাদৈরপি স্বকৃত শাস্ত্রণাপ্রকাশিতং । যদ্বা তেষাং সার্বজন্যমাপেক্ষকং মমহাত্মিকনিত্যত্বং তু এতদতিগুহ্য-
 ত্বান্ন জ্ঞানস্তি মযাপাতিগুহ্যত্বাদেব তে সর্বশিব'নৈতদুপদিষ্টা ইতি ভাবঃ । এতদশেষেণ নিঃশবত
 এব বিমৃষা যথা যেন প্রকারেণ স্বাভিকচিতং তৎকর্তুমিচ্ছসি তথা তৎকৃত ইত্যন্ত জ্ঞানঘটকং সম্পূর্ণং ।
 ঘটকত্রিকমিদং সর্ববিদ্যাশিবোবহুং শ্রীগীতাশাস্ত্রং মহানর্নবহুত্বমতস্তিসম্পূর্ণং ভবতি প্রথমং
 কর্ণঘটকং যস্তাবাবিধানং কানকং ভবতি অন্ত্যং জ্ঞানঘটকং যদোক্তরপিধানং মণিজটিতং
 কানকং ভবতি তযামব্যবর্ত্তিঘটকগতা ভক্তিজিগগননর্বা শ্রীকৃষ্ণবশীকারণা মহানর্নমতনিকা
 বিবাজতে । যস্তা পবিচারিকা তদুত্তবপিধানাক্ষণতা মন্যন। ভবেত্যাদি পদ্যবধী চতুষ্টয়ম্বা
 শুদ্ধা ভবতীতি বৃধাত ॥ ৬৩ ॥

ততশ্চাতিগম্ভীবার্থং গীতাশাস্ত্রং পযালাচর্যত্বং প্রবন্ধমানং তুগৌত্বয়স্বিহ স্বর্গপ্রয়সমর্জন
 মালকা কুপাদ্রবচ্চিত্ত নবন'তো ভগবান ভে, প্রিয়বযস্ত অর্জন সর্বশাস্ত্রসাবনট'মব মোকাষ্টকেম
 ত্রবীমি অলং তে তরুং পযালাচনাব'শন উতাঃ । ন স্মৃতি । ভয ইতি নাকবিদ্যা রাজুগ্গা-
 ধায়াস্তু পূর্কমু' । মন্যন ভব মদ'তা ম যাজ মা' নমস্কুক । মামে'বম নি যুক্তিবমান্যনং মৎ-
 পরায়ণঃ । ইতি যতান্ন বচ পাবনং সর্ব শাস্ত্রাণাং গীতাশাস্ত্রাণি সাবং ৫ছতমিতি ।
 মাতং পবং বিকল গুহ্যমন্তি ত'ইং ক'শিৎ কথমপ'প্রমি'ভাব, পৃথ. কগ ন চেতুমাহ
 ই হ্যসি দৃঢ়মতিশয়েন এয পিথা মে সপ ভবো'ত ত' নব হে'গাই'তং তে ইতি ম'ই বিনাতি-
 ব' ন ক'ম'প' ন'শি'ন'পি ব'ই ইতি ভাব । দৃঢ়ম' . তি চ পাট ॥ ৬৪ ॥

মন্যন। ভবেতি মন্তুত. স নব মা' 'চমুয ন তু ভান। তে গী বা ভ হা মক্ষান' ক'কি'ত'ার্থ. । যদ্বা
 মন্যন ভব মত্বং শ্যামসুলবায় স্মিত্তিকাকৃকিতকৃত্যলকায় সুল্লপ'ম'মধুগ'গাকটাক্ষামৃতবর্নিবদন-
 চন্দ্রায় স্বীয়ং দেবভেন মনো যস্ত তথা ভূত ভাব অথবা শোভান শ্রিয়োগ দেহাত্মাঃ মন্তু'তা
 ভব শ্রবণকীর্তনময়ুর্ভির্দর্শন মন্যন্দিবমার্জনলেপনপুষ্পাহবণ মন্যলীলাস্বাচছ এচামাদিভিঃ সর্বেল্লিয-
 কবণকং মন্তুজনং কুক অথবা মত্বং গন্ধপুষ্পবুপদীপনবেজাদীনি দেহীত্মাঃ মদযাগৌ ভব মৎপূজন-
 ক'ক' অথবা মত্বং নমস্কাবমাত্র দেহীত্মাহ মাং নমস্কুক ভূমৌ নিপতা অষ্টাজ পঞ্চাঙ্গ' বা প্রণামঃ
 কুক । এবাং চতুর্গাং মচ্চিন্তন'সবনপূজনপ্রণামানাং সমুচ্চবমেকতরং বা ত্বং কুক । মামেবৈ-
 যাসি প্রাপ্যসি ধনঃ প্রদানং শ্রোত্রাদীল্লয়প্রদানং গন্ধপুষ্পাদিপ্রদান বা ত্বং কুক তুভ্যমহমান-
 মেব দাতামীতি সত্যং তে তবৈষ নাত্র সংশযিষ্ঠা ইতি ভাবঃ । সত্যং শপথতথ্যায়োরিত্যম' ।
 নসু মাধুরদেশোক্তুলোকাঃ প্রতিবাক্যমেব শপথং কুর্কস্তু সত্যং তর্হি প্রতিজানে প্রতিজাং বৃদ্ধা
 ত্রবীমি ত্বং মে প্রিয়োসি ন হি প্রিয়ং কোহপি বকয়তীতি ভাবঃ ॥ ৬৫ ॥

নসু স্বজ্ঞানাদিকং যৎকরোমি তৎ কিং স্বাপ্রমথর্মানুষ্ঠানপূর্বকং বা কেবলং বা তত্রাহ সর্বধর্মান
 স্বর্বাশ্রমধর্মান সর্ভান্ এব পরিত্যজ্য একং মামেব শবণং ব্রজ । পরিত্যজ্য সংস্রু ইতি ন ব্যাধোরং অঙ্কু-
 প'স্ত ক'জি'র'কেন সন্ন্যাসানধিকারাত'শ্চ চ অর্জনং লকীকৃত্যামুজনসমুদায়ং এবোপদিদেশ ভগবান্ ইতি

वाचां । लकात्तु एवञ्चुनं प्रति उपानशवाकात् योजयितुमौचितो सत्येवाग्रशुप्युपदेशेवाङ्
सम्भवेत् । न च परिश्रान्त इति कलत्राग एव तां पथ्यामिति व्याख्येयः । अत्र वाक्यात् ।
देवधि-तृतापुत्राः पितृणां न किञ्चरो नायमृणा च राजन् । सर्वान्ना वः शवणं शरण्यं गतो-
मुकुन्दं पवित्र्यकर्तुं । इति । मर्त्या वदा तन्तुसमस्तकर्मा निवेदिताग्ना विचिकीर्षितो मे ।
तदायुतवः प्रतिपद्यमानो मयाञ्चतुमार च कलत्रे वै । तावत् कर्माणि कूर्वात न निर्विद्येत यावता ।
मृकथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत् प्रायते । आज्ञायैवः षुगान् दोषान् मयादिष्टानपि शकान् । धर्मान्
संतः । वः सर्वान् मां तज्जेत् स च सन्तमः । इति भगवद्वाक्यैः सहेकार्थश्रावणं व्याख्येयम् ।
अत्र च पवित्र्यप्रयोगात् । अत्र एकं मां शवणं ब्रज न तु धर्मज्ञानयोगदेवतासुरादिकमित्यर्थः ।
पूर्वं हि मदनशुभ्रान्तौ सर्वश्रेष्ठयां तवाधिकारो नास्त्यतस्तवः वत् करोषि यदग्न्यामीत्यादि श्रुत्वा-
नेन मया कर्माणि शयाः भक्तौ तवाधिकार उक्तः सम्प्रति इतिकृपया तुभ्यमनशुभ्रान्तौ तवाधिकारः
तथा । अनशुभ्रान्तः यदुद्दिष्टं मदैकान्तिकं उक्तकृपैकलत्र्यलक्षणं । नियमः श्रुतमपि तीक्ष्णयुद्धे
श्रुतिश्रुतिमिवापनाय दत्त इति भावः । न च मदाज्ञया नित्यानेमित्तिककर्मात्यागे तव प्रत्यावा-
शकासम्भवेत् । वेदरूपेण मायैव नित्याकर्मानुष्ठानमादिष्टं अधुना तु श्रुतेनैव तस्याग आदिशते
इति मत् कथं ते नित्याकर्माकरणं पापानि सन्तवत् प्रत्यात अतःपवः नित्याकर्माणि कृते एव पापानि
भविष्यन्ति साक्षात्तदालम्बनादित्यवधेयः । ननु यो हि यच्छरणो भवति स हि मुल्यक्रीतः पशुरिव
तदवीनः सः तः वत्कावयति तदव कवोति यत्र श्रापयति तत्रैव तिष्ठति यज्ञोत्थयति तदेव भुङ्क्ते
इति शवणापत्तिलक्षणं धर्मश्रुतं । यदुक्तं वायुपुराणे । आनुबुल्यात् सकलं प्रातिकुल्यात्
वज्जनं । रक्षिष्यतीति विश्वासो भर्तृश्रेष्ठे एवम् तथा । निःश्रेयसमकार्पण्यं यद्विधा शरणगतिः इति
भक्तिशास्त्रविहिता श्रुतीष्टदेवाय बोधमाना प्रवृत्तिवानुबुल्या । तदावशरीतः प्रातिकुल्याः ।
भर्तृश्रेष्ठ इति स एव मम वक्त्रेण नाश्रु इति यः । रक्षिष्यतीति श्रवणप्रातिकुल्यात्सुपस्थितेषुपि
स मां रक्षिष्यते वेति श्लोपदीगज्जेल्लादीनामिव विश्वासः । निःश्रेयसं शीघ्रं लक्ष्म्यदेहसहितं
एव श्रुत्वा श्रीकृष्णार्थ एव विनियोगः । अकार्पण्यं नाश्रुत्वा कपि श्रुतेनैव श्रापनं । इति श्रुतं वस्तुनां
विधात्तानुष्ठानं यथा सा शवणागतिरिति । तदद्यावत्त यदाहः श्रां शवणं गत एव वर्ते । तर्हि यदुक्तं
उक्तमभद्रं वा यदुत्तमं तदव मम कर्तव्यं तत्र यदि त्वं मां धर्ममेव कारयसि तदा न काचिच्छिन्ता यदि तु
ईश्वरदां शैवाचारं मां धर्ममेव कारयसि तदा का गतिस्तत्राह अहमिति प्राचीनार्वाचीनामि
यावन्ति वर्तन्ते यावन्ति वाहं कावषियामि तेभ्यः सर्वेभ्य एव पापेभ्यः । मोक्षयिष्यामि नाहमन्तः शरण्यं
इव तत्रासमर्थ इति भावः । इति श्रुतेनैव श्रापयितुं शक्यं । लोकात्तमेवोपदिष्टवानस्मि । मां श्रुतः
श्रापं पवार्थं वा श्रुत्वा माकाशीः युष्मादिकः सर्व एव लोकः श्रुत्वा धर्मान् सर्वान् एव परिश्रान्तान्
मच्छिन्नादिपरः मां शरणमापदा श्रुतेनैव वर्ततां तत्र पापमोक्षकारः संसारमोक्षकारः
मं प्रापन्तो भावः मया प्रतिज्ञायैवास्मीकृतः किं बहना देहव्यवहारोऽपि यदास्मीकृत एव
यदुक्तं । अनशुभ्रान्तवन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याश्रित्युक्तानां योगक्षेमं वहामाहं
इति । इति श्रुतेनैव श्रापयितुं शक्यं । इति अपि लोकः माकाशीः उक्तवत्सत्त सत्ता

সকলম্ভ মনসং তস্মাদাসলেশোঽস্মিতি নাতঃ পরমার্থকল্পপদেষ্টব্যাক্তীতি শাস্ত্রং সমাপ্তীকৃতং ॥ ৩৩ ॥

এবং স্বীকৃতিশব্দরূপক্ৰিয় সংপ্রহারশব্দক্ৰমে বিহয়মাহ ইদমিতি । অতঃপরং অসংঘেতক্রিয়ায় মনস-
ক্ৰিয়াক্রমিক একাগ্র্যং পরমং তপঃ ইতি কৃতং । সংঘেতক্রিয়াজ্ঞে সত্যপি অস্তত্যয় ন বাচ্যং
সংঘেতক্রিয়াজ্ঞেনি তত্শব্দেহপি চ সতি অন্তঃস্ববে ন বাচ্যং সংঘেতক্রিয়াজ্ঞেবিশ্বক্ৰিয়বদেহপি যো
সামত্যসূত্রতি ময়ি বিকৃপাধিপূর্ণক্ৰমি যাম্যাদাবর্ণ্যাদোষমারোপয়তি তস্মৈ সর্কার্থেব ন বাচ্যং ॥ ৩৭ ॥

এতদ্ব্যপদেশ্টু- কলমাহ ব ইত বাচ্যাং পরাং ভক্তিং কুর্ভোতি প্রথমং পরমভক্তিপ্রাপ্তিঃ ততো মম
প্রাপ্তিঃ এতদ্ব্যপদেশ্টু উচ্যতি ॥ ৩৮ ॥

তস্যাদ্ব্যপদেশ্টুঃ সত্যশাং অস্তোহতিপ্রিয়করঃ অতিপ্রিয়ক নাস্তি ॥ ৩৯ ॥

এতদ্ব্যপদেশ্টু কলমাহ অব্যেধাতে ইতি ॥ ৪০ ॥

এতচ্ছ বর্ণকলমাহ প্রক্কাবানিতি ॥ ৪১ ॥

সম্যগুবোধানুপগন্তৌ পুনরুপদেশ্ক্যামীত্যাশয়েনাহ কচ্চিদিতি ॥ ৪২ ॥

কিমতঃ পরং পূচ্ছামি অহন্ত সর্কবর্ষান্ পরিত্যজ্য হাং শরণং গতং নিশ্চিত্ত এষ হ্মি বিশ্বস্তবানমী-
ভ্যাহ নষ্ট ইতি করিষ্য ইতি অতঃপরং শরণ্যস্ত তবাজ্জায়াং স্থিতিরেব শরণাপন্নস্ত মম বশ্মো ন তু
কাজ্জমবশ্মো মাপি জ্ঞানযোগাদরঃ তে তু অস্ত্যরজ্য ভক্তা এব ততচ্ছ তো প্রিয়সখ অর্জুন মম ভূভার-
হরণে কিঞ্চিদবশিষ্টং কৃত্যমস্তু তস্মু হৃদ্যৈব চিকীর্ষানীতি ভগবতোক্তে সতি গাতীবপাণিরজ্জুনঃ
যোক্তুমুদতিষ্ঠং ইতি ॥ ৪৩ ॥

অতঃপরং পক্সোকব্যাপ্যা সর্কসীতার্থতাংপর্যনিবন্ধেহ্মিমাচ্চাকাঃ যত্র বর্তন্তে তাং পদ্মধরীং
বিনায়কঃ স্ববাহনেনাখুনা অপহন্তবানিত্যত পুনর্নালিখং । তাং তস্যাজ্জবাদাং স প্রসীদতু তস্মৈ নমঃ।
ইতি স্বীভগবৎগীতা টীকা সারার্থবর্ষিণী সমাপ্তীভূতা সত্যং স্বীতয়েহ্মিতি ॥ ৭০।৭১।৭২।৭৩।৭৪ ॥

সারার্থবর্ষিণী বিশ্বজনীনী ভক্তচাতকাম্ ।
মাধুরী ধিনুতাদস্য মাধুরী ভাতু মে হৃদি ॥
ইতি সারার্থবর্ষিণ্যাং হৃষিণ্যাং ভক্তচেতসাং ।
গীতাস্বষ্টাদশোধ্যায়ঃ সম্বতঃ সম্বতঃ সত্যং ॥

ইতি স্বীকৃতিশব্দকব্যাকরণ-স্বীকার স্বীকৃতিশব্দ চক্রবর্তি-
ঠাকুর-গোবিন্দ কৃতী স্বীকৃতিশব্দকব্যাকরণঃ
সারার্থবর্ষিণী টীকা সমাপ্ত।

